

EKİTAP

DİJİTAL ÇAĞDA DİL, DİN, DÜŞÜNCE VE AHLÂKIN EVRİMİ

(HADİS)

— — — — —
Editör:
Hamide ULUPINAR

ilâhiyât

ilâhiyât 1659

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlâkın Evrimi
(Hadis)

Editör: Hamide ULUPINAR

ISBN 978-625-8731-07-1

1. Baskı: Kasım 2025

Sertifika No: 44396

Mizanpaj ve Uygulama: Tavoos

Kapak: Tavoos

Baskı: Sonçağ Mat. - Matbaa Sertifika No: 47865

ilâhiyât

Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378

Ostim/Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com

editor@ilahiyatyayin.com

satis@ilahiyatyayin.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

**DİJİTAL ÇAĞDA
DİL, DİN, DÜŞÜNCE VE
AHLÂKIN EVRİMİ
(HADİS)**

Editör:
Hamide ULUPINAR

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
KUR'AN-SÜNNET İLİŞKİSİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER'İN BAZI DAVRANIŞLARI SONRASINDA VAHİYLE UYARILMASI	9
Sabri ÇAP	
DİJİTAL PROGRAMLARIN ORYANTALİSTİK ÇALIŞMALARA VE HADİS ARAŞTIRMALARINA KATKILARI VE İÇİNDE BARINDIRDIĞI TEHLİKELER.....	49
İbrahim KUTLUAY	
GELENEKSEL VE MODERN DÖNEMDE HADİS YORUMLARININ TEORİK TEMELLERİ	83
Zişan TÜRCAN	
DİJİTAL ORTAMDA HADİS NAKLİNİN GELECEĞİ: KAYNAK GÜVENİLİRLİĞİ VE YORUM METOTLARI	101
Abdullah ÇELİK	
HADİS USÛLÜNDE YAPAY ZEKÂNIN KLASİĞİNİ KURGULAMAK MÜMKÜN MÜ?	129
Mustafa YÜCEER	

DİJİTAL ÇAĞDA “MAHREM ALAN”IN SINIRLARI: HADİSLERDEKİ HAYÂ İLKELERİNİN SANAL DÜNYAYA UYARLANABİLİRLİĞİ	163
Yusuf OKTAN	
YAPAY ZEKÂ VE HADİS İLMİ: FIRSAT MI RİSK Mİ?	189
Zeynep POLAT	
İSNAD TENKİDİNDE YAPAY ZEKANIN KULLANILABİLİRLİĞİ	215
İsmail KURT	
YAPAY ZEKÂNIN HADİSLERİN KARŞILAŞTIRMALI METİN TENKİDİNE KATKISI ÜZERİNE BİR İNCELEME	235
Ayşegül TOPRAK ŞAHİN	
DİJİTAL ÇAĞDA HADİS ARAŞTIRMALARI: YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ ANALİZ DENEMESİ	263
Şule SOYAL ŞENOL	
KIYAMET TASAVVURLARI BAĞLAMINDA KAVRAMSAL BİR ANALİZ: YE’CÜC VE ME’CÜC	311
İhsan YEĞEN	

SUNUŞ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

İnsanlık, bilginin üretimi, dolaşımı ve tüketim biçimlerini kökten değiştiren dijital çağın dönüştürücü gücüyle karşı karşıyadır. Bu dönüşüm; dilin anlam dünyasını, dinî tecrübenin aktarımını, düşüncenin inşasını ve ahlaki normların temellenişini yeniden ele almayı zorunlu kılmaktadır. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ev sahipliğinde bu yıl ikincisi düzenlenen **“Dil, Din, Düşünce ve Yorum Sempozyumu II”** nin **“Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi”** ana teması, tam da bu zorunluluğa disiplinler arası bir perspektifle cevap verme arayışının ürünüdür.

Elinizdeki bu kitap, **“Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi”** teması altında Hadis ana bilim dalı hocalarımızın sunduğu tebliğlerin genişletilerek kitap halinde bir araya getirilen on bir akademik çalışmayı içermektedir. Bu çalışmalar, sempozyumun temel çerçevesini Hadis ilmi özelinde derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Günümüzde, geleneksel hadis külliyatı ve metodolojisi, dijitalleşmenin getirdiği yeni okuma biçimleri, bilgiye erişim kolaylığı, yapay zekâ ve büyük veri gibi kavramlar bağlamında kritik bir dönemecten geçmektedir. **Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi (Ha-**

dis) kitabında bir araya gelen çalışmalar, Hadis ana bilim dalının bu karmaşık ve çok katmanlı dönüşüm sürecine dair akademik bir muhasebesini sunmaktadır. Kitap bölümleri; hadislerin dijital platformlarda yayılımının otorite, sahlilik ve yorum üzerindeki etkilerinden, Hadis ilminin geleneksel metodlarının dijital analiz araçlarıyla yeniden yorumlanma potansiyeline, dijital etik ve ahlak tartışmalarının Hadis metinlerindeki evrensel insani değerler ile nasıl ilişkilendirileceğine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Dijital çağda karşılaşılan dönüşüme Hadis ilmi ekseninde ortaya konulan bu analiz ve değerlendirmelerin sadece bu alanda değil diğer ilim dallarından da okuyuculara bir perspektif sunması hedeflenmektedir.

Çalışmalarıyla bu eserin oluşumuna katkıda bulunan tüm akademisyenlere şükranlarımı sunar, bu eserin okuyuculara faydalı olmasını temenni ederim. Ayrıca eserin ortaya çıkmasında emeği geçenlere ve değişik kademelerde destek veren kurum ve kuruluşlara, eserin basımını gerçekleştiren yayınevi mensuplarına teşekkür ediyoruz. Çalışmak bizden, takdir ve tevfiğ Allah'tandır.

Prof. Dr. Hamide ULUPINAR
Editör

KUR'AN-SÜNNET İLİŞKİSİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER'İN BAZI DAVRANIŞLARI SONRASINDA VAHİYLE UYARILMASI

Sabri ÇAP*

GİRİŞ

Kur'an'da, Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarına dair uyarı ve yönlendirmeler bulunduğu bilinmektedir. Bu uyarıların dikkat çekici yönlerinden biri, bazılarının uygulama gerçekleştikten sonra gelmiş olmalarıdır. Yani vahiy, Hz. Peygamber'in kararını iptal ederek geçmişteki tasarruflarını geçersiz kılmamış, geçmişe dönük bir düzeltme ve yönlendirme yapmamıştır. Hz. Peygamber'in vahiy ile uyarıldığı âyetler tebliğ yöntemi, aile hayatında aldığı bir kısım kararlar, savaş stratejileri, hukukî düzenlemeler ya da sosyal hayat gibi hususlardadır. Bu çeşitlilik, Hz. Peygamber ve sünnetinin toplumun inşasında üstlendiği çok boyutlu görevin bir sonucudur.

Uyarı âyetleri bağlamında üzerinde durulması gereken bir

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, sabricap@hotmail.com. orcid.org/0000-0002-1999-2893

husus, vahyin Hz. Peygamber'i uyarmasının onun ismet sıfatıyla çelişip çelişmediği meselesidir. Peygamberlerin günahlardan korunmaları ile birlikte onlar, vahiy gelmemiş alanlarda ictihad yapabilirler ve bu ictihadları bazen ilahî tashihe konu olabilir. Kur'an'da yer alan uyarılar, Hz. Peygamber'in hata yaptığına değil, daha uygun olanı bırakıp uygun olanı yaptığına veya ümmet için daha faydalı olanı tercih etmediğine işaret eder. Bu uyarılar, Resûl-i Ekrem'in risâlet görevinde beşerî özelliğini ve vahyin kontrolünde ve yönlendirmesi ile hareket ettiğini ortaya koyar.

Kur'an-Sünnet ilişkisi ve sünnetin modelliği ve rehberliği açısından bu mesele, teorik ve pratik bazı sonuçlar doğurur. Teorik olarak Sünnet'in vahyin gölgesinde ikincil bir kaynak mı, yoksa vahiy tarafından onaylandığı ölçüde bağımsız bir delil mi olduğu sorusunu gündeme getirir. Pratikte ise, Hz. Peygamber'in bir konuda ictihad edip vahyin sonradan bunu tashih etmesi durumunda, bu uygulamanın geçmişteki sonuçlarının geçerliliğidir. Nitekim çoğu durumda vahiy, geçmişte yapılan uygulamayı iptal etmemiştir.

Hz. Peygamber'in vahiy ile uyarıldığı âyetler çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Bu mesele sadece hadis ilminin değil siyer, tefsir, kelim ve fıkıh alanlarını da ilgilendirmektedir. Kelamcılar, peygamberlerin ismeti bağlamında bu âyetleri yorumlamışlar, usûl âlimleri ise sünnetin hüccet değeri, delil oluşu, Hz. Peygamber'in ictihadları, ictihadlarında hata edip etmeyeceği gibi açılardan konuyu değerlendirmişlerdir. Kur'an âyetlerinin yanında hadis ve siyer literatüründe de Hz. Peygamber'in uyarıldığına dair bazı rivâyetler bulunmaktadır. Ancak Kur'an'da geçen uyarıların farklı bir otoriteye sahip olduğu, çünkü bunların doğrudan metlûv vahiy olarak geldiği açıktır.

Uyarı âyetleri, Hz. Peygamber'in ve sünnetinin örnekliğinin mahiyetini anlamada da önem arz eder. Zira onun uygulama-

larının tamamı vahiy mahsûlü müdür, yoksa içlerinde beşerî ihtihadî tercihler de var mıdır? Eğer ikinci ihtimal doğru ise, bu tercihler ümmet için bağlayıcı mıdır, yoksa sadece tarihsel bağlamda mı bir anlam taşır? Bu sorular, modern dönemde Kur'an-Sünnet ilişkisini tartışan araştırmacılar için merkezî bir konumda yer almaktadır. Bu durum, Hz. Peygamber'in risâlet görevinde beşer olarak ictihad etme yetkisini ve bu ictihadların vahyin denetiminde olduğunu göstermektedir. Kur'an-Sünnet ilişkisi açısından ortaya çıkan bu tablo, bir taraftan Sünnet'in bağımsız değerini, diğer taraftan onun vahiy ile sürekli irtibat ve tashih mekanizmasına tâbi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kur'an'da diğer peygamberlerin de bazı davranışları sebebiyle uyarıldığından haber veren âyetler mevcuttur. Peygamberler masum olmalarına rağmen bazı hususlarda uyarılmışlardır. Hz. Âdem (Bakara 2/36; Tâ-hâ 20/121-123); Hz. Nuh (Hûd 11/46), Hz. Yûnus (Enbiyâ 21/87) ve Hz. Mûsâ'nın (Kasas 28/15-16; Şuara 26/13-15) uyarılması bunlardan bazılarıdır. Peygamberlerin risâletine ve masumluğuna zarar vermeyen bir kısım hataları (zelle) olmuştur. Nitekim *"Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru bir yola iletir"* (Fetih 48/2) âyetinde Hz. Peygamber'in geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlandığı bildirilmiştir.

Farklı yönleriyle Kur'an'da Hz. Peygamber'in uyarıldığına dair birçok çalışma yapılmıştır.¹ Yine klasik dönem tefsirler-

¹ Konuyla ilgili araştırmaların bir kısmı şunlardır: Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Bazı Nitelikleri Açısından Kur'an-ı Kerim'de Kendisini Uyarın Âyetlerin Analizi," *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 435-448; Muhammed Fatih Kesler, "Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Hitaplar (I)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002), 91-119; Muhammed Fatih Kesler, "Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Hitaplar (II)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 19-39; Ali Galip Gezgîn, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, 2. Basım (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010); Ahmet Öz, "Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yapılan İkazlar," *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 11/3 (2011), 55-76; Serikjan Kendebay, "Kur'an'da İtab

de ilgili âyetler münasebetiyle bir kısım açıklamalar yapılmış, sebep-i vürûd başta olmak üzere ilgili rivâyetler aktarılmıştır. Fıkıh kitaplarında da konu Resûlullah'ın ictihadları, yanılıp yanılmayacağı, gaybı bilip bilmediği gibi mevzûlar münasebetiyle yer bulmuştur.

Biz bu çalışmamızda Kur'an'da Hz. Peygamber'i bazı ictihadî uygulamaları veya davranışları sebebiyle uyaran/ikaz eden âyetleri genel olarak ele almayacağız. Kısaca Resûlullah'ın herhangi bir hatayı işlememesi için davranış öncesi nâzil olan âyetlere yer vereceğiz. Sonra da Allah Teâlâ'nın Resûl-i Ekrem'in bir fiili veya davranışı gerçekleştirdikten sonra böyle bir uygulamada bulunduğunu eleştiren bazı âyetleri ele alacağız. Özellikle bazı uyarıların uygulamadan sonra gelmiş olmasına dikkat çekilecek ve bu durumun, sünnetin otoritesi açısından ne anlam ifade ettiği tartışılacaktır. Yine rivâyetlerde geçen uyarılar da göz önünde bulundurulacaktır. Nihâyetinde, Kur'an'ın sonradan gelen uyarılarının, sünnetin belirlediği hükmü geçmişe dönük olarak iptal etmemesi ve tashihte bulunmamış olması, Kur'an-Sünnet ilişkisi açısından nasıl yorumlanmalıdır, bu soruya cevap aranacaktır. Hz. Peygamber'in veya Sünnet'in Kur'an'ın yanında Müslümanlar için ittiba hususundaki konumunu belirtmeye çalışacağız. Doğal olanın diğer bazı örneklerde olduğu gibi davranış öncesi uyarılarla o fiilin önlenmesi gerekirken ve uyarının adeta "şöyle yapsan daha iyi olurdu" anlamı taşıdığı halde uyarılmamasının hikmetini aramaya çalışacağız. Esas ilgileneceğimiz husus, uyarıların adeta "hata" işlendikten sonra yapılması ve bunun yorumlanması ve anlamlandırılmasıdır. Hz. Peygamber'in vahiy ile ilişkisi ve bu vahyin tecellî durumu, onun ümmet için rol model oluşunu ve sünne-

Âyetleri Çerçevesinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'e Yapılan Uyarılar," *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 31-49; Uveyyid b. İyâd b. Âyed el-Mutrafî, *Âyâtü İtâbi'l-Mustafâ fî Dav'i'l-İsmeti ve'l-İctihâd* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ty.).

tin dinî hayattaki yerini anlamada önemli bir role sahiptir. Nitekim Hz. Peygamber bazı hükümlerinin hatalı olduğunu daha sonraları yine kendisi bildirmiş ve bunlarla ilgili metlûv veya gayr-i metlûv bir vahiyle uyarılmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Kur'an'da Hz. Peygamber'in uyarılmasını ele alan çalışmalarında konunun bu yönüne yeteri kadar yer verilmemiştir.

1. HZ. PEYGAMBER'İN GENEL OLARAK UYARILMASI

Kur'an'da Hz. Peygamber'i uyaran, ona tavsiyelerde bulunan, bazı davranışları emreden/yasaklayan farklı özelliklerde âyetler mevcuttur. Bunların bir kısmı onun şahsında bütün Müslümanlara yöneliktir. Bu durum risâletin doğal bir sonucudur. Herhangi bir hususta ahkâmın bildirildiği âyetleri ise doğrudan bir uyarı mahiyetinde görmek mümkün değildir. Özellikle sebep-i vürûdu bulunan âyetler ise genel olarak bir olay vuku bulduktan sonra nâzil olmuş, Resûlullah'a bilgi verilmiş veya uyarılarda bulunulmuştur. “*Sana şunu soruyorlar...* (Yes'elûneke...)”² formunda nâzil olan âyetler hep Resûlullah'a bir soru tevcih edildikten sonra nâzil olmuş, “*sana şunu soracaklar...*” şeklinde önceden Resûlullah'a bildirilmemiştir.

1.1. Sadece Hz. Peygamber'e Yönelik Uyarılar

Hz. Peygamber'e yönelik uyarı âyetlerinin bir kısmı sadece onu ilgilendirmektedir. “Ey Peygamber!” hitabıyla başlayan âyetlerin bir kısmı sadece Resûlullah'a bir uyarı veya emir mahiyetinde iken bazıları Resûl-i Ekrem'le birlikte onun şahsında bütün Müslümanlara hitap etmektedir. Sadece Resûlullah'a hitap edenler, Müslümanlara dolaylı olarak bir hususu hatırlatır veya gösterir. Bunlar daha çok Resûlullah'ın konumunu belirtir.

² Örnek olarak bkz. Bakara 2/189, 215, 217, 219, 220, 222; Mâide 5/4; Enfâl 8/1; İsrâ 17/85; Kehf 18/83.

mektedir. Bu özellikteki uyarılar metlûv vahiy olarak Kur'an'da yer almayabilirdi ve bu ikazlardan Müslümanların hiç haberi olmayabilirdi. Bu açıdan Kur'an'da Resûlullah'a uyarı mahiyetindeki âyetlerin çok boyutlu ve çok yönlü olduğunu vurgulamalıyız. Bunlar, Allah Teâlâ ile Resûlullah arasındaki iletişimin mahiyeti açısından önemlidir.

İlk nâzil olan vahiy karşısında Resûlullah'ın telaşından bahseden “*Kur'an sana vahyedilirken, vahiy bitmeden önce unutmamak için tekrarda acele edip durma. 'Rabbim! İlmimi artır' de*” (Tâhâ 20/114) ve “*Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu anlatmak elbette bize aittir*” (Kıyâme 75/16-19) âyetlerindeki uyarılar sadece Hz. Peygamber'i ilgilendiren bir husustur. Bunlar Resûlullah'a doğrudan hitap etmekte olup Müslümanlar için bir uyarıda bulunmamaktadır. Bu âyetlerdeki uyarılardan sahâbîler ve sonraki Müslümanlar haberdar olmayabilirlerdi.

Yine “*Rabbinin hükmüne sabret; balık sahibi (Yûnus) gibi olma*” (Kalem 68/48) ve “*Gecenin bir vaktinde kalkıp sana mahsus nâfile bir ibadet olarak namaz kıl ki, rabbın seni övülmüş bir makama yükseltsin*” (İsrâ 17/79) âyetleri de Resûl-i Ekrem'e mahsus uyarı ve tavsiyeler içermektedir. Birkaç farklı yönü de olan “*Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan onun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır...*” (Mâide 5/67) âyeti de Resûlullah'a mahsus bir uyarı özelliğindedir.

Bazı âyetlerde ise daha genel özellikte önceden Hz. Peygamber'e bazı uyarılarda, hatırlatmalarda ve tavsiyelerde bulunulmaktadır. “*Bu söze inanmayanların ardından üzülmek neredeyse kendini mahvedeceksin!*” (Kehf, 18/6); “*(Ey Muhammed!) Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davran. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi. Artık onları affet, bağışlan-*

maları için dua et ve işlerde onlarla istişare et. Bir kere de karar verdiğin zaman Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah tevekkül edenleri sever (Al-i İmran 3/159)"; "O hâlde (ey Muhammed) sen de azim sahibi peygamberlerin sabrettiği gibi sabret (Ahkâf 46/35)"; "Gözlerini onlardan bazılarına verdiğimiz dünya nimetlerine sakın dikme; onlara karşı üzülmeye. Mü'minlere kanadını indir (Hicr 15/88)" ve "Mü'minlerden sana uyanlara tevazu ile kanadını indir (Şuarâ 26/215)" âyetleri bunlardan bazılarıdır.

Yalnızca Hz. Peygamber'i muhatap alan ve muhtevaları Müslümanları doğrudan ilgilendirmeyen bu uyarı âyetleri, metlûv vahiy olarak Kur'an'da yer almaksızın Resûlullah'a doğrudan tebliğ edilebilirdi. Söz konusu âyetlerin Kur'an'da yer alması, Müslümanlara lafzî muhtevaları üzerinden değil; Allah Teâlâ ile Resûlullah arasındaki ilâhî iletişim biçimini ve nübüvvet-vahiy ilişkisini yansıtmaya yönüyle dolaylı olarak hitapta bulunmaktadır.

1.2. Hz. Peygamber'in Şahsında Müslümanlara da Yönelik Olan Uyarılar

Resûlullah'a yapılan uyarıların bir kısmı onun şahsında bütün Müslümanlara yönelik olup onlara bir emir veya nehiy olarak hayatlarında karşılaşılabilecek durumlara dair uyarılarda bulunmaktadır. Bu özellikteki âyetlerin bazıları bir uyarıdan çok genel emir veya nehiy mahiyetindedir. Bir kısım âyetlerde açık bir şekilde uyarı veya emir-nehiy ayırımı yapmak mümkün değildir. Zımnen her emir veya nehiy bir uyarı özelliği taşıyabilir. "Öyleyse yetimi sakın ezme. Yoksulu sakın azarlama (Duhâ, 93/9-10)", "Gözlerini sakın onlardan başkasına dikme; mü'minlere karşı kanadını indir (Hicr 15/88-89)", "Eğer biz seni sağlamlaştırmasaydık, neredeyse onlara biraz yanaşacaktın... (İsrâ 17/73-75)", "Sakın yalanlayanlara boyun eğme. (Kalem 68/8)", "Bilgin olmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp -bunların hepsi ondan (so-

rumlu) tutulacaktır (İsrâ 17/36)", "Hiçbir şey için sakın 'Ben bunu yarın mutlaka yapacağım' deme. Ancak 'Allah dilerse' (inşâallah) de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve de ki: 'Umarım Rabbim beni bundan daha doğru olana iletir' (Kehf 18/23-24)", "Sana vahyedilene uy ve Allah'tan başka ilaha tapma (En'âm 6/106)", "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et" (Hicr 15/99), "Ehline namazı emret, kendin de sabırla ona devam et" (Tâ-hâ 20/132), "Rabbinin adını zikret ve bütün varlığıyla O'na yönel" (Müzzemmil 73/8), "Gözlerini sakın dünya hayatının süslerine dikme" (Tâ-hâ 20/131) âyetleri buna örnektir. Bunlar daha çok genel emir ve nehiy özelliğinde tavsiyeler şeklindedir. Yapılması muhtemel bir hatanın öncesine veya sonrasına mahsus değildir.

2. HZ. PEYGAMBER'İN BİR FİİLİ İŞLEMEDEN ÖNCE UYARILMASI

Vahyin denetimi altında bulunan Hz. Peygamber'in hayatında, henüz vuku bulmadan önce Allah tarafından uyarılarak bazı hatalı davranışları işlemesinin önlendiği görülmektedir. Nübüvvet öncesi durum veya Kur'an'a yansımayan uyarılar ise başka bir çalışma konusu olabilecek özelliktedir. Resûlullah'ın muhtemel hatalı davranışlardan Allah tarafından uyarılarak kourdüğünü gösteren bazı âyetleri ele almaya çalışacağız.

2.1. Mescid-i Dırâr'da Namaz Kılmaması İçin Uyarılması

Câhiliye döneminde Hristiyan bir rahip olan ve o sırada Suriye'de bulunan Hazrecli Ebû Âmir er-Râhib, Resûl-i Ekrem'in Tebük seferi için hazırlık yaptığı sırada münafıklardan Medine'de bulunan Vedâ b. Âmir'e yazdığı bir mektupla, Bizans'tan asker getirmeyi ve Hz. Peygamber'le birlikte Müslümanları Medine'den çıkarmayı vaat ederek bir mescid inşa etmelerini ve silah toplamalarını istedi. Bunun üzerine münafıklar Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Kubâ arasında fitne çıkara-

bilecekleri ve Ebû Âmir ile gizlice buluşabilecekleri bir mekân olarak Kubâ'da bir mescid yaptılar. Münafıklardan beş kişilik bir heyet Resûlullah'a gelerek yağmurlu ve soğuk kış gecelerinde hasta ve özürlü olanların namaz kılması için bir mescid inşa ettiklerini ve kendilerine namaz kıldırarak burayı ibadete açmasını istediler. Resûl-i Ekrem ise sefere çıkmak üzere olduğunu, sefer dönüşünde orada namaz kıldırabileceğini söyledi. Resûlullah sefer dönüşü nifak yuvası olarak inşa edilen bu mescidde namaz kılmak için gitmeye hazırlanırken *"Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescid yapanlar vardır. Bunlar, 'Bizim iyilikten başka hiçbir kasdımız yok' diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhittir ki bunlar mutlaka yalancılardır. Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescid (Kuba Mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur. Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever"* (Tevbe 9/107-108) âyetleri nâzil oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ashâbından bazılarını bu mescidi yıkmak üzere görevlendirdi.

Söz konusu âyet, Resûlullah'ın namaz kılması öncesinde nâzil olmuş ve Resûlullah ilâhî bilgilendirme ile münafıkların faaliyetlerini gizlemek maksadıyla inşa ettikleri mescidde namaz kılmaktan men edilmiştir. Yine *"Münafıklar, kalplerinde olanı kendileri aleyhine açığa vuracak bir sûrenin indirilmesinden korkuyorlar. De ki: 'Alay edin! Şüphesiz Allah, sizin o korktuğunuz şeyi meydana çıkaracaktır'"* (Tevbe 9/64) âyeti de münafıkların gizli işlerinin Hz. Peygamber'e bildirildiğini ifade etmektedir.

2.2. Müslüman Fakirlerden Uzak Durmaması Uyarısı

H. Peygamber *"Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanları Kur'an ile uyar. Onlar için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir şefaatchi vardır. Umulur ki sakınırlar. Sabah akşam Rablerinin rıza-*

sını dileyerek O'na dua edenleri yanından kovma! Onların hesabından sana hiçbir sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur ki, onları kovasın da zalimlerden olasın. İşte böylece, içlerinden 'Allah bunlara mı lütufta bulundu?' desinler diye biz bazılarını diğerleriyle imtihan ettik. Allah şükredenleri en iyi bilendir" (En'âm 6/51-53) âyetleriyle Müslüman fakirlerden uzak durmadan önce uyarılmıştır.

Söz konusu âyet bazı güçsüz ve mustaz'af olarak görülen Müslümanlar hakkında nâzil olmuştur. Rivayete göre müşrikler Resûlullah'a hitaben *"Eğer bu kişileri yanından uzaklaştırırsan sana gelir, meclisinde bulunuruz"* demişler, bunun üzerine ilgili âyet nâzil olmuştur. Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledildiğine göre, Kureyş'in ileri gelenleri Hz. Peygamber'in huzuruna geldiklerinde onun yanında Habbâb b. Eret (ö. 37/657), Süheyb er-Rûmî (ö. 38/658), Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) ve benzeri mustaz'af Müslümanlar bulunmaktaydı. Kureyşliler bu duruma itiraz ederek *"Ey Muhammed, kavmini bırakıp da bunlarla birlikte olmaya mı razı oldun?"* dediler. Bunun üzerine söz konusu âyet nâzil olmuştur.³

İkrime'nin (ö. 105/723) *"Kendileri için rablerinden başka bir koruyucu ve bir aracı bulunmaksızın O'nun huzurunda toplanmanın kaygısını duyan insanları onunla (Kur'an) uyar ki günahlardan sakınsınlar"* (En'âm 6/51) âyeti hakkında nakline göre ise, Utbe b. Rebîa (ö. 2/624), Şeybe b. Rebîa (ö. 2/624), Mut'im b. Adî (ö. 2/623), Hâris b. Nevfel (ö. 8/629), Kuraza b. Abd (ö. 5/627), Amr b. Nevfel (ö. 8/629) ve Abdümenâfoğulları'ndan kâfirlerin ileri gelenleri Ebû Tâlib'e (ö. 620) geldiler ve *"Ey Ebû Tâlib, eğer kardeşinin oğlu, yanından kölelerimizi ve hizmetçilerimizi kovarsa bu bizim için daha uygun olur. Bu, ona itaat etmemizi, ona tabi olmamızı"*

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 9/258.

ve onu tasdik etmemizi kolaylaştırır” dediler. Bunun üzerine Ebû Tâlib, Resûlullah’a gelerek bu taleplerini bildirdi. Hz. Ömer de, “Yâ Resûlallah! Bunu denesen, bakalım neyi amaçlıyorlar, sözlerinde duracaklar mı?” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ söz konusu âyetleri (En’âm 6/51-53) inzal buyuruldu.⁴

İkrime ayrıca, söz konusu ortamda bulunanların Bilâl, Ammâr b. Yâsir, Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim, Useyd’in kölesi Subeyh gibi kimseler olduğunu nakletmiştir. Aynı şekilde Abdullâh b. Mes’ûd (ö. 32/652), Mikdâd b. Amr (ö. 33/653), Mes’ûd b. Kârî (ö. 2/624), Vâkıd b. Abdullâh el-Hanzelî (ö. 2/624), Amr b. Abdi Amr (ö. 2/624), Mersed b. Ebû Mersed (ö. 4/625) gibi Ku-reyş ile antlaşma yapmış bulunan kimseler de bu mecliste hazır bulunmaktaydı. Bunun üzerine Allah Teâlâ “İçlerinden, ‘Allah bize değil de bunlara mı lütufta bulundu?’ desinler diye biz onları böylece birbirleriyle imtihan ettik...” (En’âm 6/53) âyetini inzal buyurmuştur. Âyetin inzali sonrasında Hz. Ömer sözlerinden dolayı özür beyan etti. Ardından “Âyetlerimize iman edenler sana geldikleri zaman onlara şöyle de: Selâm olsun size! Rabbiniz, rahmeti kendi üzerine yazmıştır. Sizden kim bilmeden bir kötülük işler, sonra teobe eder ve hâlini düzeltirse şüphesiz ki O, bağışlayan ve merhamet edendir” (En’âm 6/54) âyeti nâzil olmuştur.⁵

Diğer taraftan “Ey Resûlüm! Rablerinin rızasını dileyerek sabah akşam O’na ibadet edenlerle birlikte sabret, dünya hayatının zînetini arzulayarak gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme” (Kehf 18/28) âyetinin de benzer bir olay üzerine nâzil olduğu nakledilmektedir. Habbâb b. Eret’in nakline göre, Akra’ b. Hâbis et-Temîmî ve Uyeyne b. Hısn el-Fezârî, Resûlullah’ın yanına geldiklerinde yanında

⁴ Taberî, Câmiu'l-beyân, 9/262.

⁵ Taberî, Câmiu'l-beyân, 9/262-263.

Bilâl, Süheyb, Ammâr ve Habbâb gibi mustaz'af mü'minlerin oturmakta olduğunu gördüler. Onları küçümsediler ve Hz. Peygamber'e *"Biz, senin bize Araplar nezdinde itibar kazandıracak özel bir toplantı yeri ayırmanı istiyoruz. Zira sana Arap kabilelerinin heyetleri geliyor. Biz, onların bizi bu kölelerle birlikte görmelerinden utanırız. Senin yanına geldiğimizde bunları kaldır, işimizi bitirdikten sonra istersen onlarla beraber otur"* dediler. Hz. Peygamber de onlara *"Tamam"* buyurdu. Bunun üzerine onlar *"Bu hususta bize yazılı bir taahhüt ver"* dediler. Hz. Peygamber de bir sahife getirterek Hz. Ali'yi çağırdı. Bu esnada biz bir kenarda bulunuyorduk. Derken Cebrâil bu ve ardından gelen iki âyetle getirdi.⁶

Mâtürîdî ise Resûlullah'ın kalbinden böyle bir şeyi geçirmesini mümkün görmemiştir. Ona göre bazı müfessirlerin Hz. Peygamber'in müşriklerin isteği üzerine mü'minleri meclisinden uzaklaştırmayı düşündüğü yönündeki yorumları doğru değildir. Çünkü böyle bir tutum, peygamberlik makamına yakışmaz ve Allah'ın elçisine isnad edilemez. Hz. Peygamber'in düşmanlarını yakınlaştırmak mü'minleri uzaklaştırması, en basit akıl sahibi bir kimsenin bile yapmayacağı bir davranıştır. Böyle bir durum gerçekleşmiş olsaydı, inkârcılar bunu onun aleyhinde kullanır ve davetinin samimiyetini sorgularlardı. Mâtürîdî, müşriklerin böyle bir talepte bulunmasının mümkün olabileceğini, fakat Hz. Peygamber'in bu talebi kabul etmeyi veya akıldan geçirmeyi asla düşünmediğini belirtir.⁷

Yine *"Ben onları kovacak değilim"* (Şuarâ 26/114; Hûd 11/29) ile *"Ey kavimim! Onları kovarsam, beni Allah'a karşı kim koruyabilir? Düşünmüyor musunuz?"* (Hûd 11/30) âyetleri Resûlullah'ın bu husustaki tutumunu göstermektedir.

⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/259.

⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-Sünne)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 4/91.

2.3. Münafıklara ve Müşriklere Af Dilememesi İçin Uyarılması

Hız. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ ederken en çok üzerinde durduğu ve arzu ettiği şey, çok sayıda insanın tevhid esasına dayanan bu dini benimsemesiydi. Bunun için fakir-zengin, itibarlı-itibarsız demeden herkese aynı şekilde bu mesajı ulaştır-maya gayret ediyordu. Kalpleri ısınsın diye münafık ve müş-riklerin bazı isteklerine müspet cevaplar verdiği de oluyordu. Rahmet peygamberi olması nedeniyle o, bedduadan ziyade af-ı tercih etmiş, hoşgörüyü şiar edinmişti. Ancak özellikle müş-rik ve münafıklara karşı bu hoşgörüsü ve merhametinden kay-naklanan bazı tasarrufları sebebiyle Kur'an'da eleştirilmiştir.⁸

Münafıklar, kendileri hakkında *“Sadakalar konusunda mü'minlerden hem gönüllü olarak bol bol verenlere hem de daha faz-la verecek bir şey bulamayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri Al-lah maskaraya çevirecektir...”* (Tevbe 9/79) âyeti nâzil olunca, Hz. Peygamber'e gelerek *‘Ey Allah'ın Elçisi, bizim için af talep et’* de-yince Resûlullah *‘Sizin için af dileyeceğim’* diye cevap vermiş ve istiğfarda bulunmaya başlamıştır. Bunun üzerine *“Onlar için is-ter af dile, ister dileme. Onlar için yetmiş defa af dilesen de, Allah on-ları affetmeyecektir. Çünkü onlar Allah'ı da Resûlü'nü de inkâr etti-ler. Allah, yoldan çıkmış böyle bir topluluğa kılavuzluk etmez”* (Tev-be 9/80) âyeti nâzil olmuştur. Bu uyarı sonucu Allah Resûlü af dilemekten vazgeçmiştir.⁹

Yine Hz. Peygamber ölmüş olan müşrik yakınları için af di-lemek hususunda da uyarılmış ve bu tutumun bir peygambe-re ve mü'minlere yaraşmadığı belirtilmiştir. *“(Kâfir olarak ölüp)*

⁸ Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 133. Hz. Peygamber'in bu konuda eleştirildiği âyetler için bkz. Enfâl 8/67-68; Tevbe 9/43, 80-85, 113; Münafikûn 63/6; Kasas 28/56; Kehf 18/6; Şuarâ 26/3.

⁹ Gezzin, *Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, 205. Ayrıca bkz. Münafikûn 63/5-6. Tefsirlerde Hz. Peygamber'in af dilemesiyle ilgili başka rivayetler de bu-lunmaktadır.

cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, akraba dahi olsalar, (Allah'a) ortak koşanlar için af dilemek Peygamber'e ve mü'minlere yaraşmaz. İbrahim'in babası için af dilemesi, sadece ona verdiği bir sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi" (Tevbe 9/113-114) âyetleri için Ebû Tâlib ve Resûlullah'ın ebeveyni hakkında nâzil olduğuna dair farklı sebab-i vürûd rivayetlerine rastlanmaktadır.

Buhârî'nin rivayetine göre Ebû Tâlib ölüm döşegindeyken Hz. Peygamber onun yanına gitmiş ve kendisini son anda iman etmeye davet etmiştir. Ancak orada bulunan Ebû Cehil ve Abdullah b. Ebî Ümeyye, Ebû Tâlib'i atalarının inancından dönmemesi yönünde etkilemişlerdir. Sonunda Ebû Tâlib, dedesi Abdülmuttalib'in dini üzere olduğunu söyleyerek iman etmeden vefat etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kendisine yasaklanmadıkça amcası için bağışlanma dileyeceğini ifade etmiş; fakat ardından nazil olan *"Ne Peygamber'e ne de mü'minlere, cehennemlik oldukları kendilerine belli olduktan sonra, müşrikler -yakın akrabaları da olsalar- için bağışlanma dilemeleri yaraşmaz"* (Tevbe 9/113)" âyetiyle müşrikler için bağışlanma dilemenin uygun olmadığı bildirilmiştir. Yine *"Şüphesiz sen, sevdiğini hidayete erdiremezsin..."* (Kasas 28/56) âyeti indirilmiştir.¹⁰

2.4. Abdullah b. Übey b. Selûl'ün Cenaze Namazı Sebebiyle Uyarılması

Hz. Peygamber'e yapılan uyarılardan bir diğeri ise İbn Selûl'ün cenaze namazının kılınmamasına dairdir. Söz konusu âyetlerin sebab-i nüzûlüne dair rivayetler dikkate alındığında bu uyarının davranış öncesi veya sonrasında olduğu ihtilaf-

¹⁰ Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 40; "Tefsir 9", 16. Ayrıca bkz. Gezgin, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, 210-213.

lıdır. Münafıkların başı olan Abdullah b. Übey b. Selûl öldüğünde, oğlunun isteği üzerine Allah Resûlü onun cenaze namazını kıldırarak istemiş fakat “Onlardan (münafıklardan) ölen hiçbirine asla namaz kılma ve kabrinin başında durma. Çünkü onlar Allah ve Resûlünü inkâr ettiler ve fasık olarak öldüler” (Tevbe 9/84) âyeti Hz. Peygamber’i bu hususta uyarmıştır. Yine “(Ey Muhammed!) Onlar için ister af dile, ister dileme; onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek. Bu, onların Allah ve Resûlünü inkâr etmelerinden ötürüdür. Allah fâsıklar topluluğunu hidâyete erdirmez” (Tevbe 9/80) âyetinin de İbn Übey hakkında nâzil olduğunu belirten rivayetler mevcuttur.

Abdullah b. Übey b. Selûl vefat edince oğlu Abdullah, babasının kefenlenmesi için Hz. Peygamber’den gömleğini talep etmiş ve cenaze namazını da onun kıldırmasını rica etmiştir. Hz. Peygamber gömleğini vermiş, ancak cenaze namazını kıldırarak üzere hareket ettiği sırada Hz. Ömer’in kararlı itirazlarıyla karşılaşmıştır. Hz. Ömer, Tevbe 80. âyetini delil göstererek münafıkların affı için dua edilmemesi gerektiğini savunuyordu. Bunun üzerine Tevbe 84. âyetinin inmesi, Hz. Ömer’i teyit eder nitelikte olmuş ve münafıklar için dua edilmesini ve kabirlerinin ziyaret edilmesini kesin biçimde yasaklamıştır.¹¹ Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber’in İbn Übey’in cenaze namazını kılmadan önce ve kıldıktan sonra uyarıldığına dair ifadeler yer almaktadır.¹²

Hz. Peygamber’in Abdullah b. Übey b. Selûl’ün cenaze namazını kıldığına dair rivâyetlerde geçtiği üzere, Allah Resûlü’nün Tevbe 80. âyetine istinaden muhayyerlik anlamı çıkarmayacağı, bu âyete dayanarak İbn Übey’in cenaze namazını kılma-

¹¹ Talat Koçyiğit, “Abdullah b. Übey b. Selûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/139-140.

¹² Bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 85; “Tefsîr Sûre 9”, 12; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 25; Nesâî, “Cenâiz”, 69; İbn Mâce, “Cenâiz”, 31.

ğı, dolayısıyla söz konusu rivâyetlerin mesnedsiz olduğu birçok âlim tarafından dile getirilmiştir. Bâkılânî (ö. 403/1012), İmâmü'l-Haremeyn (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler bu rivâyetleri sahih görmezken, Tahâvî (ö. 321/933) de Hz. Peygamber'in cenaze namazı kılmadığı kanaatini dile getirmektedir.¹³

Diğer taraftan söz konusu rivâyetlerin muteber kaynaklarda geçmesinden hareketle Hz. Peygamber'in İbn Übey'in cenaze namazını kıldığını kabul edenler ise ilgili âyetin muhayyerlik şeklinde anlaşılabileceğini savunurken, namaz kılış sebebini de Hz. Peygamber'in onun zâhiren İslâm'ı kabulüne itibar ettiğini, reislerini kaybeden Hazrec'e karşı bir yakınlık kurmayı arzuladığını ve ayrıca onlardan gelebilecek zararları defetme gibi bir siyaset güttüğünü ileri sürmüşlerdir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in itirazlarına rağmen çeşitli mülâhazalar ve maslahatlar gereği, siyaseten İbn Übey'in cenaze namazını kılmak istemiş, ancak Allah'ın münafıklarla ilgili indirdiği Tevbe Sûresi'nde geçen uyarılardan dolayı onun cenaze namazını kılmamıştır.¹⁴

2.5. Hırsızlık Yapan ve Suçu Başkasına Atan Kişi Hakkında Hüküm Hususunda Uyarılması

Medine'de Zafer oğullarından Tu'me, bir komşusunun zırhını çalmış ve bunu bir Yahudinin evine gizlemişti. Zırhı içine sakladığı delik dağarcıktan akan unlar ise zırhın önce Tu'me'nin evine geldiğini, sonra da Yahudinin evine gittiğini gösteriyordu. Tu'me sıkıştırılınca zırhı çalmadığına dair yemin etti. Suçlanan Yahudi sorguya çekilince o da "Bunu bana Tu'me verdi" dedi. Zafer oğulları gelip Resûlullah'a "Tu'me'yi berat ettirmesi" için ısrar ettiler ve Yahudiyi suçladılar. Hz. Peygamber de

¹³ Gezgin, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, 208-209.

¹⁴ Bkz. Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, 133; Gezgin, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, 209.

bu durum ve Tu'me'nin yemini karşısında ikna olmak üzere iken şu âyetler indi: “(Ey Muhammed!) Biz sana Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma. Allah'tan bağışlama dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Kendilerine hıyanet edenleri savunma. Çünkü Allah, hainlik edenleri, günahı ısrarcı olanları sevmeyiz. Bunlar, insanlardan gizlenmeye çalışırlar da Allah'tan gizlenmezler. Hâlbuki Allah, geceleyin, razı olmayacağı sözleri kurlarken onlarla beraberdir. Allah, onların yaptıklarını (ilmiyle) kuşatmıştır. Haydi, siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp savundunuz, ya kıyamet günü Allah'a karşı onları kim savunacak yahut onlara kim vekil olacak? (...) Kim kasıtlı veya kasıtsız bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, muhakkak ki, büyük bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmiş olur. Allah'ın sana lütfu ve esirgemesi olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya yeltenmişti. Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler...” (Nisâ 105-113).

Burada Resûlullah önceden uyarılmış ve hatalı karar vermesi önlenmiştir. Ancak Hz. Peygamber hüküm vermek durumunda olduğu her zaman böyle bir uyarı ve bilgilendirme gelmemiştir. Nitekim Ümmü Seleme'nin bir rivâyetine göre bir defasında Resûlullah muhakeme için kendisine gelen hasımlara “Ben sadece bir beşerim. Sizler bana yargılanmak üzere geliyorsunuz. Belki sizden biriniz, delilini getirmekte diğerinizden daha becerikli ve daha üstün anlatımlı olabilir. Ben de dinlediğime göre o kimsenin lehinde hüküm verebilirim. Kimin lehine kardeşinin hakkını alıp hüküm vermişsem bu hak ateşten bir parçadır; onu ister alsın, ister bıraksın”¹⁵ şeklinde uyarıda bulunmuştur.

¹⁵ Buhârî, “Şehâdât”, 27; Müslim, “Akziye”, 4.

2.6. Bazı Hataları Sebebiyle Resûlullah'ın Uyarılmaması

Belirtilmesi gereken diğer bir husus ise Hz. Peygamber'in bazı hataları dolayısıyla metlûv veya gayr-i metlûv bir vahyin gelmemiş olmasıdır. Namazın rekâtlarını eksik kıldırması ve bunun sonucunda sehiv secdesi yapması olayını buna örnek olarak zikredebiliriz. Ebû Hüreyre'nin nakline göre Hz. Peygamber bir gün öğle namazını iki rekât kıldırdıktan sonra selâm vermiş ve mescidin ön tarafındaki bir direğe yönelmiştir. Cemaat arasında bulunan Hz. Ebû Bekir ve Ömer, durumla ilgili konuşmaya çekinirken bazı kişiler namazın kısaltıldığını düşünerek dışarı çıkmıştır. Bunun üzerine Zülyedeyn adlı sahâbî, Resûlullah'a namazın kısaltılıp kısaltılmadığını veya unutup unutmadığını sormuştur. Hz. Peygamber unutmadığını ve namazın kısaltmadığını söylemiş, cemaat ise unuttuğunu söylemesi üzerine Zülyedeyn'in doğru söylediğini kabul etmiş, ardından kalkıp iki rekât daha kılmış ve sehiv secdesi yapmıştır.¹⁶

Benzer diğer bir olay ise Hz. Peygamber ve beraberindeki-lerin sabah namazına uyanamamalarıdır. İmrân b. Husayn'ın rivayetine göre Bir yolculuk sırasında Hz. Peygamber ve ashabı gece boyunca yol aldıktan sonra sabaha karşı konaklamışlardı. Yorulmuş olan topluluk, güneşin sıcaklığıyla uyanınca-ya kadar derin bir uykuya dalmıştı. İlk olarak birkaç sahâbî, ardından Hz. Ömer uyanmıştı. Hz. Peygamber uyuduğunda, sahâbîler genellikle onu kendi hâline bırakır, uykusundan kendiliğinden uyanmasını beklerlerdi; çünkü onun uykusunda vahiy alıp almadığını bilemezlerdi. Hz. Ömer, durumu fark edince yüksek sesle tekbir getirerek diğerlerini uyandırmış, bu ses Hz.

¹⁶ Buhârî, "Edeb", 45; "Salât", 88; "Ezan", 69; "Sehiv", 3, 4, 5; "Ahbâru'l-Âhâd", 1; Müslim, "Mesâcid", 97, 99; Ebû Dâvûd, "Salât", 195; Tirmizî, "Salât", 292; Nesâî, "Sehiv", 22; İbn Mâce, "İkâme", 134. Hadis hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Gülşah Uluman, *Zü'l-Yedeyn Hadisi: Tahrir ve Tahlil*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Peygamber'in de uyanmasına vesile olmuştu. Sahâbîler, güneş doğduktan sonra kılınamayan sabah namazı konusunda endişelerini dile getirdiklerinde, Hz. Peygamber bunun bir zarar oluşturmeyeceğini söyleyerek onları teskin etmiş, bir müddet daha yol aldıktan sonra abdest aldıktan sonra namazı kıldırmıştır.¹⁷ Olayı aktaran İmrân b. Husayn'ın "Hz. Peygamber uyuduğunda biz onu kendi hâline bırakır, kendiliğinden uyanmasını beklerdik; zira uykusunda kendisine nasıl bir durumun vuku bulacağını bilemezdik" sözü ise sahâbîlerin Resûlullah'a uykusunda metlûv veya gayr-i metlûv bir vahyin gelebileceği düşüncesinde olduklarını göstermektedir. Hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in vahiyle uyarılmadığı veya yönlendirilmediği başka durumlar da vardır.

3. HZ. PEYGAMBER'İN BİR FİİLİ İŞLEDİKTEN SONRA UYARILMASI

Yukarıda görüldüğü üzere Resûl-i Ekrem, yapması muhtemel olan bazı hataları öncesinde vahiyle uyarılarak yanlış davranışta bulunmaktan korunmuştur. Peygamberlerin ismeti gereği bu uyarıların Hz. Peygamber'e bütün hataları sebebiyle yapılmış olması akla gelmektedir. Fakat Kur'an'ın nüzûlüne baktığımızda Resûlullah'ın bazen hiç uyarılmadığını bazı durumlarda ise hata olduğu düşünülebilecek davranış sonrasında uyarı âyetinin nâzil olduğunu görmekteyiz. Biz bu özellikteki âyetleri ele almak istiyoruz.

3.1. Abdullah b. Ümmi Mektûm Sebebiyle Uyarılması

Bazı farklı izahlarla birlikte Hz. Peygamber, Abese sûresinin başında anlatıldığına göre Abdullah b. Ümmi Mektûm'un (ö. 15/636) merkezde bulunduğu bir hâdise sebebiyle olay sonra-

¹⁷ Buhârî, "Teyemmüm", 5; Müslim, "Mesâcid", 312. Bu olayın bir veya birden çok vuku bulduğuna dair farklı görüşler mevcuttur.

sında uyarılmıştır. “Yanına kör bir kimse geldi diye (Peygamber) yüzünü asıp çevirdi. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek. Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah’a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırılmıyorsun” (Abese 80/1-10).

Birçok tefsirde bu âyetlerin sebab-i vürûdu olarak benzer bir olay zikredilmektedir. Hz. Peygamber Mekke’de Utbe b. Rebîa (ö. 2/624), Ebû Cehil b. Hişâm (ö. 2/624) ve Abbâs b. Abdülmuttalib (ö. 32/653) gibi Kureys’in ileri gelenlerine İslâm’ı anlatmaya çalışıyordu. İnanmaları durumunda birçok kimsenin onları takip ederek iman edeceklerini düşünüyordu. Tam bu sırada gözleri görmeyen Abdullah b. Ümmü Mektûm yanlarına geldi ve “Ey Allah’ın Elçisi! Allah’ın sana öğrettiklerinden bana da öğret” dedi. Bunu tekrarlaması üzerine Hz. Peygamber mühim bir meseleyi izah ederken sözünün kesilmesinden hoşnutsuz oldu. Resûlullah yüzünü İbn Ümmü Mektûm’dan başka bir yöne çevirerek diğer kimselerle ilgilenmeye devam etti. Bunun sonucunda Abese sûresinin ilk on âyeti nâzil oldu.¹⁸

Diğer taraftan “Abese” ve “tevellâ” fiillerinin Kur’an’da kâfirler için kullanıldığını gerekçe göstererek yapılan uyarının Resûlullah’a yönelik olmadığını ileri sürenler de vardır.¹⁹ Ancak bu yoruma göre de yani ilk âyette yüzünü ekşitenin Resûlullah olmadığı kabul edildiğinde de sûrenin 5-10. âyetlerinde yine Resûlullah’a uyarıda bulunulmaktadır.

¹⁸ Gezgın, *Kur’ân’da Hz. Peygamber’e Yapılan Uyarılar*, 192; Arslan, “Abese’nin Muhatabı Kimdir?”, 42-45.

¹⁹ Gezgın, *Kur’ân’da Hz. Peygamber’e Yapılan Uyarılar*, 194. Ayrıca bkz. İhsan Arslan, “Abese’nin Muhatabı Kimdir? (Abdullah b. Ümmü Mektûm Olayı)”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* 53/2 (2017), 41-74.

3.2. Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması Sebebiyle

Uyarılması

“Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığımız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu. Artık elde ettiğiniz ganimetten helâl ve temiz olarak yiyin ve Allah’tan korkun. Şüphesiz ki Allah bağışlayan, merhamet edendir.” (Enfal 8/67-69)

Bedir Savaşında Mekkeli müşriklere karşı Müslümanlar galip gelmişler ve onlardan yetmiş civarında esir almışlardı. Savaş sonrasında ganimet ve esirler hakkında ne yapılacağı konusunda daha önce gelen bir vahiy bulunmadığı için Resûlullah bu hususta ashâbıyla istişare etti. Müzakerede esirler hakkında iki görüş ortaya çıktı.

Müslim’in Hz. Ömer ve İbn Abbas’tan rivayetine göre, Bedir Savaşı’nda ele geçirilen esirler konusunda Resûlullah Ebû Bekir ve Ömer’e görüşlerini sordu. Ebû Bekir esirlerin akrabaları olduklarını ve onlardan fidye alınmasının uygun olduğunu; elde edilecek fidyenin Müslümanlara güç kazandıracığını ve bununla Allah’ın onlara hidayet verebileceğini söyledi. Hz. Ömer ise buna katılmayıp, onların küfrün önderleri oldukları gerekçesiyle esirlerin öldürülmesini ve böylece küfrün başının ezilmesini teklif etti. Resûlullah Ebû Bekir’in görüşünü benimsedi; Ömer’in önerisini ise kabul etmedi. Ertesi gün Ömer, Resûlullah ile Ebû Bekir’i ağlarken görünce nedenini sordu; ağlamalarının sebebi, arkadaşlarının esirleri fidye karşılığında serbest bırakmalarıydı. Bunun üzerine Allah, *“Yeryüzünde düşmanlarını iyice sindirmedikçe hiçbir peygamberin esir alması uygun değildir... Artık ganimet olarak elde ettiklerinizden helâl ve temiz olarak yararlanın”* (Enfâl 8/67-

69) âyetlerini indirdi. Böylece Allah, Müslümanlara ganimeti helâl kıldı.²⁰ Resûlullah her ikisinin de tutumlarını bazı peygamberlere benzetmiş ve müzakerelerden sonra af yolunu tutarak esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasını söylemiştir. Ancak esirler farklı oranlarda fidye karşılığında serbest bırakıldıktan sonra nâzil olan âyetler Resûlullah ve ashâbını bu davranışları nedeniyle “*Yeryüzünde üstün gelinceye kadar hiçbir peygambere esirler alması yaraşmaz*” şeklinde uyarmıştır. Savaş hukuku ve savaşta alınan esirlerle ilgili daha önce bir vahyin gelmemiş olması, Hz. Peygamber’in istişare ile karar almasında etkili olmuştur.²¹

Hz. Peygamber’in Bedir esirleri hakkındaki uygulaması sebebiyle söz konusu uyarı âyetleri nâzil olmakla birlikte onun verdiği hüküm iptal edilmemiştir. Fidye karşılığı serbest bırakılan yetmiş civarındaki esirlerin dokuzu müşrik olarak ölmüş, yirmi dördü Müslüman olmuş ve otuz sekizinin durumu ise tespit edilememiştir.²² Hz. Peygamber’in hükmünün bâki bırakılması, onun tasarruflarının ve sünnetinin konumunu göstermektedir. Diğer taraftan Hz. Peygamber’in esirlerle ilgili tercihi esas itibariyle “*Kâfirlerle savaşa girdiğinizde he-men öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çöktürünce esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız yahut bedel alarak bırakırsınız. Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin)...*” (Muham-

²⁰ Müslim, “Cihâd”, 58.

²¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Serikjan Kendebay, “Kur’an’da İtab Âyetleri Çerçevesinde Hz. Peygamber (s.a.s.)’e Yapılan Uyarılar”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 31-49; Raziye Gül Güzeş, “Bedir Esirlerine İlişkin Biyografik Verilerin Tespit ve Değerlendirmesi”, *İstem* 42 (2023), 209-238; Ali Dadan- Raziye Gül Güzeş, “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslam’a Karşı Tutumları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 173-203; Gezgin, *Kur’ân’da Hz. Peygamber’e Yapılan Uyarılar*, 221-227.

²² Dadan- Güzeş, “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslam’a Karşı Tutumları”, 198.

med 47/4) âyetine aykırı değildir. Sadece daha uygun olanı yapmamaktan söz edilebilir.

3.3. Tebük Seferine Katılmak İstemeyen Münafıklara İzin Verdiği İçin Uyarılması

Hz. Peygamber'in tasarrufu sonrasında uyarıya maruz kaldığı diğer bir davranışı ise Tebük Seferi'ne katılmak istemeyen bazı münafıkların ileri sürdükleri mazeretleri kabul ederek savaşa katılmayabileceklerini söylemesidir. Resûlullah yaklaşık 30.000 kişilik bir orduyla 9/630 yılında Bizans'a yönelik Tebük Seferi'ne hazırlık yaparken münafıklardan bazıları gelerek savaşa katılmamak için izin istemişlerdi. Resûlullah onlara izin verdikten sonra *“Kolay elde edilecek bir kazanç ve kısa bir yolculuk olsaydı mutlaka peşinden gelirlerdi; fakat o meşakkatli yol onlara uzun geldi. Bir de kalkıp, ‘Gücümüz olsaydı inanın ki sizinle beraber sefere çıkardık’ diye Allah'ın adına yemin edecek, böylece kendilerini helâke sürükleyecekler. Oysa Allah onların yalan söylediklerini elbette biliyor. Allah seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olmadan ve yalancıları bilmeden niçin onlara izin verdin? (Tevbe 9/42-43) âyetleri nâzil olmuştur.*

Söz konusu âyet aynı zamanda Allah'ın Resûlullah'ı affettiğini de belirtmektedir. Hatta önce aftan bahsedilmektedir. Bu âyeti “Allah seni affetti” şeklinde anlamak daha uygundur. Yine *“Mü'minler ancak Allah'a ve Resûlüne iman edenlerdir ve onunla ortak bir iş için toplanmış iken kendisinden izin almadan çekip gitmeyenlerdir. Senden izin isteyenler, evet işte onlar Allah'a ve Resûlüne hakkıyla iman edenlerdir. Bazı özel işlerinden dolayı senden izin istediklerinde onlardan dilediğine izin ver ve Allah'tan onların bağışlanmasını dile. Kuşkusuz Allah çok bağışlar, çok esirger”* (Nûr 24/62) âyetinde ise Resûlullah izin verme hususunda muhayyer bırakılmıştır. Öte yandan Hendek Savaşı'nda da benzer bir durum olmasına rağmen burada Resûlullah'a bir uyarının olmadığı-

nı görmekteyiz. *“Hani onlardan bir grup, ‘Ey Yesrib (Medine) halkı! Sizin burada durmak imkânınız yok. Haydi, geri dönün’ demişti. Onlardan bir başka grup da, ‘Evlerimiz açık (korumasız)’ diyerek Peygamber’den izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı.”* (Ahzâb 33/13).

Diğer taraftan devam eden âyetler aynı zamanda Resûlullah’ın bu tutumunu onaylamakta ve farklı bir açıdan yaptığının daha hayırlı olduğunu ifade etmektedir. *“Allah’a ve âhiret gününe iman edenler, kendilerini mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten muaf tutman için senden izin istemezler. Allah, buyruğuna karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilir. Senden izin isteyenler sadece, Allah’a ve âhiret gününe iman etmeyenler ve şüpheye kapılmış olanlardır; onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar. Eğer onlar savaşa çıkmak isteselerdi elbette bunun için bir hazırlık yapabilirlerdi; fakat Allah da onların sefere çıkmalarını istemedi, onları geri koydu, onlara ‘Oturun bakalım diğer oturanlarla beraber!’ denildi. Şayet onlar sizinle beraber sefere çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek istedikleri için aranıza sokulacaklardı; içinde onlara kulak asacak olanlar da vardı. Allah zalimleri çok iyi bilir. Aslında onlar daha önce de fitne çıkarmak istemişler ve sana karşı türlü türlü işler çevirmişlerdi. Nihayet onlar istemeseler de hak yerini buldu ve Allah’ın iradesi galip geldi”* (Tevbe 44-48). Belirtmeliyiz ki, Resûlullah’ın münafıklara karşı hemen uyarılmadığı durumlar da mevcuttur. Mesela İfk hâdisesinde âyetin nüzûlü gecikmiştir ve Hz. Peygamber Hz. Âişe’ye bir süre mesafeli davranmıştır.

3.4. Helal Yiyecekleri veya Mâriye’yi Kendisine Haram Kılması Sebebiyle Uyarılması

Hz. Peygamber bal şerbeti içmeyi veya Mâriye’yi kendisine haram kılması nedeniyle de bir uyarıya maruz kalmıştır. Tefsirlerde iki farklı husustan söz edilmekte olup biz bu ayrıntıya girmeyeceğiz. Hz. Âişe’nin aktardığına göre Resûlullah ba-

lı ve tatlı yiyecekleri çok severdi. Genellikle ikindi namazından sonra hanımlarının yanına uğrar, onlardan biriyle bir süre sohbet ederdi. Bir gün, Hafsa bint Ömer'in yanında her zamankinden daha uzun kalınca, bu durum Hz. Âişe'nin dikkatini çekti ve içini bir kıskançlık kapladı. Hafsa'ya kavminden bir kadının bir miktar bal hediye ettiğini ve onun da bu baldan hazırladığı şerbeti Resûlullah'a ikram ettiğini öğrendi. Bunun üzerine Âişe kıskançlık duygusuyla "Vallahi, onun hakkında bir plan kura-cağız" diyerek Sevde bint Zem'a ve Safiyye ile bir fikir birliğine vardı. Onlardan Resûlullah yanlarına geldiğinde "Mağâfir mi yedin?" diye sormalarını, o "Hayır" deyince de "Senden hoş olmayan bir koku geliyor" demelerini istedi. Resûlullah bu durumda "Hafsa bana bal şerbeti içirdi" diye açıklama yapacak, onlar da "Herhalde arı, (kötü kokulu bir bitki olan) arfut bitkisinden bal toplamış olmalı" diyerek söz konusu kokuyu balın kaynağına bağlayacaklardı. Hz. Sevde, Resûlullah yanına geldiğinde ondan çekinmiş ve korkuya kapılmış fakat yine de planı uygulamış, Resûlullah'a "Ey Allah'ın Resûlü, mağâfir mi yedin?" diye sormuştur. Resûlullah "Hayır" diye cevap verince, "Peki, bu koku nedir?" diye sormuş, Resûlullah da "Hafsa bana bal şerbeti içirdi" buyurmuştur. Sevde bunun üzerine "Herhalde arı, arfut bitkisinden toplamış" diyerek Âişe'nin dediğini tekrarlamıştır. Aynı şekilde, Hz. Âişe ve Safiyye de Resûlullah yanlarına geldiğinde aynı sözleri söylemişlerdir. Bu olayın ardından Resûlullah, tekrar Hafsa'nın yanına gittiğinde o, kendisine "Ey Allah'ın Resûlü, sana o baldan biraz daha ikram edeyim mi?" diye sormuştur. Ancak Resûlullah artık bundan rahatsızlık duyduğu için "Artık ona ihtiyacım yok" buyurmuş ve bir daha o baldan içmemiştir.²³ Hz. Peygamber'in bir daha bal

²³ Buhârî, "Talâk", 8; "Hiyel", 11; Müslim, "Talâk", 21. Hz. Peygamber'in Zeyneb'le evliliğini konu edinen bazı araştırmalar için bkz. Ali Osman Ateş, "Hz. Peygamber'in Zeynep b. Cahş ile Evlenmesi Hakkındaki Bazı Rivayetle-

şerbeti içmemeye yemin etmesi üzerine “*Ey Peygamber! Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi, eşlerinin hoşnutluğunu isteyerek neden (kendine) haram ediyorsun? Allah Gafûrdur, Rahîmdir*” (Tahrîm 66/1) âyeti nâzil olmuştur. Tefsirlerde Resûlullah’ın Mâriye’ye yaklaşmayacağını söylemesi üzerine mezkûr uyarının yapıldığına dair rivayetler de zikredilmiştir.

3.5. Hz. Zeyneb ile Evlilik

Hz. Peygamber’in uygulama sonrasında ikaz edildiği, daha doğrusu kimseye söz etmediği bir hususun Allah tarafından Kur’an vahyiyle açığa çıkarıldığı evlilik öncesi Hz. Zeyneb’le ilgili durumdur. “*Hani sen Allah’ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, “Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah’tan sakın” diyordun. İçinde, Allah’ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha lâıyktı. Zeyd, eşinden yana istegini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü’minlere bir zorluk olmasın. Allah’ın emri mutlaka yerine getirilmiştir*” (Ahzâb 33/37) âyeti bu hususta nâzil olmuştur.

Resûlullah’ın Hz. Zeynep’le evliliğine dair bu uyarı metlûv vahye yansımayaabilir, Allah ile Resûlü arasında kalabilirdi. Bu

rin Değerlendirilmesi,” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 161-180; Mahmut Çınar, “Hz. Peygamber’in Zeynep bint Caş ile Evliliği Etrafındaki Şüpheler,” *Diyanet İlmi Dergi* 43/1 (2007), 31-50; Mustafa Necati Barış, “Zeyneb bint Caş ve Hz. Peygamber ile Evliliği,” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 177-192; Ahmet Gündüz, “Esbâb-ı Nüzûl Işığında Hz. Zeyneb’in Evlilikleri ve Nâzil Olan Hükümler,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/30 (2013), 170-195; İhsan Arslan, “Hz. Peygamber’in Zeynep bint Caş ile Evliliğinin Değerlendirilmesi,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/64 (2019), 938-945; Recep Erkocaaslan, “Hz. Peygamber’e Atılan Çirkin Bir İftira: Hz. Peygamber Zeynep bint Caş Evliliğinin Hz. Dâvûd Bat-Şeba Evliliğine Benzetilmesi,” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 475-496.

ve yukarıda zikredilen âyetler esas itibariyle Resûl-i Ekrem'in davranışlarını belirlememiş, onun bir kısım tasarruflarını tavsif etmiştir. Bu özellikteki âyetler dikkate alındığında Resûlullah'ın hayatının tamamı önceden Kur'an'la yönlendirilmemiş, Hz. Peygamber kendi ictihadına, düşüncesine veya uygun gördüğü kanaatine göre hareket etmiştir. Eğer onun davranışı ilahî ölçülere uygun olmamışsa sonradan bu husus vahiyle belirtilmiştir. Yani bu durumlarda Resûlullah'ın davranışlarını ilgili bir vahiy belirlememiştir. Hz. Peygamber'in tasarrufları veya sünnetinin konumu açısından bu âyetler bize bir ölçü sunmaktadır. Resûlullah Allah'ın muradına muhalif davranışlarda bulunduğunda uyarılırken muvafık olan her bir davranışı için tasdik edici bir vahiy gelmemiştir.

3.6. Bazı Müşriklere Bedduası Sebebiyle Uyarılması

Resûlullah Uhud savaşı sonrasında Safvân b. Ümeyye (ö. 41/661), Süheyl b. Amr (ö. 18/639) ve Hâris b. Hişâm (ö. 18/639) için beddua etmişti. Bunun üzerine “(Resûlüm!) Bu işte senin yapacağın bir şey yok. Allah ya onların tövbelerini kabul eder veya onları cezalandırır. Çünkü onlar zâlimlerdir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar dilediğine azap eder. Allah bağışlayandır, merhamet edendir” (Al-i İmran 3/128-129) âyeti nâzil olmuştur.²⁴ Resûlullah'ın bu bedduayı Uhud'da dişleri kırıldıktan sonra yaptığı da rivayetlerde yer almaktadır. Bu âyetten Hz. Peygamber bu şahısların İslâm'a girebileceğini anlamıştır.

Safvân b. Ümeyye (ö. 41/661) Mekke'nin fethinde kaçmış, Huneyn ve Tâif savaşlarına müşrik olarak katılmıştır. Huneyn ve Tâif seferlerinde Resûlullah'ın cömertliğine tanık olduktan sonra Müslüman olmuştur. Yermük savaşına katılmış olan Safvân, Hz. Osman'ın şehid edildiği günlerde veya 41-42/661-

²⁴ Buhârî, “Megâzî”, 19.

662 yıllarında Muâviye zamanında ölmüştür.²⁵ Bedir günü esir düşen Süheyl b. Amr (ö. 18/639) ise Câhiliye döneminde Kureyş'in ileri gelenlerindendir. Hudeybiye Antlaşması'nda Mekkeliler'i Süheyl b. Amr temsil etmiştir. Mekke'nin fethinde veya Huneyn dönüşünde Müslüman olmuştur. Geç Müslüman olmanın üzüntüsünü yaşayan Süheyl, daha fazla ibadet etmeye çalışmıştır. Çokça namaz kılar, oruç tutar ve sadaka verirdi. Süheyl b. Amr 18/639 yılında Amvâs'ta çıkan bir veba salgınında veya 15/636 yılında Yermük Savaşı'nda vefat etmiştir.²⁶ Ebû Cehil ve ilk Müslümanlardan Seleme b. Hişâm'ın kardeşi ve Hâlid b. Velîd'in amcasının oğlu olan Hâris b. Hişâm (ö. 18/639) ise fetih günü Müslüman olmuştur. Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden olup cömertliğiyle tanınmıştır. Seçkin sahâbîlerden olan Hâris, Şam'da 18/639 yılında şehid olmuştur. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Suriye'de Bizans'a karşı yapılan sefere katılmış ve bütün mal varlığını da bu sefere tahsis etmiştir. Ecnâdeyn Savaşı'nda İslâm ordusunun sancağını taşımış olup 15/636 yılında Yermük Savaşı'nda veya 18/639 yılında Amvâs veba salgını sırasında vefat etmiştir.²⁷ Buna göre Resûlullah'ın bu şahıslara beddua etmesi sebebiyle uyarılması daha anlamlı hale gelmektedir.

3.7. Vahiy Geldiği Esnada Ezberlemek İçin Telaffuz Ederek Tekrarlaması

Cebrail risâletin ilk günlerinde nâzil olan Kur'an âyetlerini Hz. Peygamber'e okuduğu esnada bunları ezberlemek için tekrarlamaya çalışmış ve o, bu tutumu sebebiyle uyarıya muhatap

²⁵ Bkz. Mehmet Ali Kapar, "Safvân b. Ümeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 2008, 35/486-487.

²⁶ Bünyamin Erul, "Süheyl b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38/30.

²⁷ Mustafa Ağırman, "Hâris b. Hişâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16/197.

olmuştur. Bu hususta *“Kur‘an sana vahyedilirken, vahy bitmeden önce, unutmamak için tekrarda acele edip durma, ‘Rabbim! İlmimi artır’ de.”* (Tâ-hâ 20/114) ve *“Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Onu zihninde toplayıp okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu anlatmak elbette bize aittir”* (Kıyâme 75/16-19) âyetleri nâzil olmuştur. Vahiy karşısında Resûlullah'ın telaşından bahseden bu âyetlerdeki uyarılar sadece Hz. Peygamber'i ilgilendirmektedir. Bu âyetlerdeki uyarılardan sahâbîler ve sonraki Müslümanlar haberdar olmayabilirlerdi. Bunlar doğrudan sadece Resûlullah'a hitap etmekte olup Müslümanlar için bir uyarıda bulunmamaktadır.

4. SAHÂBENİN EYLEM SONRASINDA UYARILMASI

Hiz. Peygamber hatalı bir tutumu sonrasında uyarıldığı gibi sahâbenin de benzer şekilde işledikleri bazı yanlış tutum sebebiyle uyarıldıklarını görmekteyiz. Bunun örneklerinden biri ifk hâdisesi sonrası nâzil olan âyetlerdir. Olayla ilgili âyetler öncelikle münafıklardan söz etmekle beraber bazı sahâbîlerin tutumları da eleştirilmiştir. *“O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bunun sizin için kötü olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. Onların her biri işlediği günahı yüklenecektir. İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen için ise büyük bir azap vardır. Bunu işittiğiniz zaman mü'min erkekler ve kadınların birbiri hakkında hüsn-i zan beslemeleri ve ‘Bu apaçık bir iftiradır’ demeleri gerekmez miydi? Bu iddialarına dört şahit getirirler ya! Bu sayıda şahit getiremiyorlarsa onlar, Allah nezdinde yalancıların ta kendileridir. Eğer dünyada ve âhirette Allah'ın lütfu ve rahmeti hep sizinle olmasaydı içine daldığınız günah yüzünden size büyük bir azap gelecekti. Çünkü siz, iftirayı dilden dile yayıyor, hakkında bilgi sahibi olmadığınız bir şeyi ağızlarınızla söylüyorsunuz; bunu da önemsiz sanıyorsunuz; hâlbuki Allah katında o büyük bir şeydir. O kulağımıza geldi-*

ğinde 'Bunu konuşmak bize yakışmaz, fesübhânallah, bu apaçık bir iftiradır' deseydiniz ya! Eğer gerçek mü'minlerseniz Allah size, bir daha asla böyle bir şey yapmamanızı öğütüyor. Allah size âyetleri açıklıyor; Allah ilim ve hikmet sahibidir." (Nûr 24/11-20).

Sahâbenin Uhud Savaşı'ndaki hataları sebebiyle de savaş sonrasında ikaz edildikleri görülmektedir. "Andolsun ki Allah size verdiği sözü yerine getirdi. Hatırlayın ki O'nun izniyle kâfirleri öldürüyordunuz, ama Allah size istediğiniz zaferi gösterdikten sonra gevşediniz, emre itaat hususunda birbirinizle tartıştınız ve emre aykırı hareket ettiniz; içinizden kimi dünyayı istiyordu, kiminiz de âhireti istiyordunuz; derken Allah denemek için onların karşısında sizi bozguna uğrattı. Sonunda yine de sizi bağışladı. Allah, mü'minlere karşı lütfkârdır. O zaman siz dönüp hiç kimseye bakmadan yukarı doğru çekiliyordunuz; peygamber ise arkanızdan sizi çağırıyordu, kaybettiklerinizin ve başınıza gelenlerin üzüntüsüne katlanabilmeniz için (söz tutmamanıza karşılık) Allah size tasa üstüne tasa verdi. Allah yaptıklarınızdan haberdardır." (Âl-i İmrân 3/152-153).

Huneyn Savaşı sonrası nâzil olan âyetler de hata sonrasında uyarıda bulunmaktadır. "Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı'nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün çokluğunuz sizi böbürlendirmiş, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; o yer geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız. Bunun üzerine Allah, peygamberinin ve mü'minlerin üzerine kendi katından bir güven duygusu indirdi, bir de göremediğiniz askerler gönderdi ve böylece inkâr edenlerin cezasını verdi. İşte bu, inkârcıların hak ettiği karşılıktır. Artık bunun ardından Allah diletiğinin de tövbesini kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir." (Tevbe 9/25-27).

Bazı sahâbîler ise Hz. Peygamber'e karşı tutumları sebebiyle Kur'an'da uyarıya muhatap olmuşlardır. Bir kısım insanlara Hz. Peygamber'e saygısızca ve kabaca hitapları sonrasında "Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden daha fazla yük-

seltmeyin, birbirinize bağırduğunuz gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider” (Hucurât 49/2) âyeti nâzil olmuştur. Bazı insanların onun evinde yemek sonrasında gereksiz beklemleri sonrasında ise “Ey iman edenler! Size izin verilmedikçe Peygamberin evlerine girip de yemeğin hazırlanmasını beklemeyin; fakat yemeye çağırıldığınızda girin; yemeğinizi yiyince de hemen dağılin, söze dalıp oturmayın. Bu davranışınız peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez. Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygundur. Resûlullah'ı üzme-ye hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günah-tır” (Ahzâb 33/53) âyeti nâzil olmuştur. Bazı davranışlar sonrası uyarıların Kur'an'ın nüzûlünün genel bir özelliği olduğunu, İslâm'ın kurucu neslinin buna benzer hatalarının affedildiğinin de vurgulandığını söyleyebiliriz.

5. RESÛLULLAH'IN GAYR-İ METLÛV VAHİYLE UYARILMASI

Diğer taraftan bazı hadislerden Hz. Peygamber'e Allah veya Cebrail tarafından açıktan olmayan uyarıların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi namazda iken ayakkabısında ki necaset sebebiyle ayakkabısını çıkarması şeklinde olmuştur. Ebû Sâid el-Hudrî'nin rivâyetine göre “Hz. Peygamber bir gün ayakkabılarıyla namaz kıldı. Bu esnada Cebrâîl geldi ve ona ayakkabılarında pislik bulunduğunu haber verdi. Bunun üzerine ayakkabılarını çıkarıp namazına devam etti. Cemaat onun ayakkabılarını çıkardığını görünce ayakkabılarını çıkardılar. Namaz bitince Resûlullah onlara bunun sebebini sordu. Onlar da ‘Senin ayakkabılarını çıkardığını gördük, biz de çıkardık’ dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber ‘Cebrâîl bana geldi ve ayakkabılarımda pislik bulunduğunu ha-

*ber verdi, ben de onları çıkardım. Sizden biriniz mescide geldiğinde ayakkabılarına baksın; eğer üzerinde bir pislik görürse onu temizleyip ayakkabılarıyla namaz kılsın' buyurdu."*²⁸ Hz. Âişe'nin naklettiği şu rivayette de Cebrâil'in Hz. Peygamber'i bir davranışa yönlendirdiği anlaşılmaktadır. *"Resûlullah Hendek Savaşı'ndan döndüğünde silahını bıraktı ve gusletti. O sırada Cebrâil geldi ve 'Silahını bıraktın mı? Allah'a yemin ederim, biz bırakmadık; onlara yönel!' dedi. Hz. Peygamber 'Nereye?' diye sordu. Cebrâil 'Şu tarafa' dedi ve Benî Kurayza'ya işaret etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber Benî Kurayza'ya yöneldi."*²⁹

Hz. Âişe'nin naklettiği şu olayda da Hz. Peygamber'e bilgi verildiği ifade edilmektedir: Hz. Âişe *'Size kendim ve Resûlullah hakkında bir şey anlatayım mı?'* dedi. Biz de *'Evet'* dedik. Sonra şöyle dedi: *'Resûlullah benim yanımda bulunduğu gecelerden birinde, (yatağa) girdi, ridâsını çıkardı, nâlinlarını çıkarıp ayakucuna koydu. Elbisesinin bir kısmını yatağın üzerine serdi ve uzandı. Bir süre, benim uyuduğumu zannettiği kadar bekledi. Sonra ridâsını yavaşça aldı, ayakkabılarını yavaşça giydi, kapıyı açıp çıktı ve sessizce kapattı. Ben de hemen örtümü başıma aldım, peçemi taktım, izarımı kuşandım ve onun arkasından çıktım. Nihayet Bakî' mezarlığına geldi, uzun süreye ayakta durdu. Ellerini üç kere kaldırdı. Sonra geri döndü, ben de döndüm. O hızlandı, ben de hızlandım. O koştu, ben de koştum. Nihayet ondan önce eve girdim. Ben yatağa yatar yatmaz o da içeri girdi. Bana 'Neyin var ey Âişe? Nefes nefesesin!'* dedi. Ben de *'Bir şey yok'* dedim. *'Ya bana anlatırsın ya da Latîf ve Habîr olan Allah bana haber verir!'* dedi. Ben de *'Ey Allah'ın Resûlü! Anam babam sana feda olsun!'* dedim ve olup biteni anlattım. Resûlullah *'Benim önümde gördüğüm o karartı sen miydin?'* dedi. Ben de *'Evet'* dedim. Bu-

²⁸ Buhârî, "Edeb", 45; "Sehv", 3, 4, 5; "Mesâcid", 88; "Haberü'l-Vâhid", 1; Müslim, "Mesâcid", 97; Ebû Dâvûd, "Salât", 195; Tirmizî, "Salât", 289; Nesâî, "Sehv", 22-23.

²⁹ Buhârî, "Megâzî", 28.

nun üzerine göğsüme öyle bir vurdu ki, canım acıdı. Sonra 'Allah ve Resûlü'nün sana haksızlık edeceğini mi zannettin?' dedi. Ben, 'İnsanlar neyi gizlerse Allah bilir. Evet (öyle zannettim)' dedim. Bunun üzerine 'Cebrâîl, senin gördüğün sırada bana geldi ve seslendi, ama senden gizledi. Ben de ona cevap verdim fakat senden gizledim. Çünkü sen elbiselerini çıkarmıştın, yanına girmedim. Senin uyuduğunu zannettim, uyandırmak istemedim. Yalnızlık hissine kapılırsın diye korktum. Cebrâîl bana 'Rabbin sana, Bakî ehline gitmeni ve onlar için mağfiret dilemeni emrediyor' dedi. Ben, 'Ey Allah'ın Resûlü! Onlara ne söyleyeyim?' dedim. Resûlullah 'Mü'minler ve Müslümanlardan bu diyarın sakinlerine selâm olsun. Allah bizden önce gidenlere ve sonra gelenlere rahmet etsin. Biz de inşallah yakında size kavuşacağız' dememi söyledi.”³⁰ Hadiste geçen Resûlullah'ın “Ya bana anlatırsın ya da Latîf ve Habîr olan Allah bana haber verir!”, “Cebrâîl, senin gördüğün sırada bana geldi ve seslendi, ama senden gizledi. Ben de ona cevap verdim fakat senden gizledim” ve “Cebrâîl bana 'Rabbin sana, Bakî ehline gitmeni ve onlar için mağfiret dilemeni emrediyor' dedi” sözleri Resûl-i Ekrem'in gayr-i metlûv vahiyle bilgilendirildiğini de ifade etmektedir.

SONUÇ

Kur'an-Sünnet ilişkisi bağlamında Hz. Peygamber'in bazı davranışları sonrasında vahiy ile uyarılması, risâlet görevinin mahiyetini, nübüvvetin işleyişini ve sünnetin dindeki yerini anlamak açısından büyük önem arz etmektedir. Bu uyarılar, Resûlullah'ın beşer vasfıyla gerçekleştirdiği ictihadlarında zaman zaman ilahî müdahaleye muhatap olmasının, vahyin hem onu yönlendirme hem de ümmet için ölçü koyma işlevini ortaya koymaktadır. Nitekim bu durum, Hz. Peygamber'in her hareketinin vahiy kontrolünde olduğunu ve ümmete reh-

³⁰ Müslim, “Cenâiz”, 103.

ber olarak sünnetin güvenilirliğini göstermektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in uyarılması, bir kusur ifadesinden ziyade, Allah'ın onu yönlendirmesi, tashih etmesi ve risâlet görevinin en mükemmel şekilde yerine getirilmesini sağlaması anlamına gelmektedir. Bu uyarılar, Hz. Peygamber için yönlendirici, öğüt verici, ikaz edici ve teşvik edicidir.

Resûlullah'ın hatalı davranışından sonra uyarıldığını gösteren âyetler, onun hata yaptığıında Allah tarafından uyarılıp hatanın tashih edileceğini gösterdiği gibi her hangi bir uyarının olmadığı durumlarda- özellikle din, inanç, gayb bilgisi, insan ve canlıların hukuku gibi konularda- isabetli ve Allah'ın rızasına uygun karar verdiğini ve sünnetin Müslümanlar için rehber olduğunu göstermektedir. Her hangi bir uygulamadan sonra uyarılması ve hükmün değiştirilmemesi, onun uygulamasının tasdiki anlamına gelmektedir. Bu durumda belki azimet-ruhsat, en güzel-güzel, en uygun-uygun olanı tercihten söz edilebilir. Mesela, ikaz sonrasında Bedir esirleri hakkındaki hüküm değiştirilmemiştir. Diğer bir kısım olaylarda da olduğu gibi icra engellenmemiştir. Bu husus, Sünnet'in konumunu ve modelliğini göstermektedir. Eğer rıza-i ilâhîye mugayir bir durum varsa uygulama-icradan önce müdahale-düzeltilme âyetlerinin geldiğini görmekteyiz.

Kur'an'da Resûl-i Ekrem'e yönelik uyarı âyetleri incelendiğinde bunların farklı mahiyetlerde olduğu görülmektedir. Bazı uyarılar doğrudan Resûlullah'a hitap ederken, bir kısmı dolaylı olarak ümmete yöneliktir. Bu durum, vahyin Hz. Peygamber'in şahsında ümmeti de eğitici bir işleve sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Resûlullah'a yapılan uyarılar, çoğu zaman ümmete yönelik bir mesaj taşır ve inananlara, peygamberlerinin hata karşısında Allah tarafından düzeltildiğini, onların da sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri gerektiğini öğretir. Bu bakımdan Kur'an'da geçen, Hz. Peygamber'e uyarıla-

rın büyük bir kısmı, ümmetin olgunlaşması açısından eğitici bir nitelik taşımaktadır. Vurgulanması gereken diğer bir husus ise Resûlullah'ın uyarılması bağlamındaki âyetlerin farklılıklar gösterdiği gerçeğidir. Davranış açısından Müslümanları hiç ilgilendirmeyen uyarılar -Kur'an'ın nüzûlü esnasında ezberleme çabası gibi- yanında sahâbe ile birlikte bütün Müslümanlara ölçüler koyanlar bulunmaktadır.

Resûlullah'ın bazı davranışlarının tahakkuku öncesinde uyarılması, onun hataya düşmeden önce yönlendirilmesi anlamına gelir. Bu tür uyarılar, Allah'ın peygamberini hata yapmaktan koruduğunu ve risâletin masumiyet ilkesinin bir gereği olarak vahyin rehberliğini sürekli kıldığını gösterir. Nitekim bu uyarılar, Hz. Peygamber'in ictihad ve tasarruflarının da ilahî denetim altında olduğunu ve dolayısıyla sünnetin güvenilir bir dinî kaynak olarak niteliğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık, bazı durumlarda Resûlullah'ın bir davranışından sonra gelen uyarılar, onun uygulamasının tamamen reddedilmesi değil, daha uygun bir yolun gösterilmesi veya azimet derecesinin tercih edilmesi anlamına gelmektedir.

Hz. Peygamber'in uyarıldığı durumlar çoğunlukla hakkın da henüz kesin bir vahiy bulunmayan, yani ictihada açık alanlarla ilgilidir. Bu durum, Hz. Peygamber'in kendi aklî muhakemesini kullandığını, ancak nihai hükmün Allah'a ait olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede yapılan uyarılar, vahyin peygamberin ictihadlarını tashih ederek dinin bütünlüğünü koruduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Resûlullah'ın davranışları, hem vahyin ışığında yönlendirilmiş hem de ümmete örneklik teşkil edecek şekilde düzenlenmiştir.

Uyarıların bir kısmı ise doğrudan Resûlullah'ın risâlet görevinin gereklerine yöneliktir. Bu tür âyetlerde, Resûl-i Ekrem'in tebliğde kararlılığı, sabrı, cesareti ve Allah'a olan teslimiyeti vurgulanmaktadır. Bu uyarılar, sadece Resûlullah'ı ilgilendirirken

diğer yönüyle ümmete Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ ile iletişimi ve onun konumu hakkında bilgi vermektedir. Kur'an'ın nüzûlî esnasında Resûlullah'ın âyetleri ezberleme gayretine dair yapılan uyarı, Müslümanları ilgilendirmese de Hz. Peygamber'in nebevî yönünü yansıtmaları bakımından anlamlıdır. Buna karşılık sahâbe ve ümmetin tamamını ilgilendiren uyarılar ise Müslüman toplumun ahlâkî ve dinî inşasında belirleyici rol oynamıştır.

Kur'an'daki uyarı âyetleri, aynı zamanda Hz. Peygamber'in mutlak manada gaybı bilmediğini, ancak Allah'ın dilemesiyle gaybın bir kısmına muttali kılındığını da ortaya koymaktadır. Bu durum, Hz. Peygamber'in beşerî yönüyle vahiy arasındaki dengeyi göstermektedir. Resûlullah gaybı kendiliğinden bilemez; ancak Allah ona dilediği kadar bilgi verir. Böylece Kur'an, Resûlullah'ın beşer olmasına rağmen vahiy sayesinde en doğru yolda olduğunu vurgulamaktadır. Bazen vahyin gecikmesi de bir eğitim vasıtası olmuştur. İfk hâdisesinde yaklaşık üç ay boyunca herhangi bir uyarı veya hüküm gelmemiş olması, Resûlullah ve sahâbenin imtihan edilmesi anlamına gelmektedir. İfk hâdisesinde yaklaşık üç aya yakın bir uyarının gelmemiş olması ya da savaşlarda mesela, Uhud'da, Hendek'te, Huneyn'de savaş öncesi ilâhî bilgi gelmemesi Hz. Peygamber'in vahye mazhar olmasının standart olmadığını göstermektedir.

Hz. Peygamber'in Allah tarafından uyarılmasının bir yönü Resûl-i Ekrem'e bakarsa diğer yönü ve bazen daha çok ümmetine bakmaktadır. Böylece Allah Teâlâ, Resûlüne yakınlığını insanlara göstermektedir. Özellikle sadece Resûlullah'a yönelik uyarılar bunu açıkça ortaya koymaktadır. Yoksa Allah peygamberini uyarır ve insanların bundan hiç haberi olmayabilirdi.

İlahî uyarılar peygamberi küçük düşürmez, bunlar Resûlullah'ın azarlanması değildir, aksine onun hata yaptığına Allah tarafından uyarıldığını, ona itaatın gerekli olduğunu, kendi ictihadıyla bile olsa ona ittibanın gerekliliğini gösterir.

Peygamber'e yöneltilen uyarıların hiçbirinde onu küçük düşürme veya azarlama amacı yoktur. Bilakis bu uyarılar, peygamberin Allah katındaki değerini, onun doğruya tevcihinin ilahî rehberlik çerçevesinde gerçekleştiğini ve bu yönüyle ümmete örnek teşkil ettiğini göstermektedir. Resûlullah'ın hatası, sıradan bir insanınki gibi değerlendirilmemelidir; zira onun her davranışı, ilahî gözetim altında cereyan etmektedir. Dolayısıyla bu uyarılar, peygamberin konumunu zedelemeyiz; aksine Allah'ın onu ne kadar yakından yönlendirdiğini gösterir. Bu sebeple ilahî uyarılar, aynı zamanda Resûlullah'ın şahsında ümmete yönelik bir rehberliktir.

Hiz. Peygamber'in uyarılmasının bir yönü doğrudan Resûlullah'a, diğeryönü ise ümmete yöneliktir. Allah Teâlâ bu uyarılar aracılığıyla hem Hiz. Peygamber'i eğitmekte hem de ümmetine onun üzerinden mesajlar iletmektedir. Böylece Resûlullah'ın şahsında ilahî terbiyenin en yüce örneğı sergilenmekte, ümmetine de ahlâkî ve manevî bir ölçü kazandırılmaktadır. Allah dileseydi peygamberini gizlice uyarabilirdi; fakat bu uyarıların Kur'an'da yer alması, ümmetin eğitimi ve Resûlullah'ın örnekliğinin anlaşılması için özellikle tercih edilmiştir. Bu durum, sünnetin ilahî yönlendirme altında oluştuğunu ve dolayısıyla bağlayıcılığının da vahiy temelli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bazı uyarıların davranış öncesi veya sonrası olduğuna dair farklı sebeb-i vürûd rivayetleri mevcuttur. Bir kısım uyarıların davranış öncesi veya sonrası olduğuna dair farklı rivayetlerin bulunması, olayların çok boyutlu bir şekilde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Sonuç olarak, Hiz. Peygamber'in bazı davranışları sonrasında vahiy ile uyarılması, onun sünnetinin ilahî denetim altında oluştuğunu göstermektedir. Bu uyarılar, Resûlullah'ın beşer yönünü inkâr etmeden, onun hatalarının vahiy tarafından tasahih edildiğini, böylece sünnetin ümmet için güvenilir bir rehber

haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kur'an-Sünnet ilişkisi açısından bu uyarılar, sünnetin vahyin denetiminde oluşmuş olması nedeniyle dinî otoritesinin sağlamlığını, hem Hz. Peygamber'in örnekliğini hem de sünnetin bağlayıcılığını teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Mustafa. "Hâris b. Hişâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. 16/197.
- Arslan, İhsan. "Abese'nin Muhatabı Kimdir? (Abdullah B. Ümmü Mektûm Olayı)". *Diyanet İlmi Dergi* [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı] 53/2 (2017), 41-74.
- Arslan, İhsan. "Hz. Peygamber'in Zeyneb bint Cahş ile Evliliğinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/64 (2019), 938-945.
- Ateş, Ali Osman. "Hz. Peygamber'in Zeynep b. Cahş ile Evlenmesi Hakkındaki Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 161-180.
- Barış, Mustafa Necati. "Zeyneb bint Cahş ve Hz. Peygamber ile Evliliği." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 177-192.
- Erkocaaslan, Recep. "Hz. Peygamber'e Atılan Çirkin Bir İftira: Hz. Peygamber Zeyneb bint Cahş Evliliğinin Hz. Dâvûd Bat-Şeba Evliliğine Benzetilmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 475-496.
- Erul, Bünyamin. "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivayetlerin Tahlil ve Tenkidi." *İslamiyat* 1/1 (1998), 55-72.
- Erul. Bünyamin. *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Erul. Bünyamin. "Süheyl b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 38/30.
- Çınar, Mahmut. "Hz. Peygamber'in Zeynep bint Cahş ile Evliliği Etrafındaki Şüpheler." *Diyanet İlmi Dergi* 43/1 (2007), 31-50.

- Coşkun, Selçuk. "Bana Arz Olundu Kalıbıyla Rivâyet Edilen Hadisler ve Anlamı." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2008), 43-69.
- Coşkun, Selçuk. "Bana Arz Olundu Kalıbıyla Rivâyet Edilen Hadislerin Menşei Üzerine." *EKEV Akademi Dergisi* 13/40 (2009), 427-446.
- Gezgin, Ali Galip. *Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*. 2. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'ân'da Hz. Peygamber ve Ashâb İlişkileri, Ashâbı Uyaran Âyetler Bağlamında". VII. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler, 19 Nisan 2004 [Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 2006, 175-196.
- Gündüz, Ahmet. "Esbâb-ı Nüzûl Işığında Hz. Zeyneb'in Evlilikleri ve Nâzil Olan Hükümler." *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/30 (2013), 170-195.
- Kapar, Mehmet Ali. "Safvân b. Ümeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. 35/486-487.
- Kendebay, Serikjan. "Kur'an'da İtab Âyetleri Çerçevesinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'e Yapılan Uyarılar." *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 31-49.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e Hitaplar (I)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002), 91-119.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e Hitaplar (II)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 19-39.
- Koçyiğit, Talat. "Abdullah b. Übey b. Selûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988. 1/139-140.
- Maçın, Hasan. "Kur'an Dışı Vahyin İmkân ve Vukuuna Dair Farklı Bir Bakış." *Mecmua* 12 (2021), 133-148.
- Matrafî, Uveyyid b. Ayyâd b. Âyid. *Âyâtü itâbi'l-Mustafâ fi dav'il-ismetî ve'l-ictihâd*. 3. Basım. Mekke: Câmiatü Abdilmelik, 1426/2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd.

- Te'vîlâtü Ehli's-Sünne* (Tefsîru'l-Mâtürîdî). thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Öz, Ahmet. "Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yapılan İkazlar." *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* [Bilimsel Birikim] 11/3 (2011), 55-76.
- Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in Bazı Nitelikleri Açısından Kur'ân-ı Kerîm'de Kendisini Uyaran Âyetlerin Analizi." *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/3 (2002), 435-448.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Uluman, Gülşah. *Zü'l-Yedeyn Hadisi: Tahric ve Tahlil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

DİJİTAL PROGRAMLARIN ORYANTALİSTİK ÇALIŞMALARA VE HADİS ARAŞTIRMALARINA KATKILARI VE İÇİNDE BARINDIRDIĞI TEHLİKELER

İbrahim KUTLUAY*

GİRİŞ

Amacı gereği, temelde Hadislerin otantikliğinden değil hicrî ilk iki asırda başa geçen idarecilerin kendi amaçlarına hizmet etmesi ya da mezheplerin kendi görüşlerine destek olması için uydurulduğundan hareket eden *oryantalistik paradigmanın* erken dönemde dil çalışmalarını, el yazmalarına ulaşp onları kataloglamayı ve onların eleştirel edisyonlarını gerçekleştirmeyi öncelediği bilinen bir gerçektir. Kur'ân'ın nasıl uygulanacağını bir model olarak gösteren, açıklayan, gerektiğinde ondaki bir hükmü tahsis eden, ortaya çıkan yeni meselelere bağlı olarak ilave hükümler koyan (tafsil ve teşrî) Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.)

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ikutluay@pau.edu.tr orcid.org/0000-0003-31499556

ve Sünnet'inin İslâm toplumundaki hayatî rolünün¹ farkına varan erken dönem oryantalistler; çalışmalarını vahiy mahsulü değil Hz. Peygamber'in (s.a.v.) derlemesi olarak değerlendirdikleri Kur'ân'dan sonra, hadis tetkiklerine yoğunlaştırmışlardır. Bunun için erken dönem Hadis ve tarih kaynaklarını tetkik etmişler, isnad ve metin analizi yoluyla onların sahih olmadıkları şeklindeki iddialarını ispat etmeye gayret etmişlerdir. Ortaya attıkları -ileride bahsedeceğimiz- *e-silento, common link, bir hadis kime hizmet ediyorsa onlar tarafından uydurulduğu* gibi gerçeği yansıtmayan, genel ve önyargılı iddialarını kendilerine has metotlarla² ve kendilerine veri sağlayan tâli de olsa her kaynağı kullanarak ispat etmeye çalışmışlardır.

Öte yandan dijital teknolojiyle üretilen programlar, kullanıcılarına diğer alanlarda olduğu gibi Hadis ve Sünnet hususunda da yeni, hızlı ve derin araştırma imkânları ve metotlar sağlamıştır. Dolayısıyla mezkûr teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesine paralel olarak Sünnet araştırmalarının özellikle dil tetkikleri, tarihî analiz, isnad ve metin tenkidi, mukayeseli çalışmalar gibi konularda yeni bir döneme girdiği dikkat çekmektedir. Dijital çağın başlamasıyla birlikte el yazmaları, metin ve şerh türü hadis kaynakları, biyografik eserler vb. dijital ortama aktarılmış; hesaplamalı dilbilim ve dijital düzenleme araçlarını ihtiva eden dijital veri tabanları ve programları geliştirilmiştir. Diğer alanlarda olduğu gibi tabîi olarak Hadis ve Sünnet araştırmaları da dijitalleşmeden nasibini almış, bu yeni durum sade-

¹ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, "Dinde Kaynak Olarak Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Arka Planı, Tezâhürleri ve Sonuçları", *Güncel Dinî Meseleler*, edit. Mehmet Dirik, Hamide Ulupınar, Mehmet Büküm, Coşkun Baba (Kayseri: Kalam Yayınları, ekitap. 2024); Mehmet Görmez, "Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine", *Üçüncü 1000'e Girerken İslam Kutlu Doğum Sempozyumu 2000* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005).

² Bu husustaki bir çalışma için bk. Muhammed Masharib Syed, *Oryantalistlerin Hadise Dair Çalışmalarının Kaynak ve Metotları* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

ce Batılı ve gayr-i müslim Doğu araştırmacılarını değil Müslüman araştırmacıları da etkilemiştir. Başka bir ifadeyle Hadis ve Sünnet araştırmalarına yeni bir ivme kazandıran dijital araç ve programlar, her iki kesim tarafından üretilebildiği gibi kullanımı da müşterek olmaktadır. Bunun sonucu olarak büyük ölçekli dijitalleştirilmiş metinlerin, hesaplamalı metin analizlerinin ve gelişmiş dijital beşerî bilimler metodolojilerinin ortaya çıkışı, kullanıcılarına yalnızca yeni araçlar sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İslâmî kaynaklara yönelik klasik ve genelde önyargılı oryantalistik yaklaşımların ve iddialarının kökten ve yeniden değerlendirilmesine de yol açmıştır; zira dijital teknoloji, araştırmacılara İslâmî külliyyatı daha sağlıklı biçimde tahlil etmek ve yorumlamak için yeni imkân ve araçlar sunmakta, lojistik mahrumiyetler yüzünden kısıtlı imkânlarla yapılan önceki çalışmaları ve ileri sürülen tezleri test etme imkânı sağlamaktadır. Neticede metodolojik Avrupa merkezliği ve zaman zaman tartışmalı temelleri sebebiyle uzun süredir tenkit edilen oryantalizm alanı, dijital çağda daha fazla sorgulanır hâle gelmiş, daha önemli oryantalistlerin iddialarını daha geniş ölçekli çalışmalarla yeniden değerlendirip test etme imkânı doğmuştur.

Esasen dijital beşerî bilimlerin başlangıcının 1949'a kadar gittiği; mezkûr bilimlerin *başlangıç, sağlama ve yeni gelişmeler* gibi dönemlere ayrıldığı bilinmektedir.³ Ülkemizde olduğu gibi dünyanın farklı yerlerinde ve muhtelif dillerde beşerî bilimlerle ilgili kaynak ve bilgileri dijital programlara aktarma ya da mevcut programları geliştirme çalışmaları hızla devam etmektedir. Dolayısıyla İslâmî ilimlere dair pek çok dijital program üretildiğinden bu çalışmada Hadis külliyyatına dair önemli bazı dijital projeler “örnek kabilinden” zikredilmiş, bazı programlar kısa-

³ Bk. Fatma Aladağ, “Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (Aralık 2020), 773- 796.

ca tanıtılsa da onların tamamı hakkında ya da zikredilen her bir programa dair tafsilatlı bilgi verme amaçlanmamıştır; zira kaynakçada görüleceği üzere bu konuda farklı dillerde kaleme alınmış birtakım çalışmalar mevcuttur.⁴ Bu sebeple daha çok dijital araç, yöntem ve programların hadis araştırmalarına katkıları, oryantalistik çalışmalara nasıl etki ettiği, mezkûr programların geleneksel bilimle nasıl etkileşime girdiği, onu nasıl zenginleştirdiği üzerinde durulmuş; aynı zamanda içinde barındırdığı bazı tehlikelere ve epistemolojik sorunlara, hata ve eksikliklere işaret edilerek alınması gereken tedbirlere temas edilmiştir. Çalışma dijital araç ve metotların; özellikle isnad tahlili, metin tenkid ve bunlar arasındaki tarihî irtibatı tespit etme gibi hususlarda bir yandan metin analizinin ölçeğini, verimliliğini ve kesinliğini artırırken diğer taraftan beraberinde bazı metodolojik tartışmalara sebep olduğunu ve içinde bazı tehlikeler barındırdığını, dolayısıyla geleneksel araştırma teknikleriyle birlikte dikkatli kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Dijital teknolojinin ve programların/veri tabanlarının yeni dönemdeki etkilerini değerlendirebilmek için erken dönem oryantalistik hadis çalışmalarının mahiyetine kısaca değinmek gerekmektedir.

1. HADİSE DAİR ERKEN DÖNEM ORYANTALİSTİK ARAŞTIRMALARIN MAHİYETİ

Burada süreci daha isabetli değerlendirebilmek için dikkat çekilmesi gereken en önemli noktalardan biri, dünyanın farklı

⁴ Altammami Shatha, vd. "The Arabic-English Parallel Corpus of Authentic Hadith". *International Journal on Islamic Applications in Computer Science and Technology* 8/2 (June 2020), 1-10; Muhittin Düzenli, "İslami İlimlerde Dijitalleşmenin Tarihi ve Dijital Kaynakların Akademik Okuma Üzerindeki Etkisi", *VIII. Dini Yayınlar Kongresi* - 28-30 Mayıs 2021 (Ankara: Dijital Yayıncılık, 2021), 210-22; Rahile Kızılkaya Yılmaz, Elif Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm* (2022), 349-364; Muhammed Enes Topgöl, "Cevâmiu'l-Kelim ve Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.

yerlerindeki kütüphanelerde ve mahtût hâlde iken erken dönem oryantalistler tarafından gerçekleştirilen el yazmaları araştırmaları ve bazı temel İslâmî kaynakların edisyon kritiklerinin geçmişteki imkânlarla yapılmış olmasıdır. Öyle ki Gustav Leberecht Flügel (1802-1870), Ignaz Goldziher (1850-1921), Theodor Nöldeke (1836-1930) gibi erken dönem oryantalistler, bazı İslâmî yazmaları titiz bir şekilde mukayese ederek değerli ve çığır açıcı eleştirel nüshaları neşretmişlerdir. Oryantalistler hadislere dair Arapça el yazmalarını filolojik tahlile tâbi tuttıkları gibi hadislerin güvenilirliğini tespit etme hususunda *Kitâb-ı Mukaddes* araştırma ve tetkikinde de kullanılan metotların yanında bazı yeni teoriler ihdâs edip bunları hadislere uygulamışlardır. İsnad ve metinlere tatbik ettikleri filolojik inceleme metotları, öncelikle rivayetlerin sahih olup olmadığını tespiti yöneldi. Farklı isnad ve yorumların titizlikle belgelenmesi, bilhassa Batılı araştırmacılar açısından “modern isnad tetkikleri”nin temelini oluşturmuştur. Belirtilmelidir ki rivayetlerin hem isnadını hem de metnin muhtevasını analiz etmek için geliştirdikleri titiz filolojik metodolojilerin bir kısmı gerek oryantalist meslektaşları,⁵ gerekse Müslüman ilim insanları⁶ tarafından ciddi tenkitlere maruz kalmış olsa da rivayetlerin güvenilirliği konusundaki erken dönem tartışmalara önemli katkılarda bulunmuştur.

Bununla birlikte kendi dönemleri için çığır açıcı olsa da erken dönem oryantalistlerin metodolojileri, kuşkusuz dönemin lojistik imkânlarıyla sınırlıydı; zira bunlar genellikle fizikî el

⁵ Motzki'nin tenkitleri için bk. Fikret Karapınar, “Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri”, *Oryantalizm Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2002 (Adapazarı, 2003), 293-326.

⁶ Mustafa el-A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Oxford Islamic Centre, 1996); Fatma Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019).

yazmalarına kısıtlı erişime dayanıyor, son derece emek yoğun derleme süreçlerini gerektiriyor ve sübjektif yargılara ve transkripsiyonel hatalara açık bulunuyordu. Buna el yazmalarının yapısından kaynaklanan dil zorluklarını da eklemek gerekir. Erken dönem müsteşriklerin akademik çabaları ve kullandıkları kendilerine mahsus yeni yöntemler takdire şâyan olsa da el yazmalarının fizikî kopyalarının tamamına erişememe gibi zorluk ve sınırlılıklardan dolayı neşrettikleri nüshalar tabîî olarak bazı hata ve eksikliklerle maluldü. Bununla beraber öncü oryantalistlerin, farklı el yazması nüshalar arasında titiz filolojik mukayeselerinin yanı sıra bu alandaki çaba ve katkılarının, hadis külliyyatı da dâhil olmak üzere, İslâmî metinlerin eleştirel edisyonlarının geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığı ve bu çalışmaların İslâm araştırmalarında modern metin tenkidinin temelini oluşturduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Aloys Sprenger (1813-1893), talebesi Ignaz Goldziher gibi erken dönem oryantalistlerle onların talebe ve takipçileri olan Joseph Schacht (1902-1969),⁷ G. H. A. Juynboll (1935-2010)⁸ gibi araştırmacılar; isnadları ve metinlerin muhtevasını tahlil yoluyla hadisleri tarihlendirmeye çalışarak onlar hakkında şüpheli bir paradigma oluşturdular. Vurgulanmalıdır ki söz konusu *şüpheli paradigma*; çoğu zaman, hadislerin güvenilirliğini tahkik etmek için karmaşık metodolojiler geliştiren geleneksel hadis usûlüyle keskin bir tezat içindeydi. Meselâ Goldziher, metin tenkidine ağırlık vererek birçok isnad ve rivayetin belirli hukukî veya teolojik görüşleri desteklemek için geriye dönük olarak oluşturulduğunu, aslında bunların hicrî ilk iki asırda üretildiğini, bir hadisin (ona göre rivayet) metni ki-

⁷ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press, 1950), 171-173.

⁸ G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition* (New York: Cambridge University Press, 2008), 5.

me hizmet ediyorsa bu hadisin kendisine yaradığı kesim tarafından ihdas edildiğini ve neticede hadislerin -pek az kısmı hariç- Hz. Peygamber'e ait olmadığını;⁹ aynı şekilde Schacht, Hz. Peygamber'e ulaşan hukuka dair sahih olarak değerlendirilebilecek rivayetlerin bulunmadığını iddia etti.¹⁰ O, belirli rivayetleri başlatan veya devam ettiren râviler olarak adlandırdığı "common link"i (müşterek râvi) belirlemek için isnad ve metin kalıplarını analiz etti ve böylece isnad tahliline ağırlık verdi.¹¹ Neticede bu çalışmalar, hadis çalışmalarına eleştirel ve tarihî bir bakış açısı kazandırmakla kalmadı, aynı zamanda birden fazla el yazmasında yer alan rivayetleri çapraz referanslayarak bir metnin farklı versiyonlarının ayrıntılı bir şekilde belgelenmesini de sağladı. Bu tür çalışmalar, Batılı araştırmacılar açısından isnad ve metin tenkidi alanındaki çağdaş bilimin temelini oluşturdu ve hem Batılı hem de Müslüman akademisyenlerin hadis tahkikine yönelik yaklaşımlarını etkiledi. Burada onların kullandıkları metotların¹² ve ulaştıkları sonuçların de-

⁹ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, İngilizceye çev. C. R. Barber-S. M. Stern (İngiltere: New York Üniversitesi Yayınları, 1971), 2/19; Robson'un özetlediğine göre Schacht da böyle düşünmektedir. Bk. J. Robson, "The Isnad in Muslim Traditions", *Glasgow: Glasgow University: Oriental Society Transaction* 15 (1955), 20. Ayrıca bk. İbrahim Kutluay, "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kaynak Kullanımlarıyla İlgili Problemler ve Bunların Sebepleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkî Sempozyumu IV, Modern Dönem*, edit: Murat Serdar, Cahit Kayaalp, Abdullah Arca (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 165-194.

¹⁰ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 149.

¹¹ Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 140; ayrıca bk. G. H. A. Juynboll, "Nâfi' The Mawla of Ibn 'Umar, and His Position in Muslim Hadîth Literature," *Der Islam* 70 (1993), 207-244; Harald Motzki, "Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction", *Islamic Law and Society* 19 (2012), 3. Bu alanda yapılmış müstakil bir çalışma için bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019).

¹² Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kaynak Kullanımlarıyla İlgili Problemler ve Bunların Sebepleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkî Sempozyumu IV, Modern Dönem*, edit: Murat Serdar, Cahit Kayaalp, Abdullah Arca (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 165-194.

ğerlendirilmesi amaçlanmadığından bu kadarına işaret etmekle iktifa etmiş bulunuyoruz.

Dijital çağın ve onun ürünlerinin yukarıda birkaçına işaret ettiğimiz Hadis ve Sünnet’le ilgili çalışmaları nasıl etkilediğine gelince, onun uzun süredir devam eden diyalektiğe taraf tutarak değil, araştırmanın özünü yeniden düzenleyen yeni bir dizi araç sunarak müdahale ettiği ifade edilebilir. *Kütüb-i Sitte* başta olma üzere erken dönem Hadis koleksiyonlarından ricâl ve şerh kitaplarına ve tarihî kroniklere kadar klasik Arapça metinlerin dijital platforma aktarılması, Moretti’nin vurguladığı gibi¹³ araştırmanın nesnesini, tekil metinlerden geniş ve birbirine bağlı veri kümelerine kaydırdı. Netice olarak “yakın okuma”dan “uzak okuma”ya ve “hesaplamalı analiz”e geçişin, oryantalistik çalışmalarda çok önemli fırsatlar, aynı zamanda yeni zorluklar getiren önemli bir evrime işaret ettiği ifade edilebilir. Bu bağlamda akla gelen sorulardan biri dijital çağda hadis araştırma programlarının ve ana konularının ne olduğudur.

2. DİJİTAL ÇAĞIN BAZI YENİ ÜRÜNLERİ: METİN VERİ TABANLARI VE ANALİTİK PLATFORMLAR

Hemen belirtelim ki aşağıda müstakil başlıklar altında zikrettiğimiz programlarda kullanıcılarının hizmetine sunulan dijital arşivler; her kesimden araştırmacıya temel Hadis külliyyatına, şerhlere, ricâl kaynaklarına ve tahkikli olarak neşredilen nüshalara erişme imkânı sağlamıştır. Bir kısmı Batı dillerine tercüme edilen temel hadis kaynaklarının ve temel hadis şerhlerinin dijital programlarda toplanmış olması, Arapça seviyesi istenilen seviyede olmayan Batılı bazı araştırmacılara temel ve birinci el kaynaklardan yararlanma imkânı sağlamıştır. Âlim, el-Mektebetü’ş-Şâmile, sunnah.com, turath.net, İslâmî El Yaz-

¹³ Franco Moretti, *Distant Reading* (London: Verso, 2013).

maları Projesi: ORCAM, Sanadset 650K: İsnad ve Râvi Veri Tabanı/Chain of Narrators Dataset, Ricâl/Biyografik Veri Entegrasyonu, Sunnah Arabic Corpus (Arapça Sünnet Külliyyatı) gibi dijital arama platformları araştırmacıların geniş Hadis literatürü içinde farklı arama yöntemleri kullanarak araştırma yapmalarını mümkün kılmıştır.¹⁴ Bu ise belirli kelime ve ifadeyi ya da râvi adını arama kısmına yazarak aranan bilgiyi hızlı bir şekilde tespit etme, hadis metnlerinin farklı versiyonlarını (şevâhid) bulup birbirleriyle mukayese etme, isnadların *mütâbillerini* değerlendirme sürecini fevkalâde kolaylaştırmıştır. Bahsi edilen dijital programlardan sadece Hadisle ilgili olanlara aşağıda örnek kabildinden değinilecek ve kısaca bunların üretilme amacı ve istifade yolları üzerinde durulacaktır.

2.1. İslâmî El Yazmaları Projesi ve Open Islamicate Text Initiative

Hadisle ilgili yazma eserlerin dijital platforma aktarılması, nadir eserler olması ve bir eserin birden fazla nüshası varsa bunların farklı kütüphanelerde yer almasından kaynaklanan erişim problemini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Bu bağlamda İslâmî El Yazmaları Projesi, Open Access Arabic Journals (ORCAM), Türkiye Yazma Eserler Kurumu,¹⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi,¹⁶ Qatar Digital Library,¹⁷ British Library: digitised Islamicate manuscripts,¹⁸ Leiden University Libraries: Middle Eastern Digital Collections,¹⁹ Fihrist Islamic

¹⁴ *Dijital İslâmî beşerî bilimler üzerine çalışan platformlar ve projelerle ilgili geniş bilgi için bk. Kızılkaya Yılmaz; Elif Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", 351-356.*

¹⁵ <https://www.yek.gov.tr/>

¹⁶ <https://suleymaniye.yek.gov.tr/>

¹⁷ <https://www.qdl.qa/en>

¹⁸ <https://www.library.universiteitleiden.nl/news/2021/04/digitised-leiden-middle-eastern-collections-available-in-digital-collections>

¹⁹ <https://www.library.universiteitleiden.nl>

Manuscript Catalogue Online²⁰ gibi program ve projeler, daha önce ulaşılması zor olan yazma eserleri *online* olarak okuyucularının istifadesine sunmaktadır. Bu sayede dijital kütüphaneler, artık çok sayıda büyük Hadis koleksiyonunun yüksek çözünürlüklü taramalarını barındırmakta ve coğrafi olarak dağınık arşivler arasında mukayeseli araştırmalar yapma imkânı sağlamaktadır. Sonuçta hesaplama araçları, metin madenciliğini ve metinler arası uyum analizini; üslup ve terminoloji ise isnad ve metin modellerini tanımayı kolaylaştırmaktadır.

OpenITI (Open Islamicate Text Initiative) programı makine öğrenimi yoluyla Osmanlıca, Arapça ve Farsça metinleri tarayıp dijital hâle getirmektedir.²¹ Sitenin adı <https://www.transkribus.org> olup OCR (Optik Karakter Tanıma) / HTR (El Yazısı Metin Tanıma) teknolojilerinin amacı; mahtût ve matbu Arapça metinleri çözümlemek, mezkûr program vasıtasıyla yazıların karakter hâline dönüştürülmesini sağlayarak araştırmacının işini kolaylaştırmaktır. Bu alanda henüz Arapça dil desteği olmamakla beraber Osmanlı Türkçesi de dâhil diğer dillerdeki el yazmalarını okumaya programlanmış <https://www.transkribus.org/> gibi siteler bulunmaktadır.²²

2.3. Sanadset 650K: İsnad ve Râvi Veri Tabanı/Chain of Narrators Dataset

Hadislerin sıhhati hakkında hüküm vermede *hadiste metin tenkidi*²³ kadar râvilerin *sika* olup olmadıklarını tespit etmek de

²⁰ <https://www.fihrist.org.uk/>

²¹ Bk. Y. Belinkov vd. “Studying the History of the Arabic Language: Language Technology and a Large-Scale Historical Corpus”, <http://arxiv.org/abs/1809.03891>. Ayrıca bk. Shatha Altammami vd. “The Arabic-English Parallel Corpus of Authentic Hadith”, 2.

²² Karayığit, “Dijitalleştirme Çalışmalarında El Yazması Metinlerin Yapay Zekâ Yardımıyla Deşifre Edilmesi: eScriptorium Programı Örneği”, 189-197.

²³ Polat; *metin tenkidi* tabirinin aslında metinlerin orijinal olup olmadığının araştırılıp orijinal hâlinin nasıl olabileceğinin tetkiki, düzeltilmesi (dış tenkid) anla-

çok önemlidir. Bu sebeple râvilerin biyografilerini, niteliklerini, *sika* olup olmadıklarını, karakterlerini ve diğer râvilerle olan ilişkilerini ayrıntılı olarak ihtiva eden dijital veri tabanları geliştirilmiştir. Bu bağlamda *Sanadset 650K*²⁴ programı, 926 klasik hadis kaynağından alınan 650.986'dan fazla kaydı ihtiva eden, isnad odaklı ve geniş ölçekli bir hadis veri kümesidir. Daha- sı o; ileri seviyede hadis araştırmalarına ve hadislerin sahih ya da zayıf olup olmadığını ve râvilerin güvenilirlik durumlarını tespit etmeye elverişli olduğu gibi, dille ilgili araştırmalarda da kullanılabilecek özelliklere sahiptir. Bu programda her madde; orijinal kitap, hadis numarası, tam metin, rivayet listesi ve hat- ta rivayet sayısı alanlarını içermekte olup o, makine öğrenimi ve özgünlük araştırmaları için tasarlanmıştır.²⁵

Girişte de ifade ettiğimiz gibi hem geleneksel hem de eleştirel hadis çalışmalarının omurgasını oluşturan *isnad analizi*, dijital araçlar sayesinde devrim niteliğinde bir dönüşüm geçirmiştir. Öyle ki dijital teknolojinin sağladığı imkânları kullanarak araştırmacılar artık isnadları, râvileri, râvi dağılımlarını ve aralarındaki bağlantıları grafikler hâlinde modelleyebilmektedirler.²⁶ *Hadis Rivayet Ağı* gibi projeler; bir koleksiyonun tüm külliyyatını görselleştirerek Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbâs, Câbir b. Abdillâh, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Amr b. Âs ve Abdullah b. Mes'ûd

mına geldiğini; *hadiste metin tenkidinin* (muhteva tenkidi) ise hadislerin Kur'an'a, dinin temel esaslarına, meşhur ve sahih hadislerle, tarihî ve ilmî gerçeklere, aklı- selîme ve tecrübeye uygunluk bakımından değerlendirilmesine dendiğini belir- tir. Bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 293; krş. M. Hayri Kırbaoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 178-182.

²⁴ Bu program için bk. <https://data.mendeley.com/datasets/5xth87zwb5/4>

²⁵ Mohammed Mghari, Omar Bouras, Abdelaaziz El Hibaoui, "Sanadset 650K: Data on Hadith narrators", *Data in Brief* 44, article id. 108540 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352340922007478>

²⁶ A. Zaidi, "Network Analysis of Hadith Transmission", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 18 (2018), 45-70.

gibi *müksirûndan* kabul edilen sahâbîlerin (r.anhüm) hadis rivayetindeki merkezi rolünü, ikinci ve üçüncü nesil râvilerden oluşan karmaşık isnad ağının daha net biçimde araştırmacıların hizmetine sunmaktadır.

Bilinen bir gerçektir ki birçok oryantalist ve akademisyen, hadis literatüründeki isnadları incelemeye büyük ilgi göstermiştir. Nitekim Joseph Schacht, Mizzî'nin (ö. 742/1341) râvi isimlerine göre alfabetik olarak düzenlediği *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*'ını esas alıp bu eserdeki râvi ve isnadlardan istifade etmiş ve daha önce bazı oryantalistler dikkat çekmiş olsa da "rivayet her kuşakta tek râviyle gelirken isnadın kendisiyle birlikte dallara ayrıldığı râviyi hadisin/isnadın muhtemel kaynağı ve Hz. Peygamber'e kadar olan kısmını uyduran kişi olarak kabul eden *müşterek râvi* (common link) teorisini ortaya atmıştır. Juynboll'un daha da geliştirdiği söz konusu *common link teorisi* artık dijitalleştirilmiştir. Bu programı kullanmak suretiyle isnad analizi yapılarak onların ulaştığı sonuçlar ve iddiaları geniş çapta test ve tenkit edilebilmektedir. Zira algoritmalar, en erken *common link râviyi* belirlemek üzere binlerce isnadı tarayarak anekdotsal vak'a çalışmalarının ötesine geçip daha geniş tahlilleri mümkün kılmaktadır. Bu ise yorumu mümkün kılan istatistiğe dayalı ve nispeten sağlam bir temel sağlamaktadır.

2.4. Ricâl/Biyografik Veri Entegrasyonu

Geleneksel hadis tenkidinin ilk basamağı ve kritik bir bileşeni, râvîlerin araştırılıp güvenilirlik durumlarının tespit edilmesidir; zira metni değerlendirmeden önce isnadın sağlam olup olmadığının tespit edilmesi gerekir. Genel ricâl kitaplarından (İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dil*'i gibi) belirli hadis kitaplarının râvilerine (İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb* gibi); sika râvileri toplayan eserlerden (Zehebî'nin *Tezkiratü'l-huffâz*'ı gibi) zayıf ve

mecrûh râvilere tahsis edilen eserlere (İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-mecrûhîn*'i gibi) kadar devasa ricâl literatürü farklı arama yöntemleriyle *Hadith.islam-db*,²⁷ *Sunnah al-Ifta*, *Hadith Transmitters*,²⁸ *Mevsûâtü'l-hadîs*,²⁹ *MuslimScholars.info*, *muslimscholars.info*, *qaalarasulallah.com*, *theadith.co.uk* gibi dijital veri tabanlarında toplanmıştır. Mezkûr dijital projeler, Hadis veri tabanlarını, İbn Hacer el-Askânî'nin *Kütüb-i Sitte* râvilerine tahsis ettiği *Tehzîbü't-Tehzîb*'i, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i gibi dijitalleştirilmiş biyografik sözlüklerle (terâcim) birleştirmeye başlamıştır. Neticede bu entegrasyon; araştırmacıların bir râvînin hayatı, hocaları, talebeleri, seyahatleri, güvenilirlik derecesi gibi biyografik verilerini binlerce isnad ağındaki konumlarıyla doğrudan çapraz referanslamaya imkân tanıyarak görüp incelemelerini mümkün hâle getirmektedir.

2.5. Arapça Sünnet Külliyatı/Sunnah Arabic Corpus

Diğerlerine göre zengin ve oldukça kullanışlı olan *Arabic–English Parallel Corpus of Authentic Ḥadīth*³⁰ adlı külliyat, *Kütüb-i Sitte*'de yer alan 39.359 rivayetin Arapça metni ve İngilizce tercümesini ihtiva etmektedir. Verilerin *sunnah.com*'dan alınıp geliştirilerek daha da kullanışlı hâle getirildiği ifade edilmektedir.³¹ Arapça isnad ve metin yan yana, İngilizce tercüme hemen altında ve aynı sayfada yer almakta; ayrıca hadisin yer al-

²⁷ Bu veri tabanında *mevsûâtü'l-hadîs* kısmı açıldığında *ruvât* sekmesi altında (<https://hadith.islam-db.com/all-narrators>) râvîlerin isim, künye ve nisbelerin yanında doğum yerleri, hocaları, talebeleri, yaşadığı yerler ve vefat tarihleri zikredilmekte, ayrıca güvenilirlik durumu ile ilgili bilgiler aktarılmaktadır. *Hadith.islam-db*, *Sunnah al-Ifta*, *Hadith Transmitters*, *Mevsûâtü'l-hadîs* adlı veri tabanlarının muhtevası ve işlevselliği hakkında bir araştırma için bk. İsmail Kurt, "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri", *Tevilat* 2/1 (2021), 93-103.

²⁸ <http://hadithtransmitters.hawramani.com>

²⁹ <https://hadith.islam-db.com>

³⁰ <https://github.com/ShathaTm/LK-Hadith-Corpus>.

³¹ Altammami Shatha, vd. "The Arabic–English Parallel Corpus of Authentic Hadith". 1-10.

dığı bölüm, bâb ve hadis hakkındaki sıhhat değerlendirmeleri zikredilmekte ve *online* olarak kullanılabilmektedir. Bu programda her hadis, özel araçlar kullanmak suretiyle otomatik olarak bölümlere ayrılıp açıklanmıştır. Böylece hesaplamalı araştırmalar ve NLP (Natural Language Processing) görevleri için ideal olan, zengin yapılandırılmış iki dilli bir veri kümesi oluşturulmuştur. Programı geliştiren Leeds Üniversitesi bünyesindeki araştırmacılar³² ileride ona şerhleri de ekleyeceklerini belirtmişlerdir.³³

Leeds Üniversitesi'nden Abdulrahman Alosaimy ve E. Atwell'in hazırladığı *Arapça Sünnet Külliyyatı/Sunnah Arabic Corpus* adlı dijital külliyyat; 144.000'den fazla kelimeyi ihtiva eden İmam Nevevî'nin konularına göre *Kütüb-i Sitte* ağırlıklı hadislerden derlediği çok kullanışlı eseri *Riyâzu's-sâlihîn*'e dayalı açıklamalı bir dil kaynağıdır.³⁴ Bu program; morfolojik ve sözdizimsel düzeylerde tamamen ayrıştırılmış ve bölümlere ayrılmış, kelime türleri ve çoklu morfolojik özellikler ihtiva etmektedir. Ayrıca bu program, paragraf düzeyinde çeşitli dillerde tercüme imkânlarını içinde barındırmaktadır. Ancak ifade ettiğimiz gibi tek bir eseri esas almıştır.

Sunnah Arabic Corpus/ Sünnet Arapça Literatürü'nün benzeri ve aynı standartlarda diğer bir program ise Kur'ân Arapça Külliyyatı'dır (corpus.quran.com).³⁵ Programda âyetlerin İngilizce tercümeleri, Kur'ân sözlüğü, gramer, kavramların ontolojisi gibi tarama seçenekleri yer almaktadır. Bu program *Cre-*

³² Altammami Shatha, Eric Atwell, Ammar Alsalka.

³³ Altammami Shatha, vd. "The Arabic-English Parallel Corpus of Authentic Hadith", 6.

³⁴ M. Y. Alfahal, *Riyad-us-Saliheen* (with commentary on Ahadith), Damascus: Dar Ibn Katheer, 2007; Abdulrahman Alosaimy, E. Atwell, "Tagging Classical Arabic Text using Available Morphological Analysers and Part of Speech Taggers", *Journal for Language Technology and Computational Linguistics* 32/1 (2017), 1-26.

³⁵ <https://corpus.quran.com/> Geniş bilgi için bk. I. Zeroual- A. Lakhouaja, "A new Quranic Corpus Rich in Morphosyntactical Information". *International Journal of Speech Technology*, 1D8. (2016).

ative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License altında ücretsiz olarak kullanılabilir.

2.6. el-Mektebü’ş-Şâmile, Open Hadith Project ve sunnah.com

Ürdün merkezli Türâs şirketi Temel İslâm Bilimleri’nde 450 eseri kapsayan *el-Mevsûatu’z-zehebiyye* adıyla CD hazırlayarak dijitalleşmeyi başlatmıştır. Bu program araştırmacılara ihtiva ettiği 200.000 rivayetin isnad ve şerhlerini analiz etme imkânı sağlamıştır. Keza Katar merkezli el-İdâretü’l-Âmme li’l-Evkâf şirketi, *Cevâmiu’l-kelîm* adıyla 1400 ciltlik bir külliyatta, matbu ve mahtût hadis eserlerini dijital ortama aktarmış ve *islamweb.net*³⁶ adıyla kullanıcıların erişimine sunmuştur.³⁷

Araştırmacılar tarafından en çok kullanılan programlardan biri olan *el-Mektebü’ş-şâmile*,³⁸ yaklaşık 1 milyar kelimeye ulaşan, Hadis literatürü de dâhil olmak İslâmî ilimlerin hemen her dalıyla ilgili 13 bin cilt hacminde kitabı ve onların PDF’lerini de kapsayan, formatına uygun olmak kaydıyla okuyucuların da yeni eserler ekleyebildiği, kurulum gerektirmeyen çok kullanışlı bir program olup klasik ve modern dönem Arapça metin koleksiyonunu ihtiva etmektedir. Ayrıca bu program morfolojik analizörlerle zenginleştirilmiş olup paralel tespiti ve kronolojik analizi desteklemektedir. Ölçeği ve yapısı, onu hesaplamalı ve diyalektik araştırmalarda Hadis çalışmaları için son derece değerli kılmaktadır.

*Open Hadith Project*³⁹ ise aynı hadisin onlarca koleksiyondaki versiyonlarını tahlil etmek için gelişmiş metin hizalama algoritmalarını kullanmaktadır. Mezkûr program, metindeki küçük farklılıkları vurgulayarak İslâm’ın ilk birkaç yüzyıldaki

³⁶ <https://www.islamweb.net/>

³⁷ Muhittin Düzenli, “İslami İlimlerde Dijitalleşmenin Tarihi ve Dijital Kaynakların Akademik Okuma Üzerindeki Etkisi”, *VIII. Dini Yayınlar Kongresi* (Ankara: Dijital Yayıncılık, 2021), 211-212.

³⁸ <https://shamela.ws>

³⁹ <https://github.com/mhashim6/Open-Hadith-Data/tree/master/Maliks Muwataa>.

sözlü rivayet süreçlerini, müstensih hatalarını ve metnin gelişimini incelemek için müşahhas veriler sağlamaktadır. Bu program; Hadis metinleri, isnadlar ve râvi biyografilerinden oluşan kapsamlı ve bağlantılı bir veri tabanı oluşturmayı amaçlamaktadır. Açık amacının hem gelenekçi araştırmacılar hem de eleştirel yaklaşımı benimsemiş akademisyenler için ham veri ve araçlar sağlayan, şeffaf ve yeni bir araştırma modelidir.

Yine bu alanda zikredilmesi gereken programlardan biri olan *sunnah.com*, *Kütüb-i Kütüb-i Tis'a*'nın⁴⁰ yanı sıra çok kullanılan Buhârî'nin *Edebü'l-müfred*'i, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i, İbn Hacer'in *Bülûğu'l-merâm*'ı, Nevevî'nin *el-Erbaûn*'u gibi eserleri de hadis ihtiva etmekte ve zaman içinde programa yeni kitaplar eklenmektedir. Bahis geçen *sunnah.com*, herhangi bir râvi ismini ya da kelimeyi Arapça ya da İngilizce yazmak suretiyle tarama imkânı vermekte, hadislerin Arapça metninin yanında İngilizce gibi diğer bazı dillerde tercümelerini ve hangi cilt, bölümde yer aldığını da zikrederek kendisinden istifadeyi kolaylaştırmaktadır.

Tarih itibarıyla 10. yüzyıla kadar bir zaman aralığında yaşamış 30 bine yakın ilim adamı hakkında meşhur ricâl kaynaklarından ve biyografik sözlüklerden alınmış biyografik bilgiler ihtiva eden *Onomasticon Arabicum Project* gibi veri tabanı ve programlar da mevcuttur.⁴¹ Bu alandaki başka bir program *ahadith.app*⁴² olup aynı amaca hizmet etmektedir. Bu programda arama kısmına sahâbeden ya da tâbiünden bir râvi ismi Latin alfabesiyle ya da Arapça olarak yazıldığında onun hakkında naklettiği hadislerden hareketle detaylı bilgilere ulaşılabilir. Hadis araştırmaları için pratik ve erişilebilir veri tabanları olarak yukarıda zikrettiğimiz diğer İslâmî ilimlere dair literatür-

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'in henüz sadece birkaç cildi yer almaktadır.

⁴¹ Kızılkaya Yılmaz; Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", 356.

⁴² <https://ahadith.app/>

rü de ihtiva eden *el-Mektebü’ş-şâmile*’den⁴³ başka *turath.io*,⁴⁴ *Dar Al-Kutub*,⁴⁵ Kur’an’daki kelimeler hakkında gramer ve morfolojik açıdan bilgi veren *Quranic Arabic Corpus*, Arapça metinlere erişim imkânı sağlayan *Al-Mishkat* gibi programları zikretmemiz gerekir.⁴⁶ Kitapların PDF’lerine erişmek önemlidir. Bu hususta Arapça ve Farsça kaynakların PDF’lerinin indirilebileceği *al-Maktaba al-Waqfiyya*, *al-Nur*, *Al-Mostafa* gibi veri tabanları misâl olarak verilebilir.

2.7. Hadislerin Stilometrik, Tematik Haritalanması ve Dilbilim Literatürü

Hadislerinin *stilometrik*⁴⁷ haritalanmasına gelince bu hesaplamalı çalışma, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) meşhûr hadislerini daha nadir rivayetlerden ayırmak için stilometrik kümelemeyi kullanmakta ve geleneksel olarak bir rivayetin sahih olduğuna dair hükümleri destekleyen kalıplar ortaya koyarken bazı hadisler hakkında verilen “zayıf” olduğuna dair hükümlerin ve tasnifin eleştirel bir şekilde yeniden yorumlanmasını mümkün hâle getirmektedir.

Tematik Haritalama ve Dilbilim Literatürü (Corpus) yani *Doğal Dil İşleme* (NLP) teknikleri; klasik hadis literatürü ve çağdaş literatürde anahtar kelimelerin, kavram ve ıstılahların, teolojik veya hukukî temaların daha çabuk ve kolay biçimde tespit ve takip edilmesini sağlamaktadır. Bu sayede İslâm düşüncesinin tarihî gelişimini haritalamak, belirli kavramların ilk kez

⁴³ Mehmet Apaydın bu programın kaynaklarını kullanarak *Kuramer Kütüphanesi*’ni geliştirmiştir.

⁴⁴ <https://turath.net/en>; <https://app.turath.io/>

⁴⁵ <http://www.darelkotob.gov.eg/en-us/Pages/Home.aspx>

⁴⁶ Bu çalışmada değinmesek de Şia kaynaklarına dair de önemli ve zengin içerikli <http://shiaonlineibrary.com/>, <http://alhassanain.org/arabic> gibi dijital programlar ve pek çok Şii eserin PDF versiyonunu indirme imkânı veren *al-Nargis* gibi platformlar vardır.

⁴⁷ Bir metnin dilsel tarzını ve üslubunu tespit etmeye çalışan bir disiplin.

ne zaman kullanıldığını ya da öne çıktığını ve farklı bağlamlarda nasıl kullanılıp tartışıldığını belirlemek mümkün olmaktadır. TEI (Text Encoding Initiative)⁴⁸ gibi programlar ise isnad ağlarını, metin versiyonlarını, isnad ve metinlerin kaynaklarını ve musannifin rivayeti nasıl naklettiğini tespit etmeye yardımcı olmaktadır.

Keza Leiden Üniversitesi'nden Marijn van Putten gibi akademisyenler tarafından geliştirilen, ortografik ve dil bilgisel özellikleri analiz eden hesaplamalı dilbilimsel teknikler; Kur'ân'a odaklanmakla beraber, erken dönem Hadis yazmalarına da uygulanarak kelime ve istilahların kökenleri ve tarihlemeleri hakkındaki tartışmalara katkıda bulunma potansiyelini içinde barındırmaktadır. Elbette Hadislerle ilgili dijital programlar bunlardan ibaret değildir. Bununla birlikte dijital hadis çalışmalarının sağladığı imkânlar kadar bazı sonuçları da bulunmaktadır.

3. DİJİTAL HADİS PROGRAMLARININ FAYDALARI

Aranılan bir bilgiyi dakikalar içinde ihtiva ettiği binlerce cilt kitabı taramak suretiyle okuyucunun önüne getiren dijital programların en önemli faydası elbette zaman tasarrufu ve araştırma kolaylığı sağlamasıdır. Bu sebeple tahkikli nüshaların ve yorumların dijitalleştirilmesinin sağladığı avantajların en önemlilerinden birinin “kolay ulaşılabilir bilim” olduğu ifade edilebilir. Yukarıda da vurguladığımız gibi daha önce el yazması hâlinde çok farklı ülkelerdeki kütüphanelerde nüshaları bulunan yazma eserler ya da yalnızca özel kütüphanelerde bulunan klasik hadis eserleri, hadis şerh ve ricâl kaynakları, sözlükler vb. dijital formatlarda araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Dolayısıyla lojistik zorluklar ve diğer problemler sebebiyle özellikle nadir el yazmalarına doğrudan erişim imkânı

⁴⁸ <https://tei-c.org/>

bulamayan araştırmacılar, bu dijital baskıları kullanarak Hadis külliyatına erişme ve onları inceleme imkânına erişmişlerdir.

Ciddi bir şekilde edisyon kritiği/tahkiki yapılarak neşredilmiş bir hadis eseri, tabîî olarak mahtût nüshalarda karşılaşılan pek çok kapalı noktayı aydınlatmaktadır. Web tabanlı ara yüzler, farklı yöntemler kullanılarak araştırma imkânı sunduğu gibi araştırmacı tarafından farklı nüshaların bütün olarak değerlendirilmesini de kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla bu tür çalışmaların şeffaf akademik çalışmaları hızlandıracağı ve küresel akademik katılımı teşvik edeceği açıktır.

Dijital programların diğer bir faydası ise geliştirilebilir ve erişilebilir olmaları, ayrıca “demokratik ve çok katımlı bir bilim” imkânı sağlamalarıdır; zira dijitalleştirme, dünyanın her bölgesinden akademisyenlerin ve özellikle fizikî koleksiyonlara erişimi olmayanların önündeki engelleri azaltarak doğrudan erişim yoluyla temel hadis külliyatından daha fazla istifade etmelerine ve alanda yeni çalışma ve görüşlerin ortaya çıkmasına hizmet etmektedir.

Araştırmacılar tarafından hadis alanında bilgisayarların insan dilini yorumlamasını, işlemesini ve anlamasını sağlayan bir yapay zekâ (AI) dalı anlamına gelen Doğal Dil İşleme (NLP) ve makine öğrenimi gibi hesaplama araçlarının kullanılması, tabîî olarak hadis çalışmalarını da dönüştürmüştür. Dijital araçlar; büyük hadis koleksiyonlarının otomatik analizini gerçekleştirerek üslup eğilimlerini, metinlerin ihtiva ettiği filolojik özellikleri, zayıf ya da uydurma rivayetleri, râviler arasında daha önce tam olarak fark edilmeyen ilişkileri, hadis rivayetinin gelişimini ve rivayetlerin tarihî bağlamını vb. tespit etmeyi daha da kolaylaştırmıştır.

Keza dijital programlar şeffaflık, yeniden üretilebilirlik, disiplinler arası iş birliği imkânı da sağlamıştır. Dijital olarak işaretleme ve sürüm kontrollü baskılar, araştırmalarda yeniden

üretilebilirliği teşvik etmekte, böylece araştırmacılar düzenlemeleri, açıklamaları ve kaynakları sistematik bir şekilde takip edebilmektedirler.

Vurgulanması gereken diğer bir fayda, dijital programların standardizasyon ve veri derinliği imkânı sunmasıdır. Dijital beşerî bilimler, geleneksel İslâmî literatürü ve bu alandaki çalışmalarını veri bilimi, kütüphane bilimleri ve bilgisayar destekli dilbilimle birleştirerek titiz standartları korurken yeni araştırma ufukları da açmaktadır. Etkili dijital bir araştırmacının; el yazmasının kaynağı, *kodeksoloji*, okuma stilleri, editoryal farklılıklar gibi hususlarda sağlam verilere dayanmasının şart olduğu izahtan vârestedir.

Mezkûr çalışmaların dikkat çekeceğimiz başka bir faydası, araştırmacılara hadislerle ilgili istatistikî destek sağlayarak *stilometrik* analizi ve hadisleri farklı kategorilerde sınıflandırmayı mümkün ve daha kolay hâle getirmesidir. Araştırmacılar, hadis musanniflerin tercihlerini tespit etmek, metin farklılıklarını izlemek ve hadis külliyatının zaman içindeki evrimini değerlendirmek için stilometrik analiz kullanırlar. Makine öğrenimi teknikleri, hadisleri temalara, coğrafi kökene veya özgünlük alt sınıflarına göre kategorilere ayırarak geleneksel sınıflandırmaya istatistiksel destek sağlayabilir. Başka bir ifadeyle dijital araçlar; binlerce rivayetin hızlı bir şekilde birbiriyle mukayese edilmesini, farklı okumaların belirlenmesini ve isnadların elle yapılması oldukça zor ve yorucu olan istatistikî değerlendirilmesini ve derin metin tahlilini kolaylaştırmaktadır.

Hülâsa yukarıda zikrettiklerimiz, dijital programların -hepsi olmasa da- öne çıkan faydalarıdır. Bununla birlikte dijital Hadis-Sünnet programlarının içinde barındırdığı tehlike ve zorluklarla dijital programların kullanımına ve veri güvenliğine yönelik birtakım tenkitler de söz konusudur.

4. DİJİTAL PROGRAMLARIN İÇİNDE BARINDIRDIĞI TEHLİKELER, ZORLUKLAR VE BU HUSUSTAKİ TENKİTLER

Dijital araçlar, Hadis ve Sünnet araştırmalarında kullanıcılarına yukarıda belli başlılarını zikrettiğimiz üzere dikkat çekici bir kolaylık ve hız sağlamış olsa da bazı zorluk ve olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir. Öyle ki İslâm araştırmalarında dijital araçların kullanımına yönelik en önemli eleştirilerden biri, “aşırı basitleştirme potansiyeli”dir. Meselâ bir hadis hakkında hadis münekkitlerinin belli bir sistemle uzun tetkikler sonucu ve cerh ve ta’dîl ilminin kriterlerini kullanarak vardığı sonuçları zikretmeden, bir tuşla hadisin sıhhati hakkında farklı âlimlerin verdiği hükümlerin zikredilmesi, zikrettiğimiz arka plandan ve münekkitlerin farklı hükümler vermesinin sebeplerinden bihaber olunmasına yol açabilir.

İkinci tehlike; metin analizi ve makine öğrenimi gibi otomatikleştirilmiş süreçler, hadis ilmine hâs ıstılahları ve teolojik esasları değerlendirmek için gerekli olan incelikli anlayışı, çok yönlü ve bütüncül bakışı sağlayamayabileceğidir. Ayrıca, dijital çevirilerin, veri tabanlarının ve bilgisayar tabanlı tercümelerin kalitesinden ve doğruluğundan tam olarak emin olmayız; bu durum erişilen bilgilerin doğruluğu konusunda ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Bu sebeple özellikle Arapçası yeterli olmayan ister Doğulu isterse Batılı olsun bütün araştırmacılar gerek mahtût gerekse matbu eserlere yönelik geleneksel tahkik yöntemleriyle neşredilen eserlerde sarf edilen dikkat ve değerlendirmeyi gerçekleştirmeden hazırlanan dijital kaynaklara tam olarak güvenmemeli, elde ettiği verilerin ihtiyaten sağlamasını yapmalıdır.

Bu husustaki diğer bir tehlike dijital araçların, oryantalistik çalışmalardaki tarihî önyargıları değiştirdiği ya da etkisiz hâle getirdiği yanılgısıdır. Zira Kur’ân’ı beşer ürünü ve derle-

me bir kitap olarak değerlendiren⁴⁹ ve Goldziher gibi hadisle-
rin hicrî ilk iki asırdaki dinî, tarihî ve sosyal gelişmelerin bir
sonucu olarak değerlendiren ve %10 gibi pek az kısmının Hz.
Muhammed'e (s.a.v.) atfedileceğini iddia eden,⁵⁰ İslâm hukuku-
nun ilahî menşeyini inkâr edip Alfred Von Kremer (1828-1889),
David Santillana (1855-1931, Seymour Vesey Fitzgerald (1884-
1954) gibi Roma hukukuna⁵¹ ya da Schacht gibi Roma huku-
kunun yanı sıra İran hukukuna ve Câhiliye örfüne dayandıran,
Hz. Peygamber'e atfedilen hukukî hadislerin sahih olmadığını
ileri süren⁵² oryantalistlerin derin bir etkisi altında yetişen Ba-
tılı bazı araştırmacıların zihniyet yapısı göz ardı edilirse yap-
tıkları yorumların ya da ulaştıkları sonuçların gerçeği yansı-
ttığı zannedilebilir. Bu konuda dikkat ve farkındalık ihmâl edi-
lir ve bu hususta okuyucular uyarılmazsa dijital veri tabanları,
önceki varsayım ve hataları tashihe kâfi gelmez.

Ayrıca özellikle gayr-i Müslim çevreler tarafından dijital-
leştirilmiş külliyatın yapısı ve hazırlanma amacı gereği, tama-
men tarafsız olmadığını akılda tutmak gerekir; zira -aynı tehli-
ke Müslümanlar tarafından hazırlanan programlar için de bel-
li ölçüde geçerli olsa da- hangi metinlerin önce sayısallaştırıldı-
ğından Arapça yazının dijital platforma aktarımına kadar ya-
şanan süreçte programı hazırlayanların editoryal kararları bel-
li ölçüde belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla algoritmalar, temel
verilerde mevcut olan taraflı tercihleri artıracaktır.

Bazı bilgilerin eksik ya da yanlış girilmesi, bilgilerin karıştırı-
lması da görülebilen ciddi eksiklik ve kusurlardandır. Meselâ

⁴⁹ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, "Oryantalistlerin Vahiy ve Kur'ân'ın Kay-
nağı Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Vahiy ve Hayat* (İstanbul: Si-
yer Yay. 2022), 297-33.

⁵⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/19.

⁵¹ Bk. Seymour Vesey Fitzgerald, "The Alleged Debt of Islamic to Roman Law",
The Law Quarterly Review 67 (1951), 81.

⁵² Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 149.

Cevâmiu'l-kelîm programında isnadda yer alan bir râvinin ismi kırmızı renkle işaretlenmişse üzerine tıklandığında ilgili râviye dair biyografik bilgiler ve sika olup olmadığı gibi hususlar ekrana gelmektedir; siyah bırakılmışsa okuyucu ricâl kitaplarında bu râvi hakkında bir bilgi yer almadığını zannedebilir, dolayısıyla ihtiyaten kontrol edilmesi daha sağlıklıdır. Râvinin sehven ya da dikkatsizlikten başka bir râvi ile karıştırılarak ya da onunla ilişkilendirilerek hakkındaki biyografik bilgilerin cerh ve ta'dîl değerlendirmelerinin yanlış girilmiş olması, sika bir râvinin zayıf sayılmasına ya da zıddına yol açabilir.⁵³ Hangi sebeple olursa olsun böyle bir hata, hadisin en azından isnadı itibarıyla zayıf kabul edilmesine sebep olabilir. Dolayısıyla erişilen bilgileri ya da kullanılan bir programda hakkındaki bilgi verilmeyen hususları farklı kaynaklardan test etmek icap etmektedir.

Dijital programları kullanan bir okuyucu; zaman kazanmak için sadece aranılan bilgiye ve ekrana gelen sayfaya odaklanıp metnin siyâk- sibâkını ve bağlamını dikkate almadığında müellifinin bunu kendi görüşü olarak mı, yoksa başka birinin görüşü olarak mı naklettiğini ya da ekrana gelen ifadelerle tam olarak neyi kastettiğini tespit edemeyebilir.

Hadis râvilerinin tam olarak rivayet sayılarının ve talebe hoca ilişkilerinin tespit edilmesi istendiğinde öncelikle veri tabanının çalışma sistemi test edilmelidir. Mesela Topgöl'ün dikkat çektiği gibi *Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn* adlı veri tabanı, bir râvinin farklı kaynaklardaki rivayetlerini ayrı bir rivayet gibi değerlendirdiğinden rivayet sayısı hatalı olarak katlanmaktadır. Bunun için bütün kitaplardan değil, muayyen bir kitaptan tarama yapılarak râvinin rivayet sayısı ve hoca-talebe ilişkisi tespit edil-

⁵³ Geniş bilgi için bk. Düzenli, "İslami İlimlerde Dijitalleşmenin Tarihi ve Dijital Kaynakların Akademik Okuma Üzerindeki Etkisi", 217.

me yoluna gidilmelidir.⁵⁴ Keza bazı râvilerin her ricâl kaynağında zikredilmemiş olabileceği dikkate alınarak farklı kaynaklardan tarama yapılmalıdır. Ayrıca bir râvi; veri tabanında ismiyle, diğerinde nisbesi ya da künyesiyle kaydedilmiş olabilir, bunun sonucunda hepsi aynı kişiye ait olduğu hâlde farklı râviler olduğu sanılabilir. Ölüm tarihleri ihtilaflı olan râviler hakkında *Cevâmiu'l-Kelim 4.5* programında tek bir tarihin zikredilmiş olduğu, veri tabanında harf-i ta'rifin dikkate alınıp alınmadığı gibi hususlar da göz önüne alınmalıdır.⁵⁵

Etik ve kurumsal kaygıları da akılda tutmak gerekir; zira dinî, özellikle kutsal metinlerin dijitalleştirilmesi, kültürel ve dinî hassasiyet gerektirdiği gibi fikrî mülkiyet normlarına da riayeti icap ettirir. Bu husustaki mahzurları en aza indirmek için el yazmalarını bünyelerinde toplayan müesseselerle ve topluluklarla iş birliği şarttır.

Veri kalitesi, optik karakter tanıma sınırlamaları, yazma eserlerin okunmasında yapılan hatalar da bu alandaki zorluk ve tehlikeler arasında zikredilebilir. Dijital imkânlar gelişmiş ve her geçen gün zenginleşmekte olsa da karmaşık el yazıları ve bazı el yazmalarının iyi muhafaza edilememesi ve deformasyon gibi sebeplerle Arapça, Farsça, Osmanlıca Türkçesi ile yazılmış el yazmalarının okunmasındaki güçlükler belli ölçüde devam etmektedir. Dolayısıyla okuma ve transkripsiyon hataları giderilmediği ve doğru bir şekilde transkripsiyon kullanılmadığı takdirde bunlar metin tahlilinde araştırmacıyı yanıltabilir ve onun yanlış sonuçlara ulaşmasına sebep olabilir. Bunun için belirsizliğin ve tamamen ortadan kaldırılmasına da epistemolojik boşluğun en aza indirilmesi gerekir. Zira di-

⁵⁴ Topgöl, “Cevâmiu'l-Kelim ve Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, 170-171.

⁵⁵ Topgöl, “Cevâmiu'l-Kelim ve Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, 172-173.

jital yöntemler; ihtimalleri yüksek hassasiyetle tespit edebilir, ancak bir sıradışılık ya da bozukluğun (anomali) niçin var olduğunu tek başlarına belirleyemezler. Bundan dolayı meselâ *münkâtı* bir isnadın unutmaya, sahtecilik ya da siyasî bir baskı sonucu mu, yoksa râviden kaynaklanan tabîî bir hatanın sonucu mu meydana geldiği hususu tetkik ve tahkik edilmelidir. Kısaca verilerin yorumlanması; filolojik uzmanlık ve tarihî bağlamlandırma gerektirmekte ve bu hususta insan unsuru hayatî rolünü hâlâ devam ettirmektedir.

Belirtilmelidir ki geleneksel hadis ilmi, bir râvînin *sikalık* durumunun (adalet ve zabt) bütüncül bir değerlendirmesinden elde edilen kat'iyet ve zan paradigmasına göre işler. Dijital oryantalistik yaklaşım ise özünde ihtimalci ve sosyolojiktir; rivayetlerin ve literatürün oluşumu için natüralist açıklamalar arar. Geleneksel ve *oryantalistik paradigma*, günümüzde benzer ağ haritalama araçlarını kullansa da genellikle temelde hadis isnad ve metinlerine farklı sorular sorar ve farklı hakikat biçimleri arar. Öte yandan *metodik şüphe* gerekli olmakla beraber modern araçlardan yararlanılmasını engelleyebilecek olan ve araştırmaları yavaşlatma ihtimali bulunan yeni şüphecilik tuzağına da düşmemek gerekir. Zira grafikleri ve istatistikleriyle hesaplamalı analiz; meselâ Schacht (1902-1969) ve Juynboll'un (1935-2010) eski şüpheci sonuçlarına cevap verebilme potansiyelini içinde barındırmaktadır. Hem Müslüman hem de Batılı akademisyenler tarafından müsteşriklerin yukarıda hadis ve Sünnet konusuyla ilgili sadece birkaçını zikrettiğimiz önceki iddialarına ilmî cevaplar vermeden⁵⁶ ya da ulaştıkları sonuçlar iyice tahkik edilmeden bunların ilmî, nesnel ve katî olduğu ileri sürülemez; zira Gold-

⁵⁶ Schacht ve Juynboll'un Hadis ve Sünnet'e yönelttikleri metodolojik tenkitlere karşı Motzki'nin (1948-2019) yaptığı isnad-metin analizi gibi.

ziher, Dozy, Schacht, Juynboll gibi oryantalistlerin hadislerle ilgili ileri sürdükleri tezler mutlak ve doğrulanmış değildir. Aynı şekilde hadislere dair oryantalistik meydan okumaya Müslüman ulemânın bugüne kadar yaptıkları çalışmalarla yetinmeyip dijital araçları da kullanarak ilmî, nesnel ve ikna edici cevaplar vermesi ya da mevcut çalışmalarını çeşitlendirip artırması gerekir.

5. DİJİTAL ÇAĞIN VE PROGRAMLARIN HADİSE DAİR VADETTİKLERİ VE GELECEKTE YAPILMASI GEREKENLER

Sağladıkları zamandan tasarruf, bilgiye çabuk ulaşma, daha az emek sarfetme, farklı mukayese ve analizler yapabilmeye gibi imkânlarla eriştikten sonra diğer bilim dallarında olduğu gibi hadislerle ilgili programları da daha fazla kullanmaya kaçınılmaz olarak devam edeceğimiz ya da kullanmamız gerektiği açıktır. Dahası yapay zekanın da devreye girmesiyle birlikte bugün hepsini tam olarak yapamasa da yakın gelecekte -yazma eserlerin okunup mukayese ve tahlil edilmesi de dâhil- araştırmacının verdiği komutları makineler yerine getirecektir. Ancak dijital programların önümüze koyduğu veri ya da sonuçlardan emin olabilmek için sunulan verileri yine de insan unsuru değerlendirecektir.

Diğer taraftan dijital programlarda tercüme edilen eserlerin ya da tercümesi verilen metnin yanında asıl dilinin de zikredilmesi, metinlerin yanı sıra onu daha doğru anlamayı kolaylaştıracak *sebeb-i nüzûl*, *esbâb-ı vürûdi'l-hadîs*, *garîbü'l-hadîs* gibi ek bilgilerin de okuyucu ya da araştırmacıların ıttılama sunulması gerekmektedir. Ayrıca tercümelerin araştırmacı tarafından ihtiyaten aslı ile karşılaştırılıp kontrol edilmesi şarttır.

El yazmalarını daha doğru okuyabilmek ve silinmiş ya da hasarlı metinleri kurtarmak için çok daha kaliteli *spektral* görüntüleme ve görüntü işleme programları kullanılmalıdır. Belge

açıklamalarını birleştirmek ve yeniden kullanımı teşvik etmek için çok katmanlı TEL, IIIF, E-ARK gibi birlikte çalışabilir meta veri çerçeveleri kullanılabilir. Makine öğrenimi adaleti sağlanmalı ve önyargılı hükümleri pekiştirmeden sınıflandırmaya yardımcı olmak için şeffaf, yorumlanabilir yapay zekâ modelleri geliştirilmelidir.

Ayrıca küresel akademik ağların geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için geleneksel oryantalist uzmanlığı; dijital beşerî bilimler, kütüphane bilimi ve İslâmî ilimlerle birleştiren uluslararası konsorsiyumların oluşturulması isabetli olabilir. Veri tabanları arasında tutarlı standartlar olması gerekir; ancak vurgulanmalıdır ki çok hızlı gelişmeler olsa da henüz bu hususta evrensel bir birlik bulunmamaktadır.

Bu çalışmada işaret etmekle yetindiğimiz *yapay zekâ* da dâhil yukarıda bir kısmını zikredebildiğimiz hadis ilmiyle ilgili dijital programların son tahlilde ancak asistan görevi görebileceği, daha doğrusu böyle olması gerektiği, araştırmacının orijinal matbu kaynaklara da ulaşarak mevcut verileri kendisinin karşılaştırıp test etmesi, desteklemesi ve değerlendirmesi -sonucu mutlak olmasa da- gücü nispetinde sübjektif bile olsa kendi hükmünü öyle vermesi gerektiği dikkat çekeceğimiz diğer bir husustur.

Öte yandan İslâmî külliyatla ilgili gözden kaçırdığımız önemli bir husus da meselenin manevî boyutudur. Zira -dijital teknolojiyi reddetme ya da onu kullanmama anlamında olmasa da- somut olarak doğrudan bir kitabı eline alıp ondan okuyarak araştırma yapmanın verdiği manevî haz ve bereketi dijital platformlar sağladıkları bütün avantajlarına rağmen veremeyecektir.

Hülâsa dijital çağda oryantalistik çalışmalar ya da yeni adıyla *Doğu/İslâm araştırmaları* salt polemiksel olmanın ötesine geçmiş görünmektedir. Esasen dijital yöntemlerin hadis

ve Sünnet araştırmalarına katkısı, sahilik konusunda nihai bir hüküm vermek değıl, İslâm geleneğinin karmaşık morfolojisini incelemek için güçlü ve ayrıntılı bir mikroskop sağlamaktır. Bu araçlar hadislere herkesin erişimini sağlamış, geniş ölçekli örüntü tanımayı mümkün kılmış ve yeni bir metodolojik zenginlik getirmiştir. Dolayısıyla bu alanın geleceğı, dijital çalışmaların geleneksel araştırmaların tamamen yerini almasında değıl, “dijital filoloji”nin ve programların eksiklik ve hatalarının giderilip daha da geliştirilmesinde ve geleneksel metotlarla birlikte daha yoğun bir şekilde kullanılmasında yatmaktadır. Dolayısıyla bu noktada geleneksel ilimle diyalog kesinlikle ihmal edilmemelidir. Dijital teknolojik imkânların artmasına dayanarak yaşayan *ulûmü’l-hadis* geleneğıyle, terkedilmesi gereken bir kalıntı olarak değıl, onun eksik bıraktığı açıkları dijital analizle tamamlayan ve besleyen karmaşık bir entelektüel sistem olarak ilişki kurmak ve dijital imkânları bu şekilde değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Aynı zamanda dijital araçların üstesinden gelemediğı hususların varlığını dikkate alarak onu da tenkit edebilmek, açıklarına dikkat çekmek ve bunların nasıl giderilebileceğı yönünde tekliflerde bulunmak elzemdir. Veri güvenliğı ve daha ileri seviyede araştırmaları mümkün hâle getirebilmek için bilgisayar bilimcilerinin, veri analistlerinin ve İslâm tarihi ve teolojisi alanlarındaki uzmanların bilgi ve becerilerini bir araya getirmek şart görünmektedir. Bu ise disiplinler arası ekip çalışmalarıyla başarılabilir.

SONUÇ

Edward Said’in, *oryantalizmi* “Batı sömürgeciliğinin keşif kolu” olarak adlandırdığı ve Batı akademyasını derinden sarsan çarpıcı eseri *Oryantalism*’in (1978) neşrinden sonra Batılı çevrelerde *oryantalist* kelimesi artık terkedilmiş görünse de oryanta-

listik çalışmalar günümüzde Doğu ve İslâm araştırmaları, *oryantalist* tabiri ise *Doğu araştırmacısı* gibi adlarla devam etmektedir.

Dijital çağla birlikte gerek Batı'da gerekse Doğu'da hadis ve Sünnet araştırmalarının yeni bir evreye girdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki önceden erişilmesi ve okunması güç olan eserler; yeni teknolojik imkânlarla ve yapay zekâ vasıtasıyla daha kolay biçimde doğruya yakın olarak okunup tespit edilebilmektedir. Ayrıca dijital teknolojinin sağladığı imkânlar sayesinde farklı yazma nüshaların karşılaştırılması daha kolay hâle gelmiştir. Devasa İslâmî külliyyatı bir araya getiren ve istenilen kelime ve bilgiyi arama imkânı veren veri tabanları ve programlar gerek Doğulu gerekse Batılı araştırmacıların işlerini bir hayli kolaylaştırmıştır. Meselâ hadis külliyyatının yanı sıra diğer İslâmî ilimlerin külliyyatını bir araya getiren *el-Mektebetü's-Şâmile* (*Al-Maktaba al-Shâmila*), [https:// app.turath.io](https://app.turath.io), dorar.net, sunnah.com, *Arapça Sünnet Külliyyatı*, *Sanadset 650K: Chain of Narrators Dataset*, *Reddit* gibi programlar pek çok esere ve istenilen verilere kısa sürede ulaşma, verileri karşılaştırma, isnadları bir araya getirme, yeni algoritmalarla orijinal metne ulaşma ve metinlerdeki değişim ve hataları belli ölçüde tespit etme gibi imkânlar sağlamaktadır.

İnkâr edilemez bir gerçektir ki diğer ilim dallarının yanı sıra hadis ve Sünnet araştırmalarında dijital program ve araçların kullanımı, İslâm araştırmacılarına İslâmî metinleri daha kapsamlı, mukayeseli ve derinlikli bir şekilde inceleyebilme hususunda benzeri görülmemiş bir dizi imkân sunmuştur. Geniş dijital arşivlerden gelişmiş arama motorlarına ve sofistike hesaplama araçlarına kadar, bu yenilikler araştırmaların erişilebilirliğini, verimliliğini ve derinliğini artırmıştır. Özellikle dijital kaynakların kalitesi, özgünlüğü ve verilerinin doğruluğu hususunda hâlâ bazı tereddütler ya da programlarda eksiklik ve hatalar olsa da bu programların alana katkısı açıktır ve zaman

içinde eksiklik ve hataları gidermek ve taleplere göre programları geliştirip zenginleştirmek mümkündür.

Dijital programların, hiçbir araştırmacının müstağni kalma-
yacağı zaman, hız, veri zenginliği, farklı tarama yöntemleri, kay-
naklara erişilebilirlik, hesaplamalı analiz ve eleştirel edisyonlara
ulaşma gibi imkânlar sunduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Bu
programlar her kesimden araştırmacıya hadis ve Sünnet'e dair
çalışmalarını geliştirmek için önemli fırsatlar sunmakla birlik-
te, özellikle programların hazırlanmasında görülebilecek tek-
nik hatalara ve sistematik olmayan verilere, tercüme hataları-
na, eksik ya da yanlış girilen bilgilere, el yazmalarının okun-
masında ya da transkripsiyonunda oluşabilecek hatalara, daha
önemlisi gayr-i müslimler tarafından hazırlanan programlar-
da görülebilecek önyargılara ve veri girişindeki kaynak tercih-
lerine karşı dikkatli olmak gerekmektedir. Bundan dolayı di-
jital teknolojinin işlevsellik ve güvenilirliği; onun da bazı ek-
sikliklerle malul olduğunu akılda tutmayı, dolayısıyla onu ih-
tiyatlı kullanmayı, insan unsurunu ihmal etmemeyi, neticede
teknolojik inovasyonu metodolojik ve etik kuralları da işlete-
rek ve geleneksel araştırma metotlarıyla destekleyerek denge-
lemekten geçmektedir.

Sonuç olarak dijital çağ ve onun konumuzla ilgili yeni ürün-
leri; Doğru araştırmalarının sonunun geldiğine değil, daha ke-
sin, veri açısından zengin, dikkatli ve bilinçli kullanılırsa po-
tansiyel olarak daha adil bir yöntem ve bilime doğru evrilme-
sine işaret etmektedir. Bununla beraber evrim içindeki dijital
imkânlar; kıymetli, zengin hadis ve Sünnet birikimiyle/Gele-
nekle daha uygun bir diyalogu gerektirmektedir. Bu gelişme ve
yeni programlar; bize göre klasik hadis usûlünün kısaca Gele-
neğin terkedilmesini gerektirmemekte, daha çok Geleneğin ne
kadar kompleks, derin ve kıymetli olduğunu ve doğruluğunu
dijital vasıtalarla teyid ve takdir edilmesine sebep olmaktadır.

Bundan dolayı dijital yeni araçlar; Geleneği reddetmek için değil, hadis ve Sünnet ilminin ve onların içinde doğduğu Geleneğin karmaşık, büyüleyici ve yeniden canlanışını eşi- benzeri görülmemiş bir derinlik ve netlikle anlamak için kullanılırsa daha isabetli sonuçlar elde ederek insanlığa daha faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

- Aladağ, Fatma. “Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (Aralık 2020), 773- 796.
- Alfahal, M. Y. *Riyad-us-Saliheen* (with commentary on Ahadith). Dar Ibn Katheer, Damascus, Syria. (2007).
- Alosaimy, Abdulrahman- Atwell, E. “Tagging Classical Arabic Text using Available Morphological Analysers and Part of Speech Taggers”. *Journal for Language Technology and Computational Linguistics* 32/1 (2017), 1-26.
- Altammami Shatha, vd. “The Arabic–English Parallel Corpus of Authentic Hadith”. *International Journal on Islamic Applications in Computer Science And Technology* 8/2 (June 2020), 1-10.
- A’zamî, Mustafa. *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Oxford Islamic Centre, 1996.
- Belinkov, Y. Magidow, A., Barrón-Cedeño, A., Shmidman, A., Romanov, M. “Studying the History of the Arabic Language: Language Technology and a Large-Scale Historical Corpus”. <http://arxiv.org/abs/1809.03891> Erişim 15 Ekim 2025.
- Düzenli, Muhittin. “İslami İlimlerde Dijitalleşmenin Tarihi ve Dijital Kaynakların Akademik Okuma Üzerindeki Etkisi”. VI-II. *Dini Yayınlar Kongresi* - 28-30 Mayıs 2021 (Ankara: Dijital Yayıncılık, 2021), 210-227.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. İngilizceye çev. C. R. Barber-S. M. Stern. Albany: State University of New York Press, 1971.
- Görmez, Mehmet. “Hz. Peygamberi Örnek Almak ve Sünnete Tabi Olmanın Anlamı Üzerine”. *Üçüncü 1000’e Girerken İslam*

- Kutlu Doğum Sempozyumu 2000. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Juynboll, G. H. A. "Nāfi the Mawlā of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadīth Literature", *Der İslam* 70 (1993), 207-244.
- Karapınar, Fikret. "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri". *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, 293-326. Adapazarı, 2003.
- Karayiğit, Rahime. "Dijitalleştirme Çalışmalarında El Yazması Metinlerin Yapay Zekâ Yardımıyla Deşifre Edilmesi: eScriptorium Programı Örneği". *İslam Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Islamic Studies* 53 (2025), 189-197.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Haksever, Elif. "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı". *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm* (2022), 349-364.
- Kurt, İsmail. "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri". *Tevilat* 2/1 (2021), 89-105.
- Kutluay, İbrahim. "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kaynak Kullanımlarıyla İlgili Problemler ve Bunların Sebepleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Eleştürrü Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyumu IV, Modern Dönem*. 165-194. edit: Murat Serdar, Cahit Kayaalp, Abdullah Arca. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Kutluay, İbrahim. "Oryantalistlerin Vahiy ve Kur'ân'ın Kaynağı Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *Vahiy ve Hayat*. İstanbul: Siyer Yay. 2022. 297-333.
- Kutluay, İbrahim. "Dinde Kaynak Olarak Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Arka Planı, Tezâhürleri ve Sonuçları", *Güncel Dinî Meseleler*. edit. Mehmet Dirik, Hamide Ulupınar, Mehmet Büküm, Coşkun Baba, Kayseri: Kelam Yayınları, ekitap. 2024.
- Kutluay, İbrahim. "Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kay-

- nak Kullanımlarıyla İlgili Problemler ve Bunların Sebepleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyumu IV, Modern Dönem*. 165-194. edit: Murat Serdar, Cahit Kayaalp, Abdullah Arca. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Mghari, Mohammed- Bouras, Omar; El Hibaoui, Abdelaaziz. Sanadset 650K: Data on Hadith narrators. Data in Brief, Volume 44, article id. 108540.
- Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso. 2013.
- Motzki, Harald. "Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction". *Islamic Law and Society* 19 (2012), 1-10.
- Nivre, J. - Agic, L. - Jęzajko. *Universal dependencies 2.0 CoNLL 2017* shared task development and test data. Digital library at the Institute of Formal and Applied, 2017.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 2010.
- Robson, James. "The Isnad in Muslim Tradition". *Hadith, Origins and Developments*. ed. Harald Motzki, 163-174. New York: Routledge, 2016.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
- Sayyid/M. Cooke, *Digital Catalogues of Islamic Manuscripts*.
- Syed, Muhammed Masharib. *Oryantalistlerin Hadise Dair Çalışmalarının Kaynak ve Metotları*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford University Press, 1979.
- Topgöl, Muhammed Enes. "Cevâmiu'l-Kelim ve Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.
- Yaseen, M.- Attia, M.- Maegaard, B.- Choukri, K.- Paulsson, N.- Hamid, S.- É Ragheb, A. *Building Annotated Written and Spoken Arabic LRÖs in NEMLAR Project*. Lrec (2006), 533-538.
- Zaidi, A. "Network Analysis of Hadith Transmission." *Journal of Arabic and Islamic Studies* 18 (2018), 45-70.

- Zeroual, I.- Lakhouaja, A. "A New Quranic Corpus Rich in Morphosyntactical Information". *International Journal of Speech Technology* (2016), 1-8.
- Zerrouki, T. - Balla, A. (2017). "Tashkeela: Novel Corpus of Arabic Vocalized Texts, Data for Auto-Diacritization Systems". *Data in Brief* 11/147-151. <http://doi.org/10.1016/j.dib.2017.01.011> Erişim 11 Eylül 2025.
- <https://ahadith.app/> Erişim 18 Eylül 2025.
- <https://app.turath.io/> Erişim 18 Eylül 2025.
- <https://corpus.quran.com/> Erişim 18 Eylül 2025.
- <http://www.darelkotob.gov.eg/en-us/Pages/Home.aspx> Erişim 18 Eylül 2025.
- <https://data.mendeley.com/datasets/5xth87zwb5/4> Erişim 25 Eylül 2025.
- <https://github.com/ShathaTm/LK-Hadith-Corpus> Erişim 18 Eylül 2025.
- https://github.com/mhashim6/Open-Hadith-Data/tree/master/Maliks_Muwataa
- <http://alhassanain.org/arabic> Erişim 9 Eylül 2025
- <https://hadith.islam-db.com> Erişim 1 Ekim 2025.
- <https://www.islamweb.net/> Erişim 25 Eylül 2025.
- <http://www.jlcl.org> Erişim 1 Ekim 2025.
- <https://www.library.universiteitleiden.nl/news/2021/04/digitised-leiden-middle-eastern-collections-available-in-digital-collections> Erişim 18 Eylül 2025.
- <https://www.qdl.qa/en> Erişim 20 Ağustos 2025.
- <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352340922007478> Erişim 1 Eylül 2025.
- <https://shamela.ws/> Erişim 9 Ağustos 2025.
- <http://shiaonlinelibrary.com/> Erişim 9 Eylül 2025
- <https://suleymaniye.yek.gov.tr/> Erişim 9 Ağustos 2025.
- <https://tei-c.org/> Erişim 1 Ekim 2025.
- <https://www.yek.gov.tr/> Erişim 18 Ağustos 2025.

GELENEKSEL VE MODERN DÖNEMDE HADİS YORUMLARININ TEORİK TEMELLERİ

Zişan TÜRCAN*

Giriş

Hadisin anlaşılması ve yorumlanması olgusunun tarihi hadisin vürûd anına kadar götürülebilir. Hadisin anlaşılma problemi Hz. Peygamber'in ağzından duyan ilk muhataplarının bilgi, görgü, beklenti ve anlayış düzeylerine göre değişkenlik gösterirken, hadisin rivayetiyle birlikte dinlediğini nakleden her bir ravinin tavrı sonrakiler için anlaşılma problemini daha da derinleştirmiştir. Üstelik hadislerin farklı bağlamlarda ve yeni kültürel ilişkiler içerisinde tarihinden tecrit edilerek nakledilmesi anlamayı ciddî anlamda zorlaştırmıştır.

Hadisler hemen hemen bütün İslâmî ilimlerin temel kaynaklarından birini teşkil eder. Her bir bilgi alanı hadislere müracaatında kendi amaç ve yöntemleri çerçevesinde hareket etmiş,

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, z.turcan@hotmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9779-6900

hadislerin anlamını perdeleyen hususları kendine özgü yaklaşımlarla aşmaya çalışmıştır. Esasen İslâmî ilimler, hadisin anlamını tespit çabasından ziyade ağırlıklı olarak temel kabullere uygun bir te'vil faaliyetine yönelmiştir. Bununla birlikte te'vile elverişli olan ve olmayan haber türlerini ayırmışlardır.

Geleneksel ve modern dönemde hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetinde şu üç husus etkili görünmektedir: Hadisin varit olduğu kültürle ve özel bağlamıyla ilişkisi, hadisin rivayet (tahdîs) edilen bir söz olması, sübut-te'vil ilişkisi. Çalışma, tarihi süreçte ortaya çıkmış olan farklı anlama ve yorumlama biçimlerinin teorik temellerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma, geleneksel dönemde ortaya çıkan bütün anlama ve yorumlama tarzları değil, özellikle sahâbe dönemi ve sahâbe sonrasında özellikle ehl-i hadîs çizgisinin yaklaşımlarıyla sınırlandırılmıştır.

Bilindiği gibi kültürün hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kuşatıcı olması bakımından, söylenen bir sözün ya da yapılan bir uygulamanın ortaya çıktığı kültürden bağımsız olması, ondan etkilenmemesi düşünülemez. Peki bu durum vahiyy alan Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları için de aynı düzeyde geçerli midir? Onun içinde doğup büyüdüğü kültürle ilişkisi nedir? İçinde bulunduğu kültür ve sosyal çevresi onun düşünce, davranış ve tutumlarını ne denli etkilemiştir? Hz. Peygamber'in toplumun kültürüyle ilişkisi onun üslubunu ne kadar şekillendirmiştir? Bahsedilen kültürün etkisi ya da daha doğru ifadesiyle Hz. Peygamber'in tavır ve sözlerinde kültürü dikkate alması, doğal olarak hadisleri anlama ve yorumlamada hadisin varit olduğu tarihsel şartları hesaba katmayı gerektirecektir. Kısacası bir hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında, herhangi bir sözün anlam ve yorumunda başvurulacak ölçü ve yöntemler mi geçerlidir?

Hadisin tarihî bağlamı da diyebileceğimiz hadis-kültür iliş-

kisi Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarının ne olduğu sorusunu ve genel anlamda da peygamber tasavvurunu gündeme getirmektedir. Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu kültürün kalıplarını kullandığı ya da söz ve davranışlarında bu kültürü dikkate aldığı kabulü ile bunun tersine, söz ve davranışlarını kültürel kalıplardan bağımsız bir şekilde ortaya koyduğu düşüncesi hadisin anlaşılmasını ve yorumlanmasını doğrudan etkileyecektir. Ayrıca hadisin sebep-i vürûd denen özel bağlamını dikkate almak, yalnızca lafızların delâletini esas alan anlama ve yorumlamadan farklı sonuçlar verecektir.

Genel sosyokültürel ve özel bağlam bilgisine dayalı anlama ve yorumlama tarzında, hadislerin içeriklerinin sonraki dönemlere bire bir taşınması bir problem olarak değerlendirilmektedir. Zira farklı bağlamlarla ilişkili olarak ortaya çıkan anlamı başka bağlamlara tercüme etmek gerekir. Buna karşılık, lafızların delâletinin asıl olduğu anlama ve yorumlamada farklı bağlamların pek bir önemi yoktur. Bu tür bir yaklaşım, dilbilimsel çabayla sınırlıdır.

Hadisin rivayet edilen bir söz olması Hz. Peygamber'in sözünün belli bir ölçüde yorumlanmış halini ifade etmektedir. Şifahî rivayetin doğasından kaynaklı mana ile rivayet kaçınılmaz olarak ravinin tasarruflarını içermektedir. Mana ile rivayetin tecvizinde, mananın asıl olduğu anlayışı mevcutken, lafzen rivayetin şart koşulmasında ise bizatihi lafzın mana için asıl olduğu düşüncesi vardır. Dolayısıyla bunda lafız-mana ilişkisi, lafzın manaya delâleti önemlidir. Lafzen rivayeti gerekli gören anlayışta, manadan bağımsız olarak lafza değer yükleme de söz konusudur.

Modern dönemde artık kimi hadislerin bağlamsal bilgiye ve hatta lafzın delâletinin tespitine dayalı yorumlarının modern olgu ve problemlerle telifinde yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durum, bağlamsal bilgi ve lafız odaklı okumaktan zi-

yade mekâsıdı esas almaya ve bu çerçevede temsili, sembolik ve mecazî bir okumaya zorlamaktadır.

1. SAHÂBEDE ANLAMA VE YORUMLAMA

Sahâbîlerin hadislerin bağlamını bilmeleri, anlaşılmasını Hz. Peygamber'e sorma imkânına sahip olmaları Hz. Peygamber döneminde anlama problemlerini ve yorum yapma ihtiyacını asgariye indirmiştir. Hadisin vürûduyla zamansal ve mekânsal mesafelerin henüz oluşmaması yönüyle de Hz. Peygamber hayattayken en azından Medine ve civarında yoruma az ihtiyaç duyulmuştur. Bununla birlikte hadisin şifahî olarak rivayet edilen bir söz olması, kısacası haber olması bakımından anlama ve yorumlama probleminin Hz. Peygamber döneminde gündeme gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Üstelik doğrudan Hz. Peygamber'in sözlerini dinleyen sahâbîler için de benzer bir problemten bahsedilebilir. Sahâbîlerin Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının ne anlama geldiği konusunda birbirlerini düzeltmeleri (istidrâk) doğrudan dinleyenlerin eşit derecede anlama kabiliyetine ya da aynı bakışa sahip olmadıklarını göstermektedir. Özellikle Hz. Aişe'nin istidrâklerine bakıldığında onun Kur'an'ı, diğer hadislerin muhtevasını, genel peygamber tasavvurunu, dinin genel ilkelerini ve bağlamı dikkate alarak yorumlar yaptığı görülür.¹ Benzer tavırlar Hz. Ömer için de söylenebilir. Mesela o bir seferinde, Hz. Peygamber'in "Kim Allah'tan başka ilah olmadığına dürüstçe şahitlik ederse, cennete girer" sözünü aktaran insanları görünce onları tutup Hz. Peygamber'in yanına götürmüş ve ona insanların bu söze güvenip gevşeyebileceği endişesini dile getirmiştir.² Hz.

¹ Örnekler için bk. Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi me'stedrakethu Âişe ale's-Sahâbe*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1390/1970), 77, 114, 161, 162, 170.

² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûd-

Peygamber'in "Herkes ikinci namazını Kurayzaoğulları yur-
dunda kılsın" emrini bazı sahâbîlerin lafızcı bazılarının ise
amaçsal (gâî) okuması bahsettiğimiz anlayış farklılığının bir
başka örneğidir.³ Bilindiği gibi Hendek Savaşı'nda müşrikler
Medine'yi kuşattıklarında Benî Kurayza daha önce yapılan Me-
dine Sözleşmesi'ne aykırı hareket ederek şehrin savunmasına
yardım etmediği gibi düşmanla işbirliği yapmıştı. Savaş son-
rası Hz. Peygamber'in Kurayzaoğullarının üzerine gönderdi-
ği askeri birlik içinde onun verdiği bu emri farklı şekillerde an-
layanlar olmuştur. Bazıları onun verdiği emri lafzî anlayarak
yolda ikinci vakti girdiği halde namazı kılmamış, bazıları ise
Hz. Peygamber'in acele gitmelerini kastettiğini savunarak na-
mazı kılmıştır.⁴ Sefer dönüşü Hz. Peygamber'e durum anlatıl-
dığında o, sözü farklı yorumlayan hiç kimseye kızmamıştır.⁵
Hz. Peygamber'den doğrudan işitilen sözlerin her zaman doğ-
ru anlaşılmadığına, Hz. Peygamber'e bazı eşlerinin, içlerinden
kimin kendisine daha erken kavuşacağı şeklindeki sorularına
onun verdiği cevabı anlama biçimleri de bir misal teşkil eder.
Hz. Peygamber onların sorusunu, "Eli en uzun olanınız" şek-
linde yanıtlamış, eşleri de bunun üzerine kollarının boyunu ölç-
me yoluna gitmişlerdir. Oysa Hz. Peygamber bu cevabıyla en
çok sadaka vereni kastetmiştir. Hz. Peygamber'in eşleri bu sö-
zün anlamını ancak aralarından en çok sadaka verenin ilk ola-
rak vefat etmesinden sonra anlayabilmişlerdir.⁶

Âdil Murşîd ve diğerleri (Medine: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 32/370.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahiîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir (B.y., Dâru tavkî'n-necât, 1422), "Salâtü'l-havî", 4.

⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 5/367.

⁵ Buhârî, "Salâtü'l-havî", 4.

⁶ Buhârî, Zekât, 11; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379), III, 286. el-Mühelleb b. Ebî Süf're'ye göre hükümün lafızlara değil mânalara göre verileceğine dair bir delil vardır. Çünkü kadınlar, "el uzunluğundan" (طول اليد) mecazî gerçek anlamıyla yani organın

Sahâbenin Hz. Peygamber'in yanından ayrılıp uzak bölgelere gittiklerinde karşılaştıkları durumlarda yoruma başvurduklarına dair örnekler mevcuttur. Mesela Amr b. el-Âs'ın anlattığı başından geçen şu olay, Hz. Peygamber döneminde sahâbenin yaygın olmayan yorumunu örneklemektedir: "Zâtü's-selâsil gazvesinde iken soğuk bir gecede ihtilam oldum. Gusledersem sağlığımın zarar görmesinden korkup teyemmüm ettim ve arkadaşlarıma (orduya) sabah namazını kıldırımdım. (Medine'ye döndükten sonra) bunu Rasûlullah'a (s.a.) haber verdiler. Rasûlullah (s.a.) 'Amr! Sen ashabına cünûp olarak mı namaz kıldırдың' diye sordu. Ben de niye yıkanmadığımı anlattım ve 'Ben Allah'ın 'Kendi kendinizi öldürmeyin, muhakkak Allah size karşı merhametlidir' buyurduğunu işittim' dedim. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) güldü, hiçbir şey demedi."⁷ Benzer bir örnek de rukye yapan sahâbî ile ilgili yaşanmıştır. Sahâbeden bir grup seferdeyken bir kabileye misafir olmak istiyorlar ama kabile onları misafir etmiyor. Onlar da yakınlarda bir yere konaklıyorlar. Bu sırada kabile reisi zehirli bir hayvan tarafından ısırılıyor. Her yola başvurular da reislerini kurtaracak bir çare bulamıyorlar. Sonunda misafir olarak kabul etmedikleri sahâbeye müracaat edip yardım istiyorlar. Sahâbeden biri bir sürü koyun karşılığında gidip Fatiha suresini okuyarak rukye yapıyor ve adam iyileşiyor. Gruptan bazıları koyunları taksim edelim dese de rukye-yi yapan sahâbî bunu Hz. Peygamber'e sormadan yapılmasını istemiyor. Hz. Peygamber'in yanında döndüklerinde olan biteni anlatıyorlar. Hz. Peygamber gülüyor ve "Fatiha ile ruk-

uzunluğu olarak anlamışlardır. Hâlbuki kastedilen, çokça sadaka vermektir. İbn Hacer Mühelleb'in bu yaklaşımına "Ancak onun söylediği (yani hükmün daima mânaya göre verilmesi) her durumda sürekli olarak uygulanabilir değildir" diyerek itiraz etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 288.

⁷ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (Beirut: el-Mektebetü'l-Asrî, ts.), "Tahâret", 129.

ye yapılacağını nereden bildin, isabet etmişsin. Koyunları dağıtın bir pay da bana ayırın” diyerek yapılan işi onaylıyor.⁸

Bu örneklerde Hz. Peygamber’in yapılan yorumları normal karşıladığı, sahâbenin yorumlama cesaretini kırmadığı ve hatta Benî Kurayza hadisesinde olduğu gibi emrini hem zahire göre hem de amaçsal yorumlayan farklı anlayışları reddetmediği, herhangi birine kızmadığı; kısacası kastına muvafık görmese de tenkit etmediği, esnek davrandığı dikkat çekmektedir. Bu tavırlarında sanki sözün hakiki manasının anlaşılmasından öte anlayışın ve buna göre yapılan hareketin, muhtevanın nihai amacına muvafık düşmesini esas almış gibidir.

2. SAHÂBEDE RİVAYET-YORUM İLİŞKİSİ

Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde anlama ve yorumlama meselesinin hadis rivayeti ile ilişkili bir yönü bulunmaktadır. Hadis rivayeti, kaideleri oluşmamakla birlikte Hz. Peygamber hayattayken şifahî olarak başlamış bir faaliyettir. Hz. Ömer’in komşusuyla münavebesinde⁹ görüldüğü gibi, sahâbenin Hz. Peygamber’in sözlerini bizzat kendisinden dinleyemediklerinde birbirlerinden dinledikleri ve hatta kendi aralarında hadis müzakere ettikleri¹⁰ bilinmektedir. Her şifahî rivayet belli düzeyde yorumu barındırmaktadır. Zira şifahi nakilde lafzen rivayet çoğu zaman mümkün olmamakta, dinleyen anladığını muhatabına anlayacağı şekilde nakletmektedir. Aslında yeni bir soru ya da olay üzerine rivayetin aktarılmasında içeriğin yeni bağlamla ilişkilendirilmesi söz konusudur. Üstelik nakledilen haberlerin bir kısmı tanık olunan olayların tasviridir. Hz. Peygamber’den aktarılan sözleri kendisine teyit et-

⁸ Buhârî, “İcâre”, 16; “Tıb”, 32.

⁹ Buhârî, “İlm”, 27.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî*, thk. Mahmud et-Tahhân (Riyad Mektebetu’l-Me’ârif, ts.), 1/236.

tirme ve anlaşılmayana sorma imkânı olduğu için yine de rivayetten kaynaklı yorumun sınırlı olduğu söylenebilir.¹¹

Rivayetin yorumu içermesi, Hz. Peygamber döneminden sonra daha belirgin hale gelmiştir. Sahâbenin, Rasûlullah'tan işittiklerini naklederken ne bir harf eksilttiği ne de ilave ettiğine dair haberler¹² olsa da aktarılan bu haberleri sonraki dönemin rivayet tekniği tartışmalarının geriye dönük inşâî okuma biçimleri olarak görmek gerekir. Zira nakil şifahî olduğunda manayla rivayet kaçınılmazdır. Rivayetin şifahî karakteri sahâbeye rivayet esnasında hadiste kastedileni izah etme imkânı da vermiştir. Hadisi naklederken kullandıkları “sünnettir”, “sünnet değildir”, “kesin bir emir olmaksızın” gibi ifadeler hadis rivayet ettikleri kimselerin Hz. Peygamber’in kastını yanlış anlamalarının önüne geçme amacı taşımaktadır. Zaten sahâbenin Rasûlullah bize şunu emretti, bizi şundan nehyetti şeklindeki aktarımları da manayla rivayetin yaygınlığını ve büyük oranda yorumla naklin iç içeliğini göstermektedir. Sahâbenin garîb kelimelerin izahı ve fikhî hükümlere işaret etme şeklindeki açıklamaları sonraki dönemlerde, hadisin aslında bulunan ifadeler zannedilerek nakledilmiş ve sonraki teknik adlandırmasıyla idracları oluşturmuştur.¹³ Esasen sahâbe Hz. Peygamber’in sözlerini en azından manası bakımından aslına uygun bir şekilde aktarma hususunda hassas davranmışlardır. Öyle ki Hz. Peygamber’in muradını yanlış aksettirme

¹¹ Mesela Dımâm b. Sa’lebe’nin daha önce başkalarından işittiği bilgileri bizzat gelip Hz. Peygamber’e teyit ettirdiği nakledilir. Buhârî, “İlm”, 6.

¹² Hatîb, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî-İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 171, 177.

¹³ Hâkim, idracların sahâbe döneminde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Konuyla ilgili şöyle bir başlık kullanmaktadır: “Bu tür, Rasûlullah’ın hadislerine eklenen sahabe sözlerinin bilinmesine ve başkalarının sözlerinin, onun sözlerinden arındırılmasına dairdir.” Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Neysâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1397/1977), 1/39.

kaygısıyla zaman zaman hadis rivayet etmekten kaçınmışlar, Hz. Peygamber'in sözünü aktarırken söylemediği ya da kasıtlı olarak bir şeyi yanlışlıkla ona nispet ettiklerinde onun adına yalan uydurma durumuna düşecekleri endişesini taşımışlardır. Mesela Zeyd b. Erkam kendisinden hadis rivayet etmesi istendiğinde, "Rasûlullah'tan hadis rivayeti ağır bir iştir. Biz yaşlandık ve unuttuk" demiştir.¹⁴ İbn Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ ve Enes b. Mâlik gibi sahabîler hadisi zikrettikten sonra ardından, "İnşallah böyle söyledi", "Ya da bunun gibi bir şey söyledi", "Buna benzer konuştu", "Buna yakın konuştu" gibi ihtiyat ifadeleri eklemişlerdir.¹⁵ Özellikle İbn Mes'ûd'un bir hadis rivayet ederken ne kadar kaygılandığı tasvir edilir.¹⁶ Öte yandan şifahî nakil yaygın olmakla birlikte nadiren sahâbenin lafızlara dikkat ettiği ve uyarılarda bulunduğu durumlar da vardır. Mesela İbn Ömer "Münafık iki sürü arasında kalmış şaşkın (العائرة) koyun gibidir"¹⁷ hadisini العائرة kelimesini eş anlamlısı olan الرابضة kelimesiyle değiştirerek nakleden bir kimseyi "Yazıklar olsun sana! Allah Rasûlü hakkında yalan söyleme!" diyerek azarlamıştır.¹⁸ Yine "İslam beş esas üzere bina edilmiştir" rivayetinin sonunda sayılan hac ve Ramazan orucunun sırasını değiştiren ve ayrıca صيام رمضان ifadesini صوم رمضان şeklinde

¹⁴ Ebû Muhammed el-Hasen er-Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404), 550.

¹⁵ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 549-550; İbnü's-Salâh, Ebû Amr, Osman b. Abdîrrahman, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, ts.), 215.

¹⁶ Bir gün İbn Mes'ûd "Allah Resûlü (s.a) şöyle buyurdu" demiş, bunun üzerine gözleri dolu dolu olmuş, şah damarı kabarmış ve sözlerine şöyle devam etmişti: "Ya da buna benzer bir şey, benzerini, benzer şekilde..." Ahmed b. Hanbel, 7/343; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (B.y.: Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), "İftitâh", 3.

¹⁷ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), "Sifâtu'l-münâfîkîn", 1 (Hadis no: 2784). (مثل المنافق مثل الشاة العائرة بين الغنمين)

¹⁸ Hatîb, *Kifâye*, 173.

ifade eden adama da müdahale etmiştir.¹⁹ Sahâbede gördüğümüz bu hassasiyeti üreten temel düşünce ne olabilir? Manayı sadece lafızda aramak mı, yani mananın tamamen lafız-mana ilişkisi çerçevesinde açığa çıktığı düşüncesi mi yoksa manadan da öte lafzın bizatihi bir hikmeti olduğu düşüncesi mi? Esasen sahâbenin diğer pek çok sözünü ve tavrını göz önüne aldığımızda ikisinin de olmadığını, temelde Hz. Peygamber'in sözünü yani kastını değiştirme kaygısının farklı zamanlarda kişisel hassasiyetlere bağlı şekilde ortaya çıkması olarak değerlendirilebilir. Kısacası burada, Hz. Peygamber'e hürmet ve teslimiyetle ilgili itikâdî bir tutum sezilmektedir. Nitekim el-Hatîb el-Bağdâdî, sahâbenin sözün manasını en iyi bilenler olmaları bakımından manayla rivayetin tehlikelerinin farkında olduklarına işaret etmektedir. Oysa mesela tabîinden Mekhûl eş-Şâmî (ö. 119/734), sahabî Vâsile b. el-Eska'dan kendisine eksik ve fazla olmadan Peygamber'den (s.a.) duyduğu şekilde rivayet etmesini istediğinde o, gece gündüz okunan Kur'an'da dahi bunun mümkün olmadığını hatırlatarak, Hz. Peygamber'den bir iki sefer duydukları bir sözü ancak manasıyla rivayet edebileceklerini belirtmiş ve böylece şifahî naklin doğasına işaret etmiştir.

3. SAHÂBE SONRASI HADİSLERİ ANLAMA VE YORUMLAMA

Sahâbe, hadisleri lafız-mana ilişkisine indirgmeden bağlamlarıyla ilişkili biçimde anlamaktaydı. Bir hadisi naklederken hadisin ifade ettiği amelî hükmü belirtmeleri, bağlayıcılık düzeyine işaret etmeleri sözü bağlamında anladıklarını göstermektedir. Hadisin varit olduğu sosyokültürel şartları bizzat yaşamaları bakımından hadislerin muhtevası onlar için doğrudan problemlerine çözüm üretiyordu. Ancak sahâbe dönemi sonra-

¹⁹ Hatîb, *Kifâye*, 176.

sı yaşanan kültürel değişimler yeni problemleri ortaya çıkarınca hadislerdeki içeriklerin bu yeni duruma bire bir karşılık gelmediği görülmüş ve hadisleri yorumlama zarureti ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle eşzamanlı olarak ortaya çıkan diğer bir gelişme de hadislerin metinleşme olgusudur. Yazı, sözü canlı bağlamından tamamen koparmıştır. İşte bahsettiğimiz süreçlerde hadisin vahiy kaynaklı olduğu meselesinin ehl-i hadîs tarafından gündeme getirildiğini görüyoruz. Çünkü hadisin vahiy kaynaklı olması büyük ölçüde bağlamsal sınırlılığı aşmasına, başka bir ifadeyle tarihüstü vasfı kazanmasına yardımcı olacak bir özelliktir. Böylece hadisleri yorumlamadan içerdikleri formları sonraki dönemlere bire bir uygulama imkânı elde edilebilecektir. Bu durum aynı zamanda bizatihi lafızlara da değer yüklemeyi, lafızlara hikmet ve kutsiyet atfetmeyi de tazammun eden bir yaklaşımdır. Hz. Peygamber'in sağlığında onun söz ve uygulamalarına *vahiy kaynaklı-ictihada dayalı* şeklinde kavramsal bir ayırımla bakmadıkları anlaşılan sahâbe, bağlayıcılık bakımından Kur'an ile Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları arasında bir fark görmemişlerdir. Ancak nakledilen hadisler için durum değişmiştir. Zira hadis Hz. Peygamber'in kendisi olmadığı gibi ağzından çıkan sözün bizzat kendisi de değildir. Hadis Hz. Peygamber'in sözünün tahdîs edilmiş ve yazıya geçirilmiş şeklidir. Hem farklı tarihî bağlamı olan ancak çoğu zaman bağlamının aktarılmadığı bir söz nasıl anlaşılacak ve yeni bağlamlara denk gelecek şekilde nasıl yorumlanacaktır? Bu noktada hadislerin vahiy kaynaklı olduğu düşüncesinin tarihsel bağlamı önemsizleştiren bir etkisinin olduğu belirtilmelidir. Geleneksel dönemde bugünkü ifadeyle hadisin evrenselliği iki yolla temellendirilmiştir: Birincisi, hadisi vahiy olarak değerlendirmek, ikincisi de hadisi lafız odaklı okumak. Birinci yaklaşımla, hadislerde bulunan içeriklerin/formların sonraki dönemlerde de geçerliliği sağlanmıştır. İkincisinde ise hadisin va-

rit olduğu sosyokültürel yapıya ilişkin unsurlardan tecrit edilmesi söz konusudur. Bu ikinci yaklaşımın doğal zeminini yazı oluşturmuştur. Yazının canlı ortamın aksine umumi anlamlar elde etmeye elverişli olması ve üstelik sözün bağlamından bağımsız bir şekilde yazıya geçirilmesi, sözün anlamını tamamlayan, ancak aynı zamanda sınırlayan canlı ortam/bağlamdan koparılması anlamına gelmektedir.

Hadislerin tarihsel bağlamlarından tecrit edilerek rivayet edilmesi, özellikle tedvinle birlikte ihtilafların gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı hadis tarihinde çerçevesi belirgin bir yorumlama faaliyeti ilk olarak tedvin dönemi itibarıyla ortaya konmuştur. Daha sonra şerhlerde de görüleceği üzere hadisçiler hadisin tarihî bağlamını ancak ihtilafları çözmeye çalışırken tespit etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Kaldı ki bu yaklaşımları da nadirattandır. İmam Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-hadîs*'i ile İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*'ine hızlıca bir göz atmak bile bunu teyit edecektir.

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında metinlerin tarihinden koparılması hadis tasnif edebiyatında çok açık bir biçimde görülebilir. Ale'l-ebvâb tasnif tarzında hadisler konularına göre ve çoğunlukla da fikhî perspektifle gruplandırıldıkları için neshin konu olduğu durumlar hariç kronoloji büyük ölçüde terk edilmiştir. Kısacası musannef eserlerde tarih mefhumu pek yoktur. Mesela Buhârî'nin *Sahîh*'inde herhangi bir babda sıraladığı beş hadis sırayla okunduğunda hepsinin aynı süreçlerde varit olduğu hissi uyanabilir. Oysa bazılar arasında 8-10 yıllık bir zaman farkı bile olabilir. Şerhinde, Buhârî'nin hadisleri tertibindeki mantığı ele alan İbn Hacer'in tespitlerinde de Buhârî'nin fikhî bakışla hareket ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Mesela o, Buhârî'nin "Şiddetli sıcakta öğle namazını serinliğe bırakma babı"nda yer verdiği hadisleri sıralamasında ki ölçüyle ilgili yaptığı açıklamada benzer bir durum vardır.

İbn Hacer, Buhârî'nin önce mutlak ifadeli hadisi, ardından serinliğin son vaktine işaret eden, yani tepelerin gölgelerinin ortaya çıkmasına kadar devam edeceğini bildiren hadisi, sonra mutlak olanın mukayyed olana hamledilişindeki illeti açıklayan hadisi, dördüncü sırada da takyîdi açıkça belirten hadisi zikrettiğini söyler.²⁰

İlk örnekleri hicrî dördüncü asırda görülen hadis şerhlerinde, hadisin varit olduğu genel ve özel bağlam, başka bir ifadeyle sosyokültürel yapı ile sebep-i vürûd hadislerin izahında az başvurulmuş bilgilerdendir. Bunun sonucu olarak şarihlerin hadisin anlamına dair genellikle birden fazla ihtimali gündeme getirdikleri görülür. Öte yandan hadisin bağlamının göz ardı edilmesinde normatif yaklaşımın da etkisi vardır. Anlama dil ile ilgilidir. Hüküm istinbatı da “anlama”dan sonraki safhadır. Hüküm “anlam” a normatif bir anlam yüklemektir. Anlaşılan şeyden bağlayıcı bir kural çıkartmaktır. Burada daha iradî ve öznel bir tavır vardır. Fıkḥî yaklaşım hadislerin metinleşme süreçleriyle birlikte büyük oranda lafız-mana ilişkisi üzerine oturmuştur. Bilindiği gibi farklı eğilimlerin ağır bastığı şerhlerde bile fıkḥî yaklaşım önemli bir damar olarak daima mevcudiyetini korumuştur.

4. TE'VİL-SÜBUT-YERLEŞİK TASAVVUR İLİŞKİSİ

Geleneksel dönemde anlama ve yorumlamanın yönünü her zaman itikadî ve kelâmî tutum belirlemiştir. Bütün metinler temel yerleşik tasavvur ve anlayışlara uygun düşecek şekilde te'vil edilmiştir. Te'vili mümkün kılan ise hadisin sübut durumudur. Te'vile açık ve kapalı haberleri konu eden Şâfiî'ye göre delâletine ilişkin bilgi mütevatir yolla gelmişse, sahâbenin icmâi varsa haber te'vil edilemez. Sübutunda veya delâletine

²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 20.

ilişkin bilgi zan ifade ediyorsa te'vil geçerlidir.²¹ Bir hadis sahihse, genel tavır, onu temel tasavvurlara/kabullere uygun düşecek şekilde te'vil etmektir. Bahsedilen tavır ehl-i hadîste çok daha belirgindir. Sıhhati sorunlu haber reddedilebilirken, sahih haber te'vile zorlanmaktadır. Bu noktada Allah, peygamber, evren vs. tasavvurları metnin nasıl anlaşılacağı noktasında doğrudan etkili hale gelmektedir. Mesela gaybı bilen bir peygamber tasavvuruna sahip bir hadisçi fiten rivayetlerini mucizevî bir ihbar olarak yorumlarken, modern dönemdeki bir zihin, aynı rivayetleri sonraki olayların hadisleştirilmesi olarak okuyabilmektedir. Temel tasavvurlara uygun te'vil çabası hadisçilerde o kadar belirgindir ki, çoğu zaman te'vilin dayanağını gösterme mecburiyeti bile hissedilmemektedir.

Hız. Peygamber'in mucizelerine dair anlayış Orta çağ boyunca fizik ile metafiziğin iç içe algılandığını, peygamber tasavvurunun gösteren önemli bir örnektir. Hız. Peygamber'in parmaklarından su akıtması, yiyecek ve içecekleri bereketlendirmesi, ayın yarılması, fizyolojik olarak akıl almaz üstünlükleri gibi durumlardan bahseden rivayetler sadece hadisçilerin değil, kelamcısından müfessirine kadar istisnaları olmakla birlikte bütün kesimlerin temel kabullerini şekillendirmiştir.²²

5. MODERN DÖNEMDE HADİS YORUMU

On dokuzuncu asırdan itibaren hadislerin ele alınmasında geleneksel yaklaşımın temelinde bulunan itikadî tutum yerini, bazı kesimlerde bilimsel bakışa bırakmıştır. Müslüman coğrafyaların Batılılarca işgali ve eşzamanlı olarak or-

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940), 357.

²² Geniş bilgi için bk. M. Emin Özafşar, "Hadisçilerin Peygamber Tasavvuru/Anlayışı", *Diyanet İlmî Dergi*, *Peygamberimiz Hız. Muhammed (sav) Özel Sayı*, 2. Bası, (Ankara: 2003), 307-330.

yantalist çalışmaların başlaması Müslümanları hadisi bu yeni dönemin bakış açıları ve argümanlarıyla ele almaya itmiştir. Pozitivist anlayışın etkilerini taşıyan bu yeni kabul ve tasavvurlar hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında doğrudan etkili olmaya başlamıştır. Bahsettiğimiz yeni yaklaşıma geleneksel yaklaşımları savunanlar tepki göstermiş, süreç içerisinde hem modernist hem de geleneksel yaklaşımlar içerisinde farklı çizgiler ve yöntemler konuşulmaya başlanmıştır. Modern dönemde hadisleri anlama ve yorumlama konusunda şu farklı tutumlar görülür:

Hadisi kendi tarihsel bağlamı içerisinde anlayan fakat aynı zamanda bu tarihsel bağlamla sınırlı okuyan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumun bilgi ve kültürü çerçevesinde konuşmuştur. Hadisin bugüne hitap eden bir yönünün olmadığı düşünüldüğü için bugünün problemleri dinin genel hedefleri, Kur'an'ın genel yaklaşımı çerçevesinde ele alınır. Hatta çoğu zaman esas ölçü bugünün sosyolojik talepleri ve olgularıdır. Yorumlarında bugünkü sosyolojik beklentileri ve sosyal olguları dikkate alıp buna uygun olarak hadisleri ya reddetmek ya da nihai hedefler (mekâsîd) çerçevesinde yorumlamak fakat lafızlarla ilgilenmemek şeklinde bir yaklaşımdır. Hadislerdeki ifadeler çoğunlukla temsili ve sembolik anlatımlar olarak okunur.

Hadisi tarihsel bağlamlarını dikkate alarak anlayan ve benzetme ile ya da amaçsal okuyarak hadisin içeriğini bugüne tercüme etmeye çalışan bir yorumlama tarzıdır. Buna göre Hz. Peygamber yaşadığı kültürün içinden konuşsa da başka dönem ve kültürlerle bu ilk örnekler üzerinden hitap etmektedir. Sözü edilen okuma biçiminin de bazı çıkmazları vardır. Zira kimi hadislerin içeriğinde gâî okunduğunda bile aşılamayacak tarihsellikler söz konusudur. Dolayısıyla gâî okumalarda zaman zaman anakronik bir tavır fark edilir. Mesela kadınlar ve

kölelerle ilgili bazı hadisler lafız-mana ilişkisi ve içerik tamamen göz ardı edilerek yorumlanabilmektedir.

Bir diğer yorum tarzının temelinde ise Hz. Peygamber'in bugünün olgu ve şartlarına da doğrudan işaret ettiği anlayışını barındırmaktadır. Bahsedilen yorum tarzı, geleneksel dönem hadis şerhlerinde fiten rivayetleri örneğinde görülen bakış tarzının bir benzeridir. Ancak geleneksel şerhlerde görülen lafızlara bağlılık tavrının aksine bugünkü olay ve olguları esas alan bir yaklaşım biçimi görülmektedir. Dolayısıyla anakronik tavrı kaçınılmaz hale gelmektedir. Fırat rivayetinde konu edilen altın madeni için yapılan kavgaları bugün de konuşulan ama gelecekte daha belirgin olacağı beklenen su savaşları şeklinde yorumlamak bunun bir örneğidir. Cinlerin mikrop olarak açıklanması da bir başka örnek olarak zikredilebilir.

SONUÇ

Hadisleri yorumlama çabaları gerek gelenekte gerekse modern dönemde, açık ya da örtük biçimde hadisin normatif değerine odaklanmıştır. Bir başka ifadeyle geçmişten günümüze hadislerin okunmasında amel bakımından geçerlilik ve bağlayıcılık yönleri dikkate alınmıştır. Geleneksel hadis yorumlarında itikadî ve kelamî tutumların belirleyici olduğu, hatta metin çözümlemeleri yapan ve hadisin tarihsel bağlamını dikkate alan yorumlarda dahi genel itikadî ve kelamî çerçeveye uygun tevilleri destekleme amacı güdüldüğü görülmüştür. Modern dönemdeki -işaret ettiğimiz son yaklaşım hariç- hadis yorumlarında ise itikadî ve kelamî tutum yerine dönemin sosyolojik olgu ve beklentileri esas alınmış, metni olabildiğince pasivize eden bir yaklaşım benimsenmiştir. Gelenekteki uygulama, hadisin muhtevasını yerleşik itikadî ve kelamî düşünceye tevil etmek şeklinde iken modern dönemde hadislerin güvenilmezliği düşüncesine da-

yalı ya da sosyolojik gerçeklere denk düşecek tarzda teville-re yönelim söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*. 11 Cilt. Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Zühêyr b. Nâsır. B.y.: Dâru tavkr'n-necât, 1422.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrî, ts.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*. thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: 1397/1977.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*. thk. Mahmud et-Tahhân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.
- Hatîb. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî-İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd-Âdil Mürşîd ve diğerleri. 45 Cilt. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. B.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr, Osman b. Abdirrahman. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nureddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikrî'l-Mu'âsir, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Özafşar, M. Emin, "Hadisçilerin Peygamber Tasavvuru/Anlayışı",

Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı, 2. Baskı. Ankara: 2003.

Râmehürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed. *el-İcâbe li-Îrâdi me'stedrakethu Âişe ale's-Sahâbe*. thk. Sa'îd el-Afgânî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1390/1970.

DİJİTAL ORTAMDA HADİS NAKLİNİN GELECEĞİ: KAYNAK GÜVENİLİRLİĞİ VE YORUM METOTLARI

Abdullah ÇELİK*

GİRİŞ

Dijitalleşme çağında bilgiye erişim, geleneksel yöntemlerden çok daha hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu durum, özellikle İslâmî ilimler gibi titiz araştırma ve saihlik kriterlerinin son derece önemli olduğu alanlarda, büyük bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Hadisler, İslâm düşüncesi ve pratiği için Kur'an'dan sonra en temel metin kaynaklarından biri olarak kabul edilmekte; bu sebeple de metinlerin doğruluğu, kaynak güvenilirliği ve uygun yorum yöntemleri üzerinde hassasiyetle durulması gerekmektedir. Dijital ortamlarda hadis metinlerinin hızla yayılması büyük kolaylıklar sunmakla birlikte pek çok problemli durumu da beraberinde getirmektedir.

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye, abdullahcelik@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2669-3082>

Bu problemler, sahih olmayan rivayetlerin gerçekmiş gibi dolaşıma girmesinden, herhangi bir akademik veya geleneksel ilmî süzgeçten geçmeyen tercüme ve yorumların yayılmasına kadar uzanmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, dijital platformlarda hadis naklinin nasıl gerçekleştiğini, hangi teknolojik imkânların ve güçlüklerin söz konusu olduğunu ortaya koymak ve özellikle kaynak güvenilirliği ile yorum yöntemleri bağlamında ortaya çıkan veya çıkması muhtemel sorunları analiz etmektir. Bu doğrultuda şu hedefler gözetilmektedir: Dijital ortamlarda paylaşılan hadis metinlerinin sahlilik, doğruluk ve güvenilirliklerini tespit etmek için kullanılan yöntemleri ve mevcut veri tabanlarını incelemek. Geleneksel İslam âlimlerinin geliştirdiği yorumlama tekniklerinin dijital ortama nasıl taşındığı veya taşınabileceği hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmak; yapay zekâ ve algoritmik yöntemlerin katkılarını ve sınırlılıklarını tartışmak. Dijital platformlarda hadis bilgisinin güvenli ve doğru biçimde yayılabilmesi adına akademik dünyaya, dinî kurumlara ve bireysel kullanıcılara yönelik öneriler sunmak.

Bu araştırma, niteliksel ve niceliksel verileri harmanlayan karma bir yöntemi benimsemektedir. Öncelikle literatür taraması yapılarak dijital platformlarda hadis nakli üzerine yazılmış mevcut çalışmalar, tezler ve akademik makaleler incelenmiş ve modern çağımızda hadislerin güvenliğini korumak adına çözüm yolları aranmıştır. Kapsam açısından, çalışma yalnızca Arapça-Türkçe dillerinde faaliyet gösteren dijital hadis kaynaklarıyla sınırlı kalmamakta; daha geniş çapta uluslararası platformlarda yer alan İngilizce hadis veri tabanları, mobil uygulamalar ve sosyal medya paylaşımlarını da göz önünde bulundurmaktadır.

DİJİTALLEŞMENİN HADİS İLİMLERİNE ETKİSİ

Hadis ilmi, İslam dünyasında tarih boyunca sözlü ve yazılı kültür aracılığıyla büyük bir titizlikle aktarılmış, isnâd (riva-

yet zinciri) sistemiyle güvenilirliği temin edilmiştir. Geleneksel yöntemlerde hadis rivayeti, hoca-talebe ilişkisi temelinde rivayet meclislerinde gerçekleşmiş hadislerin doğruluğu ravilerin güvenilirlikleri ve hafıza kapasiteleriyle yakından ilişkilendirilmiştir.¹ Ancak dijital dönüşümle birlikte hadis metinleri artık çevrim içi veri tabanlarında, mobil uygulamalarda ve açık erişimli dijital kütüphanelerde yer almakta; kullanıcılar metinler arası karşılaştırmalar yapabilmekte ravi biyografilerine hızlıca ulaşabilmektedir. Bu sayede hem ilmî araştırmalar hız kazanmakta hem de geniş kitleler hadislere erişim imkânı elde etmektedir. Bununla birlikte dijital mecralarda dolaşan güvenilir olmayan hadis metinleri de yeni bir eleştirel yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Geleneksel usullerin dijital ortamda sürdürülmesi hem ilmi titizliği koruma hem de çağın imkanlarını değerlendirme açısından önemli bir sorumluluk teşkil etmektedir. Bu dönüşüm süreci klasik usullerin modern teknolojilerle nasıl uyumlaştırılabileceği sorusunu da gündeme getirmektedir; ilmî otorite, veri güvenliği ve kaynak kontrolü gibi meseleler hadis ilminin geleceğini şekillendirmektedir.²

Dijital Platformlarda Hadislerin Yayılımı

Sosyal medya, hadislerin geniş kitlelere hızla ulaştırılması açısından oldukça işlevsel bir araç olarak kullanılmaktadır. Ancak hadislerin bu dijital platformlarda paylaşılrken kaynaklarının güvenilirliği ve yorumlama metotları ciddi bir önem taşımaktadır. Bu platformlarda paylaşılan hadislerin çoğu kez

¹ Sema Tombul, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği", *Eskişeni* 44 (20 Eylül 2021), 463. Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1357), 257; Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh, *Ullûmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 437.

² Sema Tombul, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği", *Eskişeni* 44 (20 Eylül 2021), 463.

kaynaksız ya da yanlış kaynaklandırılmış olduğu görülmektedir. Bu durum, hadislerin güvenilirliğini sorgulatmakta ve dijital hadis naklinde önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis paylaşımlarının dijital ortamdaki geleceği, hadis kaynaklarının güvenilirliğinin sağlanması ve standart yorumlama yöntemlerinin belirlenmesiyle yakından ilişkilidir. Hadislerin dijital ortamlarda sağlıklı biçimde nakledilmesi için, kaynak gösterme hassasiyetinin geliştirilmesi gerekmektedir. Sosyal medyada hadis paylaşımı yapan kişilerin, hadis metninin orijinal kaynağına ulaşabilmesi ve bu kaynağı net bir şekilde kullanıcılarla paylaşması gerekmektedir. Bu durum hadislerin doğruluğunu teyit etmek isteyen kullanıcıların işini kolaylaştıracağı gibi dijital hadis paylaşımının güvenilirliğini de artıracaktır. Bu bağlamda hadislerin dijital ortamlarda güvenilir kaynaklara dayandırılarak paylaşılması, hadis naklinin geleceği açısından kritik öneme sahiptir. Dijital ortamlarda hadis yorumlama yöntemleri de hadis naklinin geleceğini belirleyecek temel unsurlardandır. Sosyal medya kullanıcılarının çoğu zaman hadis metinlerini bağlamından kopararak paylaştığı ve yorumladığı görülmektedir. Bu yaklaşım, hadislerin anlam bütünlüğünü bozmakta ve yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Hadislerin dijital platformlarda sağlıklı biçimde yorumlanabilmesi için kullanıcılara yönelik yorumlama eğitimlerinin verilmesi önem arz etmektedir. Böylece hadis metninin tarihî bağlamları ve ilmî usuller çerçevesinde yorumlanması teşvik edilmiş olacaktır.³

Modern teknoloji, özellikle internet üzerinden hadislerin sıhhatini araştırma ve zayıf veya uydurma (mevzu) rivayetlerle mücadele etme hususunda önemli bir imkân sunmakta-

³ Recep Emin Gül, "Sosyal Medyada Hadis Kullanımı -Facebook ve Twitter Özerinde-", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30 (2016), 179.

dır. Nitekim bu bağlamda ilmî paylaşım amacı taşıyan bloglar ve forumlar gibi pek çok çevrimiçi mecra oluşmuştur. Buralarda uzman veya ehil ilim insanları tarafından hadislerin tahrici (kaynak ve senet tespiti), rivayet derecelerinin (sahih, hasen, zayıf vb.) ortaya konması ve zayıf-mevzu hadislerden sakınmaya yönelik dikkat ve uyarıların paylaşılması söz konusudur. İnternette faaliyet gösteren bu tür akademik tartışma platformlarında, birçok örnek hadis metni ele alınarak, bunların doğruluğu ya da zayıf-mevzu oluşu ayrıntılı şekilde değerlendirilmektedir. Mesela “Hadis Forumu”, “Sünnet Forumları” gibi platformlar veya “Sorularla İslam”, “İslam ve İhsan” gibi siteler hadislerin kaynağını ve hükmünü inceleyerek kullanıcıları bilgilendirmeye çalışmaktadır.⁴ Bu paylaşımlar arasında hadislerin senet ve metin tenkidine dair ilmî açıklamalar, zayıf ve uydurma rivayetleri yaymaktan sakındıran uyarılar ve benzeri akademik içerikler bulunmaktadır. Böylece dijital ortam aracılığıyla yalan veya uydurma rivayetlerin hızla yayılmasını önlemek adına hadis rivayetlerini doğrulamak isteyen kimseler için pratik yollar sunulmaktadır. Bu sayede hadislerin sıhhati daha kolay araştırılabilmekte ve ilmî hassasiyet gözetilerek dinî bilgilerin yanlış aktarılmasının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Özellikle zayıf veya uydurma olduğu anlaşılan rivayetlerin sosyal medyada kontrolsüz şekilde dolaşımına girmesini engellemek üzere hadislerin sıhhat derecesini ortaya koyan güvenilir web siteleri (örneğin dorar.net vb.) ve uzman hoca/araştırmacıların ders ya da makale paylaşımları kritik bir işlev üstlenmektedir. Netice itibarıyla dijital ortamdaki modern imkânlar hem hadislerin kaynağını doğrulama (kaynak güvenilirliği) hem de rivayetlerin anlam ve bağlamını (yorum yön-

⁴ <https://sorularlailamiyet.com/>, <https://www.islamveihsan.com/>, <https://www.hadisveritabani.info/>,

temlerini) tutarlı biçimde inceleme noktasında araştırmacılara ciddi avantajlar sağlamaktadır. Bununla birlikte dijital alanda kontrolsüz paylaşım ve kaynaksız aktarımlar devam ettiği için, her Müslüman'ın -özellikle sosyal medya kullanıcılarının- "Bu hadis gerçekten sahih mi, hangi kaynaktan geliyor?" gibi soruları mutlaka sorması ve ilim erbabına danışması gerekmektedir. Yanlış veya uydurma rivayetlerin hızla yayılması, İslamî bilgi ve uygulamaların yanlış anlaşılmasına, inanç esaslarının veya amelî hükümlerin tahrifine yol açabilecek büyük bir tehlikedir. Dolayısıyla, rivayetlerin kritik süzgeçten geçirilmesi, "dijital çağa" özgü bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir.⁵

Her ne kadar sosyal medya bir iletişim ortamı sunsa da hadislere dair ilmî usul ve kaynak bilincinin sıklıkla ihmal edildiği görülmektedir. Önemli bir kitle, paylaşılan metinlerin doğruluğunu teyit etme çabası göstermediğinden uydurma rivayetlerin yayılması kolaylaşmaktadır. Hadis naklinin geleceği kullanıcıların sened, metin tenkidi ve tarihî bağlam gibi ilkelere ne ölçüde vakıf olduğuna bağlıdır. Sosyal medya kullanıcılarının bir kısmı hadislerin kaynağını merak etmesine rağmen buna karşılık bir bölümünün yanlış kaynak gösterilse sorgulama yapmadığını anlaşılmaktadır. Bu durum uydurma bilgilere karşı duyarlılığın göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Dijital platformların hız ve erişilebilirliği teyit mekanizmalarını zorunlu kılmakla birlikte metnin özgünlüğünü inceleme alışkanlığı yaygın değildir. Sosyal medya kullanıcılarının çoğu, tarihî bağlamı dikkate almaksızın yorum yapmakta, böylece istenmeyen sonuçlara zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle dijital ortamlarda hadis nakli yalnızca bir paylaşımdan ibaret olmayıp metnin doğru çerçevede anlaşılmasına da öncülük et-

⁵ Sâbâh Fethî Abdurrahmân Ahmed, "Zâhiratü intişârî'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa 'abra mevâki'i't-tevâsüli'l-ictimâî", *Mecelletü Külliyyeti Usûli'd-Dîn ve'd-Da'va* 36 (2018), 851-857.

meyi gerektirmektedir. Bu yaklaşım, özellikle hadislerin sahih kaynaklardan nakledilmesi ve doğru yöntemlerle değerlendirilmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda sosyal medya kullanıcılarının temel hadis ilmi kavramlarını öğrenmeleri, hatalı nakilleri önlemekte etkili olacaktır. İlahiyat Fakültesi öğrencileri daha eleştirel bir bakış sergilese de farklı eğitim geçmişine sahip kesimlerde bu bilinç düşüktür. Dolayısıyla kaynak araştırma becerilerinin geliştirilmesi, hadislerin sahih biçimde yayılmasına katkı sağlayacaktır. Kaynak bilincinin yaygınlaştırılması, sünnetin sağlıklı biçimde aktarılması için elzemdir.⁶

Sonuç olarak, dijital ortamdaki hadis paylaşımlarının geleceği, birkaç kilit noktaya bağlıdır: öncelikle kaynakların şeffaf ve doğru şekilde paylaşılması sağlanmalı; ikinci olarak hadislerin tarihî ve ilmî bağlamına dair bilgilendirici içerikler üretilmeli; son olarak, bu bilgilere ulaşan kullanıcıların öğrendiklerini mezhep ve fırka taassubuna yol açmadan değerlendirebilmesi için sağlıklı yorumlama metotlarına dair rehberlik yapılmalıdır. Böylelikle hadislerin dijital ortamda dolaşımı, hem sahih bilginin yayılmasına hizmet edecek hem de yanlış rivayetler üzerinden ortaya çıkan problemlerin önünü alacaktır.

Dijital Kaynakların Doğrulama Yöntemleri

Bilişim ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, kitlesel iletişim araçları ve sosyal medya vasıtasıyla bilginin küresel düzeyde erişilebilir olmasını sağlamıştır. Bu durum, ilmî faaliyetleri kolaylaştırmakla birlikte, özellikle hadis alanında çeşitli fırsatlar ve riskler doğurmuştur. Araştırma süreçlerinde geleneksel yöntemlerin yerini giderek teknik imkânlar almakta, bu sayede kaynak zenginliği, karşılaştırma imkânları ve tah-

⁶ Recep Emin Gül, "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi: Balıkesir Üniversitesi Öğrencileri Örneği", *MEDİAD: Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2021), 310.

kik süreçleri hızla ilerlemektedir. Ayrıca, hadis ve sünnetin geniş kitlelere yayılmasında internet tabanlı uygulamalar önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte, çevrimiçi mecralarda sunulan bilgilerin doğru kişiler tarafından denetlenmesi ve metinlerin tahkikli nüshalara dayandırılması gerekmektedir. Özellikle mektebetü’ş-Şâmile, mevsûatü’z-zehebiyye, cevâmiu’l-kelim, www.dorar.net, www.muhammadith.org ve www.saaaid.net gibi dijital platformlar, hadis metinlerine ve senet analizlerine kısa sürede erişmeyi mümkün kılmaktadır. Bu veri tabanlarının, güvenilir baskı nüshalarına dayalı olup olmadığını denetlemek elzemdir; aksi hâlde, yetersiz veya hatalı içerikler hızla yayılabilir ve Hz. Peygamber’e dair yanlış kanaatler oluşmasına neden olabilir. Sosyal medya üzerinden kaynaksız ya da metodolojik altyapıdan yoksun paylaşımlar, hadis metinlerinin bağlamlarından koparılmasına sebep olabilmektedir. Bağlamından çıkarılmış rivayetler, hızla yayılmaları sebebiyle Hz. Peygamber’e yönelik temelsiz isnat ve ithamlara kapı aralamaktadır. Öte yandan, “zayıf” veya “uydurma” niteliğindeki rivayetlerin, olağanüstü durumlar veya özel gün-gecelerle ilgili mübalağalı vaatler sunması, sorgulanmadan kabul görmesini kolaylaştırmaktadır. Böylece, hadis ilminde gerekli tenkit ve tahkik süreçlerinden geçmeyen bilgiler, geniş kitlelere ulaşım güven sorununa yol açmaktadır. Dijital ortamda hadis nakli süreci, kaynak güvenilirliğini merkeze alarak yürütülmelidir. Klasik isnad yöntemlerine ek olarak metin tenkidi, tarihî ve sosyokültürel arka plan analizi gibi yaklaşımların da devreye sokulması gerekir. Bu sayede, rivayetlerin hem içerik hem de bağlam açısından doğruluğu sağlanır. Ayrıca, paylaşımlarda hedef kitlenin ilmî seviyesi dikkate alınmalı, rivayetin arka planını ve temel şerh bilgilerini aktaracak kısa açıklamalar yapılmalıdır. Bu çerçevede, dijital platformlarda yer alan hadis metinlerinin hem asıl kaynakları hem de rivayet yolları ti-

tizlikle incelenmelidir. Ayrıca, kullanıcılar arası etkileşim sayesinde, kuşku rivayetlerin daha hızlı tespit edilebileceği bir denetim mekanizması oluşturulabilir. Böylelikle, yanlış bilgilerin dolaşımdan çıkarılması kolaylaşacaktır. Bu sayede güvenilir ilmî üretimin sürdürülebilirliği sağlanacaktır. Sonuç olarak, teknolojinin sunduğu imkânlar hadis alanındaki araştırmaları hızlandırıp kaynaklara erişimi kolaylaştırırken, sosyal medya ve benzeri dijital ortamlarda yayılan içeriklerin mutlaka yönetsel denetimden geçirilmesi gerekmektedir. Uzmanlarca hazırlanan elektronik veri tabanlarının kullanımı ve kullanıcıların “kaynak sorgulama” ile “metin tenkidi” hususunda eğitilmesi, dijital ortamda hadis naklinin geleceğini sağlıklı bir zemine oturtacaktır.⁷

Yapay Zekâ ile Hadis Yorumu: Potansiyeller ve Tehditler

Dijital ortam ve sosyal medya, dinî konuların paylaşımı ve analizine fırsat veren önemli alanlardır. Ancak kullanıcıların İslam'ı ve Peygamber'i daha yakından tanımak için doğru sitelerden bilgiye ulaşması gerekir. Güvenilir paylaşım sitelerine duyulan ihtiyaç, yanlış anlaşılmalara önlemek ve sağlıklı bilgi akışını sağlamak açısından önemlidir. Sosyal medyada yapılan hadis paylaşımları üzerinden tekfir sorununun artması, hadislerin yanlış anlaşılması ve kaynak karmaşasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, hadislerin dijital ortamda nakli, kaynakların güvenilirliği ve yorum yöntemlerinin doğru belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Özellikle farklı mezheplere ait kaynakların birbirinden ayrıştırılması, dijital ortamda doğru bilginin sağlanması açısından gereklidir. Sosyal medya ortamında ayet ve hadislerin tercümelelerinden yapılan yo-

⁷ İsa Onay, “Teknolojik Gelişmelerin (Kitle İletişim Vasıtalarının) Hadis Algısına Etkisi”, *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm* (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 405-4018.

rumlar çoğunlukla yanıltıcı olabilir ve bu durum tekfir gibi ciddi problemlerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu tür riskleri azaltmanın yolu, dijital platformlarda hadis naklinin usûlüne uygun şekilde gerçekleştirilmesi ve kullanıcıların yorum yöntemleri konusunda bilinçlendirilmesidir. Hadislerin kaynaklarının belirtilmesi, kullanıcıların doğrudan orijinal kaynaklara erişiminin kolaylaştırılması ve hadis yorumlarında metodolojik bilincin artırılması gereklidir. Sosyal medyada hadislerin nakli sırasında, hadislerin bağlamından koparılması ve genellemeci bir yaklaşımla yorumlanması, hadislerin gerçek anlamından uzaklaşmasına neden olur. Dijital ortamda hadis naklinin geleceği açısından, bu alanın denetlenmesi, kaynakların güvenilirliğinin kontrol edilmesi ve kullanıcıların yorumlama metodları konusunda bilinçlendirilmesi önemli adımlardır. Bu sayede sosyal medyada yayılan hadislerle ilgili yanlış anlamalar ve bunların yol açtığı tekfir gibi problemlerin önüne geçilmesi mümkün olabilir.⁸

Hadis İlmi Açısından Veri Madenciliği ve Yapay Zekâ

Dijitalleşmenin getirdiği yeni imkânlar, hadis araştırmalarında büyük ölçekli veriyi hızlıca işleyebilme potansiyeli sunarken, aynı zamanda sened tenkidi ve metin analizi gibi klasik yöntemlerin de yeniden yorumlanmasını gerekli kılmaktadır. Yapay zekâ ve veri madenciliği, bu alanda hem araştırmacıların işini kolaylaştıran bir araç hem de güvenilirliği sağlama adına ek bir teyit mekanizması olarak değerlendirilebilir. Aşağıdaki alt başlık, hadislerde veri madenciliğinin nasıl uygulandığını ve bu uygulamaların hadis ilminde ne tür dönüşümlere yol açabileceğini ele almaktadır.

⁸ İbrahim Tozlu, "Sosyal Medya Hadis Paylaşımlarında Tekfir Problemi", *The Journal of Social Sciences* 21 (2018), 103, 104.

Hadislerde Veri Madenciliği

Günümüzde bilgiye ulaşmanın en kolay yollarından biri internet ortamıdır. Diğer tüm İslâmî ilimlerde olduğu gibi, hadise ulaşmak için de pek çok kişi interneti birincil kaynak olarak görmektedir. Ancak çevrimiçi yayımlanan içeriklere dair yasal veya bilimsel bir denetim mekanizmasının olmayışı, söz konusu bilgilerin kim tarafından paylaşıldığı ve kimler tarafından görüntüldüğü konusundaki belirsizlikleri artırmaktadır. Bu durum, özellikle dinî konuların –örneğin bir fetvanın dayanağı veya bir hadisin sıhhat değerlendirmesi– sağlam referanslara dayandırılmamasına yol açabilmektedir. Neticede internette dolaşan ilmî temeli zayıf veriler; dinî bilgi arayanlarda hatalı inanç ve pratiklerin oluşması riskini doğurmaktadır. Bu nedenle dijital ortamda devasa boyutlara ulaşan bu ham bilgilerin (verilerin) derlenmesi, analiz edilmesi ve bunlardan nitelikli bilginin üretilmesi büyük önem taşımaktadır. Veri madenciliği (data mining) tam da bu noktada devreye girmektedir. Tıp, mühendislik, endüstri ve istihbarat gibi pek çok alanda yaygınlaşan veri madenciliği veri tabanlarında birikmiş büyük miktardaki ham veriyi, belirli amaçlar doğrultusunda işleyerek anlamlı bilgiye dönüştürmeyi ve bu bilgiler ışığında geleceğe yönelik çıkarımlar yapabilmeyi hedeflemektedir.⁹

Hadis ilminde veri madenciliğine özgü algoritmalar, dijital ortamdaki hadis verilerini daha sistematik biçimde analiz etmeyi kolaylaştırmaktadır. Özellikle makine öğrenmesi, metin madenciliği ve doğal dil işleme teknikleri sayesinde, sıhhat değerlendirmesi yapılmış rivayetleri otomatik sunan sistemler oluşturmak mümkün hâle gelmiştir. Arap dünyasında, özellikle Kütüb-i Sitte etrafında yoğunlaşan bu çalışmalar, hadislerin

⁹ Serkan Savaş vd., “Veri Madenciliği ve Türkiye’deki Uygulama Örnekleri”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 11/21 (2012), 1-23.

metin ve râvî boyutunu büyük veri yaklaşımıyla ele almaktadır. Böylelikle internette sıkça rastlanan çelişkili, bağlamından koparılmış veya uydurma bilgiler daha kolay ayıklanabilmektedir. Ancak internet üzerinden erişilen hadis metinlerinin yanlış veya kasıtlı biçimde çarpıtılması toplumsal sorunlara zemin hazırlamaktadır. Hadis karşıtı web sitelerinin yaygınlaşması, özellikle gençler arasında çelişkili bilgilerin hızla yayılmasına neden olmaktadır. Bu durum, klasik dönemin sübjektif değerlendirmelerini nesnel ölçütlere dönüştürme ihtiyacını öne çıkarmaktadır. Mesela, aynı râvî hakkındaki çelişkili kanaatler, cerh ve ta'dîl kavramlarının her zaman ortak bir metodolojiye dayanmadığını göstermektedir. Bu noktada, veri madenciliğinin sunduğu imkânlar kritik önem taşır. Metin madenciliği aracılığıyla hadis usulü terimleri nicel ölçütlere dayalı olarak açıklanabilirken, sosyal ağ analiziyle de râvîlerin sened zincirleri görselleştirilebilmektedir. Böylelikle sübjektif değerlendirmeler ölçülebilir verilere dönüşmekte, hatalı rivayetler daha hızlı tespit edilebilmektedir. Dijital çağ, muhaddislerin asırlar önceki ölçme ve değerlendirme çabalarını yeni bir boyuta taşıyarak yanlış bilginin daha etkin denetlenmesine imkân vermektedir.¹⁰

Hadis ilminin dijitalleşmesi, yüzbinlerce rivayetin elektronik ortama aktarılmasını ve bu büyük verinin sistematik bir şekilde işlenebilmesini gerektirir. Son yıllarda bu alanda önemli adımlar atılmış, büyük hadis veri tabanları oluşturulmuştur. Örneğin, Ondokuz Mayıs Üniversitesi koordinasyonunda yürütülen bir proje kapsamında 284.000 hadis dijital ortama aktarılmış ve bunların 184.000 kadarı yeniden tercüme edilip doğrulanarak kullanıma sunulmuştur. Bu tür bir dijital arşiv, akademisyenlerin ve meraklıların hadis metinlerine hızlıca erişmesi-

¹⁰ Tombul, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği", 464-470.

ne imkân tanırken, ChatGPT gibi yapay zekâ araçları da bu veriden faydalanarak çeşitli analizler gerçekleştirebilir. Söz konusu projede geliştirilen sistem, rivayetlerin tarihsel bağlamında doğru okunmasını sağlayan bir çalışma olarak tanımlanmaktadır. Yani dijitalleştirme sadece metinleri bir araya getirmekle kalmamış, aynı zamanda her bir hadisin özgün bağlamına uygun anlaşılmasına yardımcı olacak şekilde tasarlanmıştır. Yavuz Ünal'ın ifadesiyle bu platform, "bir metnin neden söylendiği, o gün nasıl anlaşıldığı, tarih boyunca nasıl uygulandığı ve bugün nasıl değerlendirilmesi gerektiği" gibi sorulara cevap aramaya imkân veren kapsamlı bir kaynak olmuştur. Bu da gösteriyor ki, hadislerin dijital ortama aktarılması, onları sadece saklamak için değil, üzerinde ileri analizler yapıp anlamlandırmak için de büyük fırsatlar sunmaktadır.¹¹

Veri madenciliği teknikleri, dev hadis veri setlerindeki gizli kalıpları ve bilgileri ortaya çıkarmak için kullanılmaktadır. Örneğin makine öğrenmesi algoritmaları on binlerce hadisi tarayarak belli konulara dair olanları otomatik olarak sınıflandırabilmektedir. Nitekim bir çalışmada gözetimli öğrenme ve veri madenciliği yöntemleriyle hadislerin içerikleri analiz edilmiş ve zekât, namaz, oruç, hac ve tevhid gibi beş kategoriye ayrılmıştır; karar ağacı yöntemleri arasında en başarılı model %96.5 doğruluk oranına ulaşmıştır. Bu, yapay zekâ kullanılarak hadislerin konularına göre indekslenmesi konusunda oldukça yüksek bir başarı elde edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde farklı dillerdeki (Arapça-İngilizce) hadis metinlerini karşılaştırıp benzerlik oranlarını hesaplayan çalışmalar yapılmıştır. Bu sayede aynı hadisin değişik kaynaklarda kaç kez geçtiği, metinlerin ne kadar

¹¹ <https://www.omu.edu.tr/tr/icerik/haber/hadislerin-sahih-olup-olmadigi-tespitine-yapay-zeka-destegi>

benzeştiği ve güvenilirlik durumları gibi bilgileri otomatik olarak çıkaran modeller geliştirilmiştir. Bir diğer önemli uygulama alanı, hadislerin sahihlik derecesinin tahmini konusunda büyük veriden yararlanılmasıdır. Yukarıda değinildiği gibi hem metin hem sened verilerine bakarak hadisleri sahih/zayıf şeklinde sınıflandıran yapay zekâ modelleri yüksek oranda isabet kaydetmişlerdir.¹²

Büyük veriye dayalı bir diğer yenilik, hadislerin ağ ve grafik yapılarla temsil edilmesidir. *SemanticHadith* gibi girişimler, hadis corpusunu bir bilgi grafi (ontology) şeklinde modellemeyi hedeflemektedir. Bu sayede her bir ravi, hadis ve kavram bir düğüm olarak temsil edilip aralarındaki ilişkiler (örneğin “şu ravi, filan raviden hadis duydu” veya “bu hadis şu konuyla ilgilidir”) kenarlar halinde gösterilmektedir. Böyle bir bilgi grafi, yapay zekâ sistemlerinin hadisler arasındaki ilişkileri daha anlamlı bir şekilde işlemesine imkân vermektedir. Örneğin ChatGPT, arkasında bu tür bir bilgi grafi desteğiyle, “filan konuda bütün sahih hadisleri listeler misin?” sorusuna, çeşitli kaynaklardaki ilgili tüm rivayetleri bularak ve hatta önem sırasına göre dizerek cevap verebilmektedir. *Dorar.net*, *hadith.academy*, *sunnah.com* gibi mevcut dijital hadis bankaları bile yapay zekâ entegrasyonu ile çok daha işlevsel hale getirilebilir. Nitekim 2023 yılında tanıtılan “Hadis GPT” adlı uygulama, kullanıcıların sorduğu konulara uygun hadisleri bularak cevap verme iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Ebû Dâvûd*, *Nesâî*, *İbn Mâce*

¹² Mohammed Adnan Abdulrahman, “The Future of Hadith Studies in The Digital Age: Opportunities and Challenges”, *Journal of Ecohumanism* 3/8 (2024), 2793; Hammam M. Abdelaal vd., “Classification of Hadith According to Its Content Based on Supervised Learning Algorithms”, *IEEE Access* 7 (2019), 152379-152387; Hammam M. Abdelaal - Hassan A. Youness, “Hadith Classification Using Machine Learning Techniques According to Its Reliability”, *Romanian Journal of Information Science and Technology* 22/3-4 (2019), 259-271.

ve *Muvatta'*dan toplam 40 bin kadar hadis bilgisini bünyesinde barındırdığı açıklanmıştır.¹³

Böyle bir araç, arka planda büyük bir dijital hadis derlemesi ve muhtemelen bir arama/sıralama algoritması barındırmakta; kullanıcının sorusuna en uygun hadisi veya hadisleri bulup sunmaktadır. Bu, veri madenciliğinin pratik bir uygulaması olarak değerlendirilebilir. Sonuç itibariyle, hadislerin dijital ortama aktarımı ve yapay zekâ ile işlenmesi, İslami ilimler araştırmacılarının eskiden hayal bile edemeyeceği ölçekte veriyi analiz etmelerini mümkün kılmaktadır. Bu sayede, literatürdeki eğilimler, raviler arası bağlantılar, metinlerdeki tematik örüntüler gibi konular derinlikli ve istatistiksel olarak incelenebilmekte; hadis ilmi büyük veri çağında yeni bir araştırma ufkuna kavuşmaktadır.

Hadis İlimlerinde Yapay Zekâ Kullanımı

Yapay zekâ temelli uygulamaların yaygınlaşması, hadis alanında yeni imkânların doğduğunu göstermektedir. Hadis kaynaklarının geniş hacmi, geleneksel yöntemlerle tarama ve tasnif işlemlerini zaman alıcı kılmaktadır. Buna karşın yapay zekâ, metin veri tabanlarında hızlı aramalar, benzerlik-farklılık tespitleri ve rutin işlemler için önemli kolaylıklar sunmaktadır. Böylece yüzlerce ciltlik eserdeki rivayetler, varyantlarıyla birlikte daha kısa sürede incelenebilmekte, araştırmacılara teorik analizlere vakit ayırma fırsatı doğmaktadır. Yine de dijital analizin pratikliği, kaynak güvenilirliği sorununu tek başına çözememektedir. Zira sened ve metin tenkitleri, sadece istatistiksel yöntemlerle giderilemeyecek kadar kompleks süreçlerdir. Klasik dönemden miras alınan râvi biyografileri, tarihsel bağlam ve cerh-ta'dîl ilkeleri, yapay zekâ analizinin ta-

¹³ <https://www.hadithgpt.com/>

mamlayıcısı olarak kalmaya devam etmektedir. İlgili literatürde, yapay zekânın hadis literatüründeki güvenilirlik indekslerini belirlemede faydalı olabileceği görülmektedir. Örneğin sistem, rivayetler arasındaki lafız farklılıklarını veya isnad zincirindeki isim benzerliklerini hızlıca işaret edebilmektedir. Ancak hadisin sıhhati, makinenin raporladığı benzerlik ya da eksikliğin ötesinde insana özgü muhakemeyi gerektirmektedir. Aynı şekilde hadislerin yorum metotları da dijital çağın getirdiği imkânlarla dönüşüm yaşamaktadır. Yapay zekânın farklı disiplinlere ait veri setlerini tarayıp derlemesi, hadis metinlerinin geniş bağlamda anlaşılmasını kolaylaştırabilmektedir. Öte yandan coğrafya ve dil farklılıklarına göre yapay zekâ sisteminin verdiği yanıtlar değişebildiğinden makine tarafından yapılan analizlerin her zaman titizlikle kontrol edilmesi gerekmektedir. Tarihsel arka plan veya dil incelikleri yeterince değerlendirilmezse bazı rivayetler yanlış kategorize edilebileceği unutulmamalıdır.¹⁴

Hadis ilimlerinin dijital ortama aktarılmasında güvenilirlik ve metodoloji açısından bazı ilmî esaslar gözetilmelidir. Bu bağlamda hadis Arap dili ve bilgisayar yazılımları alanında uzman kişilerden oluşan bilim kurullarının proje tasarımı ve uygulamasını denetlemesi büyük önem taşımaktadır. Dijital ortama aktarılacak hadis külliyatı üzerinde çalışırken bu kurullarca belirlenen standardizasyon ve kontrol mekanizmalarının titizlikle uygulanması gerekmektedir. Ayrıca yazılım ve veri tabanını geliştirme süreçlerinde hem hadis ve fıkıh âlimlerinin hem de yazılım uzmanlarının görüşleri alınmalı, hadis metinlerine klasik rivayet ve dirayet prensipleri (râvi güvenilirliği, metin incelemesi, senet değerlendirmesi) aynen uygulanmalıdır. Ya-

¹⁴ Furkan Çakır, “Yapay Zekâ ve Hadis”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (15 Eylül 2023), 115-124.

pay zekâ tabanlı teknolojilerin kullanımı da metinlerin dilbilgisi ve imla bakımından doğruluğunu sağlamada etkili bir araç olarak görülmekte olup, otomatik düzeltme ve standartlaştırma işlevleriyle akademik araştırmaları desteklemektedir. Öte yandan teknolojinin yanlış veya hatalı kullanımından kaynaklanabilecek çeşitli sakıncalar (veri girişindeki hatalar, yetersiz ilmî altyapı, güvenlik açıkları vb.) dikkate alınmalı ve gerek bireysel gerekse genel ölçekte gerekli tedbirler alınmalıdır. Bu şekilde hem ilmî standartlardan taviz verilmeden hem de dijitalleşmenin imkânlarından azamî ölçüde yararlanılarak hadislerin geleceğe aktarılması sağlanabilecektir.¹⁵

Hadis Metinlerinin Analizi (Anlam, Bağlam ve Çelişki Tespiti)

ChatGPT gibi gelişmiş dil modelleri, hadis metinlerini dilsel ve anlamsal açıdan çözümleme yeteneğine sahiptir. Bu sayede bir hadisin anlamını çözmek, bağlamını belirlemek ve farklı metinler arasında tutarlılık kontrolü yapmak mümkün hale gelmektedir. Örneğin, özel olarak geliştirilen bir yapay zekâ aracı olan Islam-lab, hadis metinlerini Kur'ân ayetleriyle karşılaştırarak aralarındaki muhtemel çelişkileri ve tutarsızlıkları tespit edebilmektedir. Bu tür bir çelişki tespiti fonksiyonu, kullanıcıya metinlerin içeriğini daha kapsamlı anlama ve eleştirel bir gözle değerlendirme imkânı vermektedir.¹⁶ Nitekim Islam-lab'ın öncelikli amacı, İslamî metinlerdeki incelikleri ve karmaşıklıkları keşfetmek ve eleştirel analiz yap-

¹⁵ Sâmi b. Ahmed el-Hayyât, "Mecâlât tevzîf et-teknîyye el-hadîse ve mehâratihâ fî hidmet ulûmî's-Sünne en-Nebeviyye: Zavâbit ve mahâzîr (dirâse hadîsiyye nazariyye tatbikiyye)", *el-Mecelle el-Arabiyye li'd-Dirâsât el-İslâmiyye ve's-Şer'iyye* 1/1 (2017), 2.

¹⁶ İbrahim Sağlam, "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (30 Haziran 2025), 129.

mayı kolaylaştırmaktır. ChatGPT de benzer şekilde geniş bir bilgi birikimine dayanarak bir hadisin zahirî anlamını yorumlayabilir, metindeki kilit kavramları açıklayabilir ve gerekli durumlarda ayet ve hadisler arasında bir karşılaştırma yaparak içeriksel tutarlılığı değerlendirebilmektedir. Bunun yanı sıra yapay zekâ, hadislerin bağlamını anlamada da yardımcı olabilmektedir. Örneğin, İslam-lab aracı, bir hadisin tarihi ve kültürel arka planı hakkında bilgiler sunarak metnin orijinal anlam çerçevesini ortaya koymaktadır. Bu bağlam analizi kapsamında hadisin hangi şartlar altında söylendiği, rivilerinin (aktarıcılarının) kimler olduğu ve bu kişilerin yaşadığı ortam gibi unsurlar değerlendirilebilmektedir.¹⁷ ChatGPT, eğitiminde yer alan geniş metin koleksiyonu sayesinde bir hadisin farklı varyantlarını veya o hadise dair geleneksel şerhleri (açıklamaları) de derleyip özetleyebilmektedir. Böylece anlamlandırma ve şerh faaliyetlerinde destek sunmaktadır. Yapay zekânın bu tür bir analizdeki katkısı, özellikle çelişkili görünen rivayetlerin uzlaştırılması veya anlam itibarıyla kapalı kalan hadislerin anlaşılmasında belirginleşmektedir. Örneğin, bir hadisin görünürde başka bir hadisle veya Kur'an prensipleriyle çelişip çelişmediğini tespit etmek, klasik yöntemlerle oldukça zahmetli iken ChatGPT gibi bir model milyonlarca metin arasında karşılaştırma yaparak bu tür çelişki ihtimallerini hızlıca saptayabilir. Elbette yapay zekânın sunduğu analiz önerileri nihai hüküm niteliğinde olmayıp uzmanlar tarafından tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Ancak yine de bu teknolojiler, hadis metinlerinin derinlemesine incelenmesinde ön tarama ve anlam çözümlemesi açısından devrim niteliğinde kolaylıklar sağlamaktadır.¹⁸

¹⁷ <https://www.yeschat.ai/gpts-9t563RNXDHU-Islam-lab>

¹⁸ Abdulrahman, "The Future of Hadith Studies in The Digital Age: Opportunities and Challenges", 2793.

İsnad Zincirlerinin Değerlendirilmesi

Hadis ilmini diğer ilmî disiplinlerden ayıran en belirgin özellik, isnad (sened) zincirine atfedilen son derece yüksek önemdir. ChatGPT ve benzeri yapay zekâ araçları, bu isnad zincirlerini analiz etmek ve raviler arası bağlantıları değerlendirmek konusunda önemli kolaylıklar sunabilir. Örneğin, doğal dil işleme teknikleri kullanılarak bir hadisin metninden isnad bilgisini otomatik olarak ayıklamak mümkündür. Nitekim bir çalışma, hadis metinlerinde geçen ravilerin isimlerini ad-öbeği tanıma (NER) yöntemleriyle tespit edip zinciri oluşturan bağlantıları çıkarmıştır; bu sayede *Sahîh-i Buhârî*'deki en çok hadis rivayet eden on ravinin oluşturduğu ağ grafiği çıkarılmış ve her bir ravinin ne kadar hadis naklettiği görselleştirilmiştir. Bu tür bir sosyal ağ analizi, hadis rivayet ağının yapısını nicel olarak incelemeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim *Sahîh-i Buhârî* ravilerinin bir ağ grafiği üzerinde analiz edildiği başka bir çalışmada bazı anahtar şahısların hadislerin sonraki kuşaklara aktarılmasında merkezî rol oynadığı ve sahâbe döneminden üçüncü nesle kadar rivayet toplulukları içinde yaklaşık on altı farklı topluluk (community) oluştuğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, isnad sisteminin aslında geniş ve karmaşık bir iletişim ağı olarak ele alınabileceğini göstermektedir.¹⁹

Yapay zekâ, isnad zincirlerinin değerlendirilmesinde sadece görselleştirme değil otomatik tenkit imkânı da sunmaktadır. Klasik hadis ilminde bir hadisin sahih olup olmadığı büyük ölçüde ravilerin güvenilirliğine ve raviler arasındaki ilişkinin kopuk olmamasına dayanarak kararlaştırılmaktadır. Günümüzde makine öğrenmesi teknikleri ile isnad verilerini kullanarak bir hadisin güvenilirlik derecesini tahmin etmek mümkün hale

¹⁹ Tanvir Alam - Jens Schneider, "Social Network Analysis of Hadith Narrators from Sahih Bukhârî", *Proceedings of the IEEE International Conference on Behavioral and Social Computing (BESC)* (Doha, Katar: IEEE, 2020).

gelmiştir. Örneğin, bir çalışmada hadislerin sened kısmında geçen râvi isimleri üzerinden hadisin sahih olup olmadığı tahmin edilmiş ve model yaklaşık %86 doğruluk oranına ulaşmıştır.²⁰

Bu tür çalışmalar, hadis uzmanlarının yüzyıllardır uyguladığı titiz isnad değerlendirmesini hızlandırmakla kalmayıp, aynı zamanda uydurma hadis tespiti için yeni bir yardımcı araç olarak dikkat çekmektedir. Yapay zekâ, isnad zincirlerindeki kopuklukları, tutarsızlıkları veya şüpheli aktarıcıları hızla belirleyerek araştırmacılara önemli kolaylıklar sunmakta; binlerce rivayetin zincir bilgisini çapraz kontrol ederek, geleneksel yöntemlerle gözden kaçabilecek detayları ortaya çıkarabilmektedir. Bu alandaki örnek projelerden biri olan Sanadset 650K, 926 klasik hadis kitabından çekilen 650.986 rivayetin isnad ve metin bilgilerini içeren büyük bir veri kümesi oluşturmuş ve makine öğrenimi ile hadislerin sıhhat derecesi veya râvilerin güvenilirliğinin otomatik analizine zemin hazırlamıştır.²¹

Böylece yapay zekâ destekli analizlerle isnad ilminin asırlara dayanan birikimi, dijital çağın imkânlarıyla harmanlanarak daha kapsamlı ve hızlı bir şekilde değerlendirilebilmektedir. Bu sonuçlar, yapay zekânın geleneksel isnad tenkidine yeni bir boyut kattığını göstermektedir. ChatGPT gibi modeller ise hem bu istatistikî yaklaşımların özetini insan dilinde sunarak araştırmacıyı bilgilendirebilir hem de belirli bir ravinin cerh ve ta'dil bilgilerini (güvenilirlik notlarını) hızlıca derleyip aktarabilmektedir. Örneğin, klasik kaynaklarda dağınık halde bulunan "filan ravi zayıftır çünkü şu sebeple eleştirilmiştir" tarzındaki bilgileri, ChatGPT bir araya getirerek isnad zincirinin za-

²⁰ Eshrag Ali Refaee, "Detecting Hadith Authenticity Using a Deep-learning Approach", *The Scientific Journal of King Faisal University: Basic and Applied Sciences* 23/1 (2022), 80-84.

²¹ Mohammed Mghari vd., "Sanadset 650K: Data on Hadith Narrators", *Data in Brief* 44 (2022), 108540.

yıf halkalarını tespit etmede yardımcı olabilir. Sonuç olarak, yapay zekâ destekli isnad analizi, hadislerin sened yapısını hem makro ölçekte (genel rivayet ağı ve istatistiksel özellikler) hem de mikro ölçekte (bireysel ravi değerlendirmeleri) inceleyerek hadis tenkidine objektif ve veri odaklı bir katkı sunmaktadır.

Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerinde Kullanımı

Hadis ilmi eğitimi, yoğun metin okuma, ezber, analiz ve eleştirel düşünme becerileri gerektirmektedir. ChatGPT, bu alanda öğretici ve destekleyici bir araç olarak çeşitli şekillerde işlev görebilmektedir. Öncelikle bir soru-cevap asistanı olarak öğrencilerin hizmetine sunulabilir: Öğrenciler anlaşılmasında güçlük çektikleri bir hadisin anlamını, arka planını veya farklı bir ravi-den gelen varyantını ChatGPT'ye sorarak açıklama alabilmektedirler. Örneğin, "Buhârî'de geçen filan hadis ne anlama geliyor ve hangi bağlamda söylenmiştir?" şeklinde bir soruya, ChatGPT tarihsel bilgiler ve hadis şerhleri ışığında tatmin edici bir cevap verebilmektedir. Bu tür bir kullanım, öğrencilerin takıldıkları noktaları hızlıca aşmalarına ve derslere hazırlıklı gelmelerine yardımcı olur. Nitekim İslam-lab gibi özel bir yapay zekâ platformu, İslamî ilimler öğrencilerinin birincil kaynaklarla eleştirel şekilde meşgul olabilmeleri için tasarlanmıştır; bu araç, öğrencilere farklı İslamî metinler arasındaki ilişkileri keşfetme, ihtilaf-lı meseleleri anlama ve kendi analiz becerilerini geliştirme fırsatı sunmaktadır. Böylece geleneksel ders ortamında ele alınan bir konuyu, öğrenci yapay zekâ aracılığıyla derinlemesine araştırıp pekiştirebilir. ChatGPT'nin eğitimdeki bir diğer rolü, öğretim materyali hazırlamada ortaya çıkmaktadır. Öğretmen ve akademisyenler, ChatGPT'den faydalanarak ders planları, sınav soruları veya örnek metinler oluşturabilmektedirler.²² Örneğin, bir

²² Saca Suhendi vd., "The Emergence of ChatGPT: Exploring Its Potential in De-

hadis dersi için “Tirmizî’nin naklettiği bir hadisin sened analizini içeren orta düzey bir sınav sorusu hazırla” şeklinde bir komut verildiğinde, ChatGPT ilgili senedi ve metni içeren, öğrencinin eleştirel düşünmesini gerektirecek bir soru önerebilir. Yapay zekâ destekli bu tür soru ve içerik üretimi, eğitimcilerin işini kolaylaştırmakta ve müfredatı zenginleştirmektedir. Nitekim din eğitimi alanında yapılan bir çalışmada, ChatGPT’nin karmaşık dinî kavramları öğrencilerin seviyesine uygun biçimde açıklayabildiği ve bu yolla ders materyali çeşitlendirmeye katkı sunduğu belirtilmiştir. Hadis ilmi özelinde de ChatGPT’den bir hadisi basit bir dille özetlemesi veya güncel bir örnekle açıklaması istendiğinde, ortaya çıkan metin öğrencilerin konuyu daha iyi kavramasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca yapay zekâ araçları interaktif öğrenme deneyimleri sağlamaktadır. Örneğin, hadis ravilerini ve rivayet zincirlerini görselleştiren bir yazılım prototipi, İlahiyat öğrencileri ile test edilmiş ve bu görsel yaklaşımın hadis ilmindeki öğrenmeyi desteklediği bulunmuştur.²³

Bu örnek, teknolojik araçların hadis eğitimine ne şekilde entegre olabileceğini göstermektedir. ChatGPT de benzer şekilde, bir sohbet ortamında öğrenciyle etkileşime girerek, adeta özel ders veren bir hoca gibi hareket edebilir: Öğrencinin sorularını yanıtlar, gerekirse ipuçları verip öğrenciyi düşünmeye teşvik etmektedir. Örneğin, bir hadis metnindeki bir garip kelimeyi (garîbü’l-hadis) açıklarken önce ipuçları verip öğrencinin hatırlamasını sağlamaya çalışabilir ardından tam açıklamayı sunabilir. Böyle bir sorgulama ile öğrenme yöntemi, öğrencinin aktif katılımını sağlamaktadır. Bununla birlikte bu araç-

signing Islamic Religious Education Learning”, *Edukasi Islami: Jurnal Pendidikan Islam* 13/2 (Haziran 2024), 373-392.

²³ Ali Gül - Mete Sipahioğlu, “Yapay Zekânın Din Eğitimindeki Rolü: Fırsatlar, Zorluklar ve Geleceğe Yönelik Çıkarımlar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XXIV/3 (2024), 292-323.

lar tek başına yeterli olmayıp öğretmenin rehberliği ve denetiminin vazgeçilmez olduğunu unutulmamalıdır. Netice itibarıyla, yapay zekâ araçları hadis eğitimi ortamında bir yardımcı rolü üstlenerek öğrenme süreçlerini zenginleştirmekte; öğrencilerin analitik becerilerini geliştirmelerine geniş hadis literatürü karşısında yön bulmalarına ve motive olmalarına katkı sağlamaktadır.

Geleceğe Yönelik Öngörüler ve Öneriler

Bilgisayar, akıllı telefon, internet ve sosyal medya imkânlarının yaygınlaşmasıyla birlikte dijital mecralarda pek çok asılsız haberin yanı sıra mesnetsiz dinî bilgiler de dolaşıma sokulmuş bu durum büyük sosyo-kültürel değişimlere yol açmıştır. Özellikle sosyal medya gibi denetimin zayıf olduğu ortamlarda uydurma hadislerin rahatlıkla paylaşıp hızla yayılması, Müslümanların din algısını menfî yönde etkilemiş ve dinin kaynağı konusunda ciddi kafa karışıklıklarına neden olmuştur. Bu itibarla hem toplumsal gelişmeleri yakından takip etmek hem de halkı dinî konularda aydınlatmakla görevli Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve bu kuruma eleman yetiştiren eğitim kurumlarına önemli vazifeler düşmektedir. Nitekim dijital dünyada dolaşıma sokulan uydurma hadislerin zararlarını bertaraf etmek için güvenilir dinî bilgilerin 'dijital görsel/yazılı/sesli' materyallerle desteklenerek sosyal medya ortamlarında paylaşılması ve hukukî mücadelenin de fikrî çalışmalara eklenerek yürütülmesi gerektiği; aksi halde bu tür asılsız rivayetlerin İslâm'ın yanlış tanıtılmasına, Müslümanların Allah, peygamber, ahiret, kader, dua ve tevekkül anlayışlarının bozulmasına yol açacağı sıklıkla vurgulanmaktadır. Aynı şekilde 'sahte bal örneği' misali, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na verdiği yetkiye benzer şekilde D.İ.B'e de sanal ortamlarda uydurma hadis anlatan din adamları ve bu ri-

vayetleri üreten/yayan internet siteleriyle mücadele etme yetkisi verilmesinin önemi öne çıkmaktadır. Dijital mecralarda hem bilgilendirici hem de caydırıcı yasal tedbirlerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda gençlerin dinden soğuması ve sapkın dinî akımlara kapılmaması için Din İşleri Yüksek Kurulu’nun sağlam, güvenilir ve ikna edici bilgileri dijital platformlarda paylaşması, Din Hizmetleri personelinin de sosyal medyayı aktif kullanarak ‘hadislerin kaynağını ve sıhhati’ni belirtmenin zorunluluğunu topluma benimsetmesi, uydurma hadislere karşı toplumsal farkındalık oluşturarak inananları bilinçlendirmesi zaruri görülmektedir.²⁴

SONUÇ

Sonuç olarak, dijital çağın sunduğu imkânlar sayesinde, hadislere erişim çok daha kolay ve hızlı bir hâle gelmiştir. Ancak bu erişim kolaylığı beraberinde bilgi kirliliği ve yanlış yönlendirme riskini de ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı ve İlahiyat fakülteleri gibi dinî eğitim ve rehberlik kurumlarının rolü kritik önem arz etmektedir. Hadislerin klasik metin tenkidi, sened analizi ve bağlam değerlendirme yöntemleriyle dijital teknolojilerin imkânlarını birleştirerek sunulması, sahih bilginin yayılmasında ve hadislere yönelik olası şüphelerin giderilmesinde büyük katkı sağlayacaktır. Dijital platformlarda hadis paylaşımlarının yaygınlaşması bu bilgilerin sıhhatine ilişkin denetim süreçlerinin de güçlenmesini zorunlu kılmaktadır. Sosyal medyada hızlı ve kontrolsüz bilgi dolaşımı, dinî bilgilerin bağlamından kopmasına veya yanlış anlaşılmasına neden olabilmektedir. Bu durum özellikle genç nesillerin dinî kaynaklarla karşılaştıklarında eleştiri-

²⁴ Ahmet Emin Seyhan, “Dijital Dünyadaki Uydurma Hadislerle Mücadele Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 23/1 (30 Haziran 2023), 130.

rel düşünme ve kaynak sorgulama becerilerine sahip olmalarını gerektirmektedir. İlahiyat fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı, hem akademik nitelikli dijital veri tabanları oluşturmalı hem de kullanıcıların bu kaynakları etkili biçimde kullanabilmeleri için eğitim programları ve farkındalık çalışmaları düzenlemelidir. Bu sayede sahih hadislerin kolaylıkla erişilebileceği ve doğruluklarının güvence altına alınacağı bir dijital ekosistem inşa edilebilmektedir. Bununla birlikte yapay zekâ teknolojilerinin gelişimi de hadis ilmine yeni perspektifler sunmaktadır. Metin analizi, semantik karşılaştırma ve büyük veri inceleme gibi imkânlar, hadislerin sened ve metin güvenilirliğinin hızlı ve kapsamlı biçimde değerlendirilmesinde destekleyici bir rol oynayabilmektedir. Uydurma veya zayıf rivayetlerin erken tespiti noktasında yapay zekânın sağladığı istatistikî skorlar ve otomatik inceleme yöntemleri, klasik metodolojiye yeni bir boyut kazandırabilmektedir. Ancak bu süreçte yapay zekânın ürettiği sonuçların nihai değerlendirmesinin uzman âlimler ve araştırmacılar tarafından yapılması, metodolojik doğruluğun muhafazası açısından hayati öneme sahiptir. Yapay zekâ sistemlerinde ortaya çıkabilecek önyargı, algoritma hatası veya kısıtlı veri problemleri göz önünde bulundurularak süreç mutlaka geleneksel ilmî birikimin tecrübesi ve titizliği dâhil edilmelidir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dijital platformlarda yer alan hadislerin sıhhatini tespit etmeye yönelik kurumsal ve hukuki mücadeleyi etkin bir şekilde sürdürmesi ise bu alandaki en önemli güvencelerden biri olacaktır. Bu amaçla hadislerin orijinal kaynakları ile dijital platformlarda şeffaf biçimde paylaşılması kullanıcıların kaynak bilincinin artırılması ve doğru yorumlama yöntemleri hakkında bilgilendirilmeleri öncelikli hedefler arasına alınmalıdır. Öte yandan hadis ilimleri alanında faaliyet gösteren akademisyen ve uzmanların katkılarıyla ge-

liştirilen teknolojik altyapılar, dijital ortamlarda hadislere dair hızlı ve güvenilir bir doğrulama mekanizması sunarak bilgi kirliliğini büyük ölçüde azaltabilmektedir.

Tüm bu gelişmeler ışığında dijital çağda hadis ilminin geleceği geleneksel ilmî mirası koruyarak yeni teknolojilere uyum sağlama becerisine bağlı olacaktır. Eleştirel düşüncenin kaynak sorgulamanın ve dijital okuryazarlığın teşvik edilmesi; bu sürecin hem doğru bilgi üretimine hem de toplumun dinî bilinç düzeyinin yükselmesine katkı sunmaktadır. Böylelikle dijital teknolojiler, hadis ilmine yalnızca bir hız ve erişilebilirlik katmakla kalmayacak, aynı zamanda akademik nitelik ve metodolojik tutarlılık ilkeleriyle desteklenen, daha zengin ve sağlam bir bilgi ekosisteminin inşasına zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdelaal, Hammam M. vd. "Classification of Hadith According to Its Content Based on Supervised Learning Algorithms". *IEEE Access* 7 (2019), 152379-152387.
- Abdelaal, Hammam M. - Youness, Hassan A. "Hadith Classification Using Machine Learning Techniques According to Its Reliability". *Romanian Journal of Information Science and Technology* 22/3-4 (2019), 259-271.
- Abdulrahman, Mohammed Adnan. "The Future of Hadith Studies in The Digital Age: Opportunities and Challenges". *Journal of Ecohumanism* 3/8 (2024), 2792-2800.
- Abdurrahmân Ahmed, Sâbâh Fethî. "Zâhiratü intişâri'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa 'abra mevâki'i't-tevâsülü'l-ictimâî". *Mecelletü Külliyyeti Usûli'd-Dîn ve'd-Da've* 36 (2018).
- Alam, Tanvir - Schneider, Jens. "Social Network Analysis of Hadith Narrators from Sahih Bukhârî". *Proceedings of the IEEE International Conference on Behavioral and Social Computing (BESC)*. Doha, Katar: IEEE, 2020.

- Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1357.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (15 Eylül 2023), 109-131.
- Gül, Ali - Sipahioğlu, Mete. "Yapay Zekânın Din Eğitimindeki Rolü: Fırsatlar, Zorluklar ve Geleceğe Yönelik Çıkarımlar". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XXIV/3 (2024), 292-323.
- Gül, Recep Emin. "Sosyal Medyada Hadis Kullanımı -Facebook ve Twitter Özelinde-". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30 (2016), 163-182.
- Gül, Recep Emin. "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi: Balıkesir Üniversitesi Öğrencileri Örneği". *MEDİAD: Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2021), 301-315.
- Hayyât, Sâmî b. Ahmed el-. "Mecâlât tevzîf et-teknîyye el-hadîse ve mehâratihâ fî hidmet ulûmî's-Sünne en-Nebeviyye: Zavâbit ve mahâzîr (dirâse hadîsiyye nazariyye tatbîkiyye)". *el-Mecelle el-Arabiyye li'd-Dirâsât el-İslâmiyye ve's-Şer'iyye* 1/1 (2017), 50-107.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdîrrahman. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûruddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Mghari, Mohammed vd. "Sanadset 650K: Data on Hadith Narrators". *Data in Brief* 44 (2022), 108540.
- Onay, İsa. "Teknolojik Gelişmelerin (Kitle İletişim Vasıtalarının) Hadis Algısına Etkisi". *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*. 405-420. İstanbul: Divan Kitap, 2022.
- Refaee, Eshrag Ali. "Detecting Hadith Authenticity Using a Deep-learning Approach". *The Scientific Journal of King Faisal University: Basic and Applied Sciences* 23/1 (2022), 80-84.
- Sağlam, İbrahim. "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (30 Haziran 2025), 115-137.
- Savaş, Serkan vd. "Veri Madenciliği ve Türkiye'deki Uygulama

Örnekleri". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 11/21 (2012), 1-23.

Seyhan, Ahmet Emin. "Dijital Dünyadaki Uydurma Hadislerle Mücadele Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Mari-fe Dini Araştırmalar Dergisi* 23/1 (30 Haziran 2023), 123-142.

Suhendi, Saca vd. "The Emergence of ChatGPT: Exploring Its Potential in Designing Islamic Religious Education Learning". *Edukasi Islami: Jurnal Pendidikan Islam* 13/2 (Haziran 2024), 373-392.

Tombul, Sema. "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği". *Eskiye* 44 (20 Eylül 2021), 461-474.

Tozlu, İbrahim. "Sosyal Medya Hadis Paylaşımlarında Tekfir Problemi". *The Journal of Social Sciences* 21 (2018), 98-116.

HADİS USÛLÜNDE YAPAY ZEKÂNIN KLASİĞİNİ KURGULAMAK MÜMKÜN MÜ?

Mustafa YÜCEER*

Giriş

Bilginin mahiyeti, kaynağı ve doğruluğu etrafında şekillenen epistemoloji ve hadis disiplini arasındaki ilişki, hadislerin Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrirlerin rivayet ve dirayet yoluyla tespit edilmesi ve değerlendirilmesi etrafında düşünülmüştür. Bu açıdan hadis ilminin epistemolojik yapısı; bilginin kaynağı, aktarımı, doğruluğu ve güvenilirliği ekseninde incelenmiştir. Kaynağı bakımından Hz. Peygamber'in beyan ve eylemleri vahiy merkezli gelişim gösterirken bahse konu bilgiler sahâbeden tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn aracılığı ile rivayet edilmiş ve sözlü aktarımın yanında yazılı belgelerle de günümüze taşınmıştır. Bu noktada geliştirilen isnâd sistemi özgün bir yöntem haline gelmiş diğer bilgi disiplinlerinden farklı olarak hadis ilmi metinden önce râviler üzerinden doğrulan-

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, mustafayuceer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1769-1739

maya öncelik vermiştir. Bilginin kaynağı ile aktaranı arasında gelişen isnadın doğruluk ölçütlerini râvilerin güvenilirliği (adalet, zabt, -hafıza/ahlak-) üzerinden senet tenkidi belirlerken rivayetin Kur'an başta olmak üzere sahih sünnet, akıl ve tarihî gerçeklerle uyumu ise metin tenkidini dolayısıyla epistemolojik olarak sahih, hasen, zayıf ve mevzu gibi "bilginin sıhhat derecelerini" meydana getirmiştir. Aynı şekilde doğru kabul edilen bilginin kesinliği ve zannılığı de bilgi türleri etrafında tartışılmış; zarûrî ilim ifade etmek üzere mütevâtir hadis tanımlaması yapılmıştır. Zannî bilginin âhâd haberi meydana getirdiği gerçeği kabul edilmekle birlikte amelî bağlayıcılığı tartışılmıştır. Hadis ilminin erken dönemden itibaren şekillenen bu metodolojisinde dilsel yorum, siyak-sibak (bağlam) siyasi ve kültürel zemin gibi faktörler de dikkate alınmış mutlak nakil (rivayet) düşüncesinden öte akıl, kıyas, yorum gibi dirayet fikri de epistemolojinin odağında yer almıştır. Dolayısıyla hadis epistemolojisinin odağında "eleştirel rasyonalite" ve "kolektif hafıza" unsurları ön planda olup görgül doğrulama (empiricism) yerine şifahî nakil (tahammül-edâ) merkezdedir. Bunun tabii sonucu da bireysel deneyden öte toplumsal güven ile kabule açık bilginin dolaşımı ve kitlelerce benimsenme sınırlarına (galib-i zan) ulaşmasıdır.

Kavramsal Çerçeve

Öte yandan klasik kavramına dair yaklaşımlar farklı düşünce geleneklerinde çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Gadammer, klasiği *zamanı aşan ve her çağda yeniden anlam kazanan eser* olarak tanımlar. Ancak bu yaklaşıma, evrensellik vurgusunun bağlamsal farklılıklarını ihmal ettiği eleştirisi yapılır. Tarihselciler ise bir eserin ancak *kendi üretildiği tarihsel bağlam içinde anlaşılabilirliğini* savunur. Buna karşın bahse konu tutum, klasiğin bugüne hitap edebilme gücünü küçümseyerek zamansızlık

boyutunu zayıflatır. Postmodernistler klasiği *bağlama ve iktidar ilişkilerine göre değişen, çoğul bir olgu* olarak görürler. Ne var ki bu yaklaşımda evrensel değerlerin tamamen reddedilmesi ortak anlam zeminini kaybettirebilir.¹ Bütün bu görüşlerin yanında İslami usul anlayışına göre klasik eser, sadece eski olmasıyla değil, sahip olduğu metodolojik sağlamlık, ümmetin kabulü ve ilim dünyasında kazandığı otorite ile tanımlanır. Bu anlayışta metodolojik sağlamlık, *rivayetleri ayırt etme ve sınıflandırmada ölçüler koymalarıyla* kendini gösterir. Ümmetin kabulü, bu eserlerin *hem doğuda hem batıda asırlar boyunca baş ucu kitap olmaları ve nesilden nesile bir kabulü barındırmalarıyla* somutlaşır. Otorite kazanmaları ise *sonraki bütün hadis çalışmalarının bu temel eserler üzerine inşa edilmesiyle* ortaya çıkar. Dolayısıyla İslami gelenekte klasik, yalnızca tarihsel bir metin değil; *ilim geleceğini şekillendiren, güvenilirliği ispatlanmış ve kuşaklar arası süreklilik kazandıran bir ilmi otorite* anlamına gelir. İbnü's-Salâh'ın usule dair eseri *Marîfe*, kazandığı şöhretini belki de üzerine yapılmış onlarca şerh, haşiye, ihtisar, elfiye gibi çalışmalara borçludur. Bütün bu süreçlerin odağında tabii olarak insan faktörü başat unsurdur.²

Uzun yıllar insanın birinci derecede belirleyicisi olduğu bilginin seyri, 1950'lerden itibaren bilgisayarlar aracılığı ile yeni bir evreye geçmiştir. Özellikle matematiksel mantıkla çalışan sistemler etrafında gelişen teknolojik yenilikler, sosyal bilimlerle nispeten daha az temas kurmuş ancak 1980'lerden itibaren uzman sistemlerin etrafında hukuk, psikoloji, sosyoloji ve teoloji

¹ Konuya dair Gadamer başta olmak üzere tarihselci yaklaşımlar ve eleştirileri için bk. M. Nurullah Turan, "'Klasiğin Geri Dönüşü' Sorunu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Temmuz 2022), 390-407; R. Alan How, "Hermeneutics and the 'Classic' Problem in the Human Sciences", *History of the Human Sciences* 24/3 (2011), 47-63.

² Ömer Özpınar, "Hadis İlminde Klasik Yaklaşımlar", *İslami İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 91.

alanında açılımlar baş göstermiştir. Özellikle son on beş yılda büyük veri, (big data) makine öğrenmesi (machine learning ve derin öğrenme (deep learning) gibi gelişmeler teknolojinin her sahasında olduğu gibi toplumsal hayatın yanında dini bilginin birçok alanına doğrudan nüfuz etmiştir.

Amaç

Yapay zekânın baş döndürücü gelişimi ile birlikte özellikle düşünce ve davranış kalıplarının veriler üzerinden analizi ile sosyal bilimlerde yeni metotların önü açılmış ancak bu gelişmelerle birlikte etik tartışmalarını da gündeme getirilmiştir. Özellikle insan-makine etkileşimi, sanal topluluklar, dijital din pratikleri gibi araştırma alanları, dijital antropolojinin sorunları arasına girerken insanı diğer varlıklardan ayıran akıl ve muhâkeme gibi unsurlar sorgulanmaya başlamıştır.

Sosyal bilimlerin diğer alanlarında yaşanan gelişmelere paralel olarak ilahiyat sahası da ortaya çıkan yeniliklerden nasibini almış yapay zekânın devasa bilgi üretme kabiliyeti ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Yapay zekânın ibadet veya muâmelât konuları etrafında başardığı bir takım çıkarsamaların sorumluluğu tartışılırken Kur'an ayetlerinin doğal dil işleme (NLP) araçlarıyla kullanımı, hadislerin hem sened hem metin tenkidine konu edilmesi gibi konular, öne çıkan unsurlar arasında yer almaktadır. Diğer disiplinlerde olduğu kadar özellikle hadis ilimleri etrafında hem ontolojik hem de epistemolojik sorular ve veri madenciliği hızla ilerlemektedir.³ Bu du-

³ Son yıllarda hadis çalışmalarında dijital araçların kullanımı dikkate değer bir ivme kazanmıştır. Klasik hadis külliyyatının bilgisayar ortamına aktarılması, araştırmacılara hem zamandan hem de emekten tasarruf sağlamakta; ayrıca metin karşılaştırması, varyant tespiti ve sened analizini daha sistematik biçimde gerçekleştirme imkânı sunmaktadır. Bu alanda öne çıkan programlardan biri Mavsû'atü'l-Hadisî's-Şerîf olup, farklı hadis kaynaklarını dijital olarak bir araya getiren ve sened-metin araması yapmaya imkân tanıyan kapsamlı bir verita-

rum ilahiyat genelinde daha geniş veri analizine imkan sağlaması açısından bir fırsat görülürken metinlerin -bağlam başta olmak üzere- pek çok açıdan olması gerekenin dışında yorumlanma riskini barındırmaktadır.

Aynı şekilde her geçen gün ilerleme kaydeden daha derin düşünme, yapay sinir ağları ile elde edilen veri setleri, milyonları bulan veri madenciliğinin çok kısa süre içinde analiz edilmesi gibi gelişmeler, yapay zekânın insan gibi düşünme ve üretebilme kapasitesine ulaşma ihtimalini sorgulatır olmuştur. Bunun sonucunda insanın yeryüzünün halifesi olmasından başlayan ve yaratılış öğretilerini yeniden yorumlanmaya kadar uzanan pek çok sorgulama ve ihtiyaç belirginleşmektedir.

Her şeyden öte, ruhu olan insanın kendi eliyle geliştirdiği bir programa tahakkümü veya bir programın insanın ruhunun ötesine geçebileceği ihtimali, önemli bir inceleme konusu olmakla birlikte bu çalışmanın temelinde yatan temel soru, yapay zekânın başarısının hadis ilmindeki yansımasıdır. Hadis ilminin epistemolojik unsurlarının odağında yer alan insanın devre dışı bırakılması esasına dayalı bir yapay zekâ ile elde

banıdır. Elfiye, daha çok Arap dünyasında kullanılan, kullanıcı dostu arayüzü ve kaynak filtreleme özellikleriyle öne çıkar. Şâmile ve Şâmile Zehebiyye programları, hem hadis hem de İslâmî ilimlerin diğer alanlarına dair binlerce eseri barındıran çevrimdışı dijital kütüphanelerdir; özellikle araştırmacılara metin arama ve hızlı referans bulma kolaylığı sunar. Türkiye’de geliştirilen Kuramer Pro, hadislerin yanı sıra klasik metinlerde geçen rivayetleri disiplinler arası bağlamda tarayabilen modern bir platformdur. Cevâmiu’l-Kelîm ve Câmiu’l-Hâdimu’l-Haremeyn ise rivayetlerin sened ve metin yönünden karşılaştırılmasına, hadislerin sıhhat derecelerinin incelenmesine imkân tanıyan özgün yazılımlardır. Bu programlara ek olarak, hadis rivayetlerine çevrimiçi erişim sağlayan bazı platformlar da araştırmacılar için değerli birer başvuru kaynağı hâline gelmiştir. sunnah.com, hadisleri çevirileriyle birlikte sunarak Batı akademiyasında sıklıkla referans verilen bir kaynak konumundadır. Türkçe literatürdeki hadis veritabanı ise kullanıcıya Arapça ve Türkçe arama seçenekleri sunarak hızlı veri erişimini mümkün kılmaktadır. Böylece dijitalleşme, hadis araştırmalarında hem metinlerin doğrulanması hem de veriye dayalı analizlerin güçlendirilmesi açısından yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır.

edilebilecek bir usulün ne'liği sorunu problematik olarak belirlenmiştir. Ayrıca henüz kapalı devre model sistemiyle çalışmaya ve kullanıcı verileriyle sürekli güncellenen/sübjektifleşen yapay zekâ uygulamalarının hadis usulü hakkında ne kadar klasik olabileceğini sorgulama sebebi olarak düşünülmektedir.

Literatür

Son dönemlerde hadis ilmi ve yapay zekâ etrafına yapılan çalışmaların sayısı hızla artarken özellikle sonuç odaklı araştırmalar dikkat çekmektedir. Chatgpt ve Gemini gibi popüler yapay zekâ uygulamaları etrafında kurgulanan iki makale, hadis usulü açısından ilgili sorulara yanıt arama çabasını içermektedir.

Araştırmamıza konu olan ilk makale “Yapay Zekâ ve Hadis” başlığı ile Furkan Çakır tarafından kaleme alınmış ve ChatGPT 3.5 özelinde hadis ilmine yönelik soruların analizini içermektedir. Bu çalışmada yapay zekânın özellikle ChatGPT-3 dil modelinin akademik hadis araştırmalarına ne tür katkılar sunabileceği incelenmektedir. Yapay zekâ teknolojileri, günümüzde insan hayatının her alanına nüfuz ettiği gerçeğinden hareketle verilerin analiz edilmesi, tasnif edilmesi, ilişkilendirilmesi ve yorumlanması gibi süreçlerde yüksek bir başarı gösterdiği öne sürülmektedir. Araştırma kapsamında yapay zekânın akademik hadis çalışmalarında planlama, kaynak tespiti, veri toplama, yöntem belirleme ve içerik analizinde yardımcı bir araç olarak kullanılabileceği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, elde edilen bilgileri derinlemesine tahlil ve tenkit etme kapasitesi henüz sınırlıdır. Özellikle kavramsal derinliğe inememesi, ıstılahları göz ardı etmesi ve tekrar eden ifadeler kullanması bu sınırın göstergesidir. Ancak doğru verilerle eğitilmesi durumunda yapay zekânın sosyal bilimler ve hadis araştırmalarına büyük katkı sağlayabileceği,

bu alandaki çalışmaların ise belirli aralıklarla güncellenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.⁴

Diğer araştırma ise Mehmet Ayhan ve Zülal Kılıç tarafından “Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: ChatGPT ve Gemini Örneği” başlığı ile yayımlanmış olup hadis tarihi alanında belirledikleri sekiz soru bahse konu yapay zekâ modellerinin verdiği cevaplar ve karşılaştırmalı analizler etrafında şekillenmiştir. Araştırmada ChatGPT’nin daha akademik ve hadis ilminin klasik bilgi anlayışına daha uygun veriler sunduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵

Mehmet Apaydın tarafından İngilizce neşredilen makalede ChatGPT 4 modeli etrafında hadis rivayeti, isnad, cerh-ta’dil ve hadis uydurma gib konular ele alınmış, yapay zekâ modellerinin doğuracağı fırsatlar ve riskler örnekler özelinde değerlendirilmiştir.⁶ İlgili çalışmada yapay zekânın belirli kriterlere dayalı metin karşılaştırmaları başta olmak üzere kişi, kavram veya mekan tespiti yapabileceği, hadisleri türlerine göre sınıflandırabileceği gibi sonuçlara ulaşılırken rivayetin bağlamı, isnad özellikleri, farklı isnadlarla mukayese, râviler arasındaki ilişkiler ve isnad şeması oluşturma noktasında önemli sonuçlar doğuracağı belirtilmiştir. Yanı sıra yapay zekâ modellerinin etkili bir şekilde çalışmasının büyük veri setleri üzerinden olması gerektiği gerçeğine dikkat çeken araştırmada, hadis uydurma konusundaki risklere de değinilmiştir.⁷

⁴ Furkan Çakır, “Yapay Zekâ ve Hadis”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 109-131.

⁵ Mehmet Ayhan - Zülal Kılıç, “Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: Chatgpt ve Gemini Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Aralık 2024), 137-159.

⁶ Mehmet Apaydın, “The Feasibility of Using Artificial Intelligence in HadithResearch”, *Journal of Sharia and Islamic Studies*, 40/140 (2025), 9-64.

⁷ Apaydın, “The Feasibility of Using Artificial Intelligence in HadithResearch”, 57-60.

Yakın dönemde neşredilen son çalışma, ilgili literatürün İbrahim Sağlam tarafından değerlendirilmesine yöneliktir. Araştırma, hadis tahrîc ve tenkidinde yapay zekâ kullanımının imkânlarını değerlendirme üzerine kuruludur. Bu kapsamda 2007-2024 yılları arasında İngilizce yayımlanmış on altı akademik çalışma incelenmiştir. Tümevarım yöntemiyle yürütülen araştırmada, yapay zekânın hadislerin işlenmesi, sınıflandırılması ve sened-metin analizindeki rolü değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda, râvi zincirlerinin görselleştirilmesi, müphem râvilerin tahmini ve hadislerin konu temelli sınıflandırılması gibi alanlarda önemli gelişmeler kaydedildiği; buna karşın sened ve metin tenkidi çalışmalarının henüz başlangıç aşamasında olduğu belirlenmiştir. Araştırma neticesinde, hadis tahrîc ve tenkidinde yapay zekâ kullanımına ilişkin dört temel sorun ve bunlara yönelik üç çözüm önerisi tespit edilmiştir.⁸

Konunun uluslararası düzeyde ele alındığı çalışmalarda son dönemde ilerleme kaydedildiği görülürken yapay zekâ modellerinin kıyaslanması bir yana derin öğrenme süreçlerine ilginin arttığı da görülmektedir.

Problematicler ve Sınırlılıklar

Her ilmi çalışmanın tezini ortaya koyması adına geliştirdiği temel problematicler olduğu gibi bu çalışma etrafında da doğrudan veya dolaylı olarak nitelikli bulgulara ulaşmayı sağlayacak bazı soru ve sorunlar şu şeklide ön plana çıkmaktadır:

1. Başlangıç noktasını vahyin oluşturduğu hadisler, insana ait bilgi, birikim, duygu, düşünce, kültür, örf gibi etki unsurlarının müdahalesi ile şekillenmiştir. Bu noktada yapay zekânın insan gibi hareket edebileceğini düşünmek ne gibi sorunlara yol açacaktır?

⁸ İbrahim Sağlam, "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 115-137.

2. Hadis ilminde genel kabul, rivayetin bizatihi kendisinden önce râvinin güvenilirliğidir. Râvi ne kadar güvenilir ise rivayet de o oranda sağlam kabul edilir. Bu durum tahammül ve eda sürecinin özgün değerini ortaya koyar ve isnad sistemi eksenli bilgi akışını önceler. Halbuki yapay zekâ modellerinin “tahammül ve eda” süreçleri nasıl belirlenmekte ve bir sonraki modellerin güncellenmesi ile bir önceki modelin durumu ne olacaktır sorusu öncelikle akla gelen husustur.

3. Hadis usulünde mütekaddim-müteahhir ayrımı asırlar içinde gelişim göstermiş ve istisnaları olmakla birlikte kavramların nihai noktaya ulaşması yaklaşık 8 asırda sağlanmıştır. Bu anlamda henüz ittifak edilmiş bir hadis usulünden bahsetmek mümkün değildir. Nitekim ehl-i hadis, ehl-i rey tartışmalarının mihenk noktasını da usuldeki ihtilaflı konular oluşturmaktadır. O halde yapay zekâ modellerinin ittifak edebileceği bir usul anlayışı mümkün müdür?

4. Bir rivayetin sıhhatine karar veren akıl, belirli şartları dikkate alır. Bunun için isnad analizinin yanı sıra metin tenkidi de yapılır. En sonunda sahih bir rivayetin amele konu olması hususu da dikkate alınarak bir sonuç ortaya çıkar. Bu bir görüş, mezhep veya ekolün epistemolojisinde anlam ifade eder. Yapay zekânın epistemolojisinde sahih hükmünü verme rolü, çoğunluğun ağırlık ortalamasına göre mi olmalıdır yoksa bir düşünce sisteminin söz gelimi ehl-i hadisin görüşünü mü aktarmalıdır?

5. Yapay zekâ modellerini eğitmek için hangi hadis kaynakları kullanılmalıdır? Hâli hazırda açık erişim verilerini esas alan modellerin arka plan datalarının ülkelere göre değişim gösterme riski nasıl telafi edilecektir? Yanı sıra modellerin dili, Arapça nakledilen bilgilerin doğru okunma, anlaşılma ve tercüme edilmesinde ne ölçüde başarılı olacaktır? Bu anlamda gerçek ve mecaz anlam arasındaki farkı, metinlerdeki kinâye, istiâre gibi belâgat unsurlarını Arap dilinde eğitilmiş modeller ile iliş-

kilendirip başka bir dile aktarım aşamasında başarılı olma olasılığı ne derece mümkündür?

7. Yapay zekâ modellerinin rivayetlerin benzerlik ölçütlerini tespiti, isnad şemalarını oluşturma, tasnif yapma gibi teknik unsurlarda ortaya koyduğu genel bilgileri insan zekâsına ihtiyaç duyulan konularda kesin sonuçlardan ziyade yaklaşık sonuçlara veya yeterli doygunluğa ulaşması doğru bilgiye duyulan ihtiyaç için kabul edilebilir mi?

8. Yapay zekâ modellerine veri hazırlarken kullanılması muhtemel iki temel unsur olan bulanık küme teorisi ve yapay sinir ağlarının eğitim süreçleri ve elde edilen bulguların objektifliği hangi kriterler etrafında belirlenmelidir?

9. Yapay zekâ komut verilmeksizin soru sorabilir mi? Verilen komutun objektifliğini ne belirleyecektir?

Bu çalışma kapsamında problematik olarak belirlenen maddeler çok detaylı incelemeleri de beraberinde getirecektir. Dolayısıyla her bir madde müstakil bir inceleme konusu niteliğinde olup önemli sorunların aşılmasına kapı aralama ve ön hazırlık amacı taşır. Çalışma kapsamında henüz ilk örnekleri üzerinde araştırmalar yapılan modellerin arka plan sistematigi sorgulanmak üzere hareket edilecek bahse konu problematikler daha çok tasviri bir analize tabi tutulacaktır. Öncelikle bilimin objektiflik beklentisinin karşısında, metodolojisi sübjektif olan hadis usulünün konumunu tespit ve tahlil etmek yapay zekânın klasik algısını sorgulama noktasını oluşturacaktır.

1. Hadis Usulünde Sübjektivite

Hadis usulünün temelinde yatan unsur insanın sorduğu sorulardır. Yapay zekâ uygulamalarının kendiliğinden sorabildiği veya üretebildiği soru yoktur. Oysa ilk dönem eserlerinin öncelik noktasını “kim” sorusu belirler. Var olan bilginin “ne” olduğundan önce “kim” tarafından dolaşıma sokulduğu

düşüncesi, insan zekâsının sorgulandığı alanları açmaktadır.⁹ Bu doğrultuda gelişen “suâlât” yani soru ve cevaplardan oluşan güçlü bir literatür meydana gelmiştir. Özellikle muhaddis kimliğine sahip ilim erbâbına yöneltilen soruların odağında da “râvi” kimlikleri yer almaktadır.¹⁰ Bu doğrultuda güvenilirliği belirleyici etmen, insanî özelliklerdir. Sahih hadisin tanımından itibaren vurgunun haberi getirene olduğu görülürken tanımın ilk şartı adalet, özel bir anlamla “sıdk u sıyânet dîn u diyânet” formuyla şekillenmiş ve sübjektifliğin odağında doğruluk, din ve mürüvvet gibi özellikler yer almıştır. Kim âdildir sorusu aynı şekilde iki âdilin şahitliği ile çözüme kavuşturulurken süreç içinde insanî unsurlar daima ön planda tutulmuştur. İllet, tedlîs, ziyâdetü’s-sika, cerh-tâ’dil gibi yorum ağırlıklı konular, meselenin sübjektifliğini daha da belirgin hale getirmektedir. Söz gelimi genellikle ilk bakışta fark edilemeyen ve hadisin sıhhatine zarar veren kusur olarak tanımlanan illet konusunda uzmanların sergiledikleri tavır sübjektifliğin sınırlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ebû Hâtim ile bir kimse arasında yaşanan ve odağında ilim ve tecrübenin önemi ne işaret eden meselede hadislerin illetini bilen kimse, tecrübesi ile altının sahtesini gerçeğinden ayıran sarrafa benzetilmiştir.¹¹

⁹ Klasik dönem haber teyit yöntemlerinde öncelikli olarak daha çok “kim dedi” sorusuna cevap aranırken modern teyit yöntemlerinde “ne dedi” sorusuna cevap aranmaktadır. Klasik teyit yönteminde “kim dedi” sorusu “ne dedi” sorusundan çok daha öncelikli iken; modern teyit yöntemleri tikel haberleri çürütme-yi esas gaye edinmektedir. Mustafa Yüceer - Furkan Çakır, “Klasik ve Modern Dönemde Yalan Haberin Tespiti: Hadis Usûlü ve Doğrulama Platformları Özelinde Mukayeseli Bir Yaklaşım”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021), 186.

¹⁰ Suâlât literatürü hicri III. asırdan itibaren gelişim göstermiş olup yapılan bir çalışmada 20 esere dair bilgi verilmiştir. bk. Abdurrahman Kurt, “Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 158.

¹¹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1952), 1:349-351; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmü'l-*

Hadis usulünde insan faktörü ve sübjektifliğin tabii neticesi olarak cerh-ta'dil konularında farklı ithilaflar da ortaya çıkmıştır. Bir râvi hakkında mutlak cerh veya ta'dil bulunabilirken ara kategorilerin de olduğu bir meratib de ortaya çıkabilmiştir. Cerh-ta'dil literatürü bir münekkide göre makbul başka münekkitlere göre merdud sayılan pek çok râvi ile doludur.¹²

Son olarak sübjektifliğin belirgin olduğu bir diğer alan, kadınlarla ilgilidir. Mahremiyetin de etkisiyle kadınların cerh-ta'dile konu edilmesi tarihi süreçte oldukça zor olmuştur. Bununla birlikte hadis ilmindeki etkileri, etkinlikleri yadsınamaz düzeydedir.¹³ Bir râvi olarak kadının adalet ve zabtı meselesinde İbn Hibbân'ın koyduğu ilke câlib-i dikkattir: Şayet haklarında açık bir cerh veya bu minvalde bir bilgi yoksa ta'dil edilirler.¹⁴ Örnekleri ve usuldeki kullanımları çoğaltmak mümkün olmakla birlikte hem insanî vasıflar hem de hadis usulünün dinamik yapısının kanaat ve gâlib-i zan ile şekillenmesinin de etkisiyle kendi sistematığında sübjektif bir disiplin ol-

hadis, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977), 113; Muhittin Düzenli, "Tecrübi Bilgiden Sezgisel Bilgiye Rivâyetlerin İletini Belirlemede Sezgisel (İlham) Gücün İmkânı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (2017), 107.

¹² Rical tenkidlerinde icthadî yönün etkisiyle aynı râvi hakkında tevsik ve tekzib gibi zıt değerlendirmelerin bulunması mümkündür. Yapılan bir çalışmada örneklem olarak yalancılıkla itham edilen 100 râvi seçilmiş ve bunlardan %12'si hakkında bazı münekkitlerin tevsik ifadesi kullandığı, geri kalanların ise genellikle zayıf veya terkedilmiş kabul edildiği tespit edilmiştir. Tevsik-tekzib teâruzunun sebepleri arasında râvi ile kişisel temas, tenkitte aşırılık, münekkitlikte uzman olmama, rihle sürecinin zorlukları, râvinin hayatındaki değişkenlikler ve tenkit kapsamının farklılığı yer almaktadır. Bu faktörlerin çeşitlenmesiyle teâruz gerekçelerinin de artabileceği sonucuna ulaşılmıştır ki görüldüğü üzere insan faktörünün somut örnekleri tarih sürecinde olağan bir şekilde yer almıştır. İsmail Kurt, "Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvi'nin Tevsik ve Tekzib'i Özelinde", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 744.

¹³ Uğur Erman, "Cerh Açısından Kadın Râviler", *Şarkiyat* 2/11 (2019), 989-1006.

¹⁴ Muhammed Zâhid Kevserî, *Te'nibü'l-Hatib alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzib veylühû et-Terhîb binakdi'd-Te'dîb* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1990), 29.

duğu gerçeğini ortaya koyar niteliktedir. Peki örüntü merkezi çalışma prensibi ile ikame edildiği için objektif unsurlar barındırması beklenen günümüz yapay zekâ uygulamalarının hadis usulündeki rolü nasıl şekillenmektedir?

2. Popüler Yapay Zekâ Uygulaması: ChatGPT

Yapay zekâ tabanlı dil modelleri, bilgi üretim süreçlerinde yeni bir çağ başlatmıştır. Bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biri, OpenAI tarafından geliştirilen ChatGPT adlı büyük dil modelidir. 1950'li yıllarda Alan Turing'in "Makine-ler düşünebilir mi?" sorusu ile başlayan yapay zekâ düşüncesi, 1960'larda ELIZA gibi basit diyalog programlarıyla ilk uygulamalarını bulmuş, ancak anlam üretmekten ziyade kalıpları taklit eden sistemler olarak kalmıştır. 1990'lardan itibaren makine öğrenmesi ve istatistiksel modellerin gelişmesiyle dilin matematiksel temsili mümkün hâle gelmiş, Word2Vec ve GloVe gibi yöntemlerle dilsel örüntüler sayısallaştırılmıştır. Bu sürecin dönüm noktası 2017'de Google tarafından geliştirilen Transformer mimarisi olmuştur. Bu yapı, metinler arasındaki bağlamsal ilişkileri dikkat (attention) mekanizmasıyla hesaplayarak modern dil modellerinin temelini atmıştır. OpenAI, bu temele dayanarak 2018'de GPT-1'i, ardından sırasıyla GPT-2, GPT-3, InstructGPT, ChatGPT (GPT-3.5), GPT-4 ve GPT-5 sürümelerini geliştirmiştir. Bu modellerin her biri, parametre sayısının artması ve insan geri bildirimiyle pekiştirmeli öğrenme yöntemlerinin (RLHF) uygulanması sayesinde daha doğal ve anlamlı diyaloglar üretebilir hâle gelmiştir. ChatGPT, yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda etik, felsefî ve epistemolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Eğitim, sosyal bilimler ve ilahiyat gibi alanlarda yardımcı araç olarak kullanılmakla birlikte veri güvenliği, telif hakkı ve akademik dürüstlük gibi sorunlar doğurmaktadır. ChatGPT, anlam üretiminde

insan sezgisinin yerini alamasa da dilin istatistiksel yapısını çözümlyerek “ifade biçimi” düzeyinde insan benzeri bir üretim gerçekleştirmektedir.

Dolayısıyla ChatGPT, yapay zekâ araştırmalarının teknik sınırlarını aşarak insan-makine iletişiminin doğasına dair yeni bir epistemolojik tartışma zemini oluşturmuştur. Bu süreç, dilin bilişsel temsiline ilişkin klasik anlayışları yeniden sorgulamakta ve bilgi üretiminde insan ile makine arasında yeni bir ortak alan inşa etmektedir.

İlk olarak 2020 yılında OpenAI’nin büyük dil modeli olarak piyasaya çıkan sürümü GPT-3’ün, uzun metinlerde tutarlılık sorunları, bazen yanlış bilgi verme eğilimi yüksektir. 2022 sonunda GPT-3 üzerine geliştirilmiş, daha fazla veriyle ve ek tekniklerle eğitilmiş, özellikle diyalog için optimize edilmiş bir ara sürüm olan GPT-3.5, ChatGPT’nin ilk halka açık versiyonu olup Türkçe dil desteği ile kullanıcıyla buluşmuştur. Mart 2023’ten itibaren 4, daha sonra GPT-4o ve bu çalışma yapıldığı sırada GPT-5, kullanıcı erişimine açılmıştır. İlk sürümden itibaren gelişim gösteren ChatGPT’nin bu süreci, kendi tanımlaması ile şu şekilde ifade edilebilir:

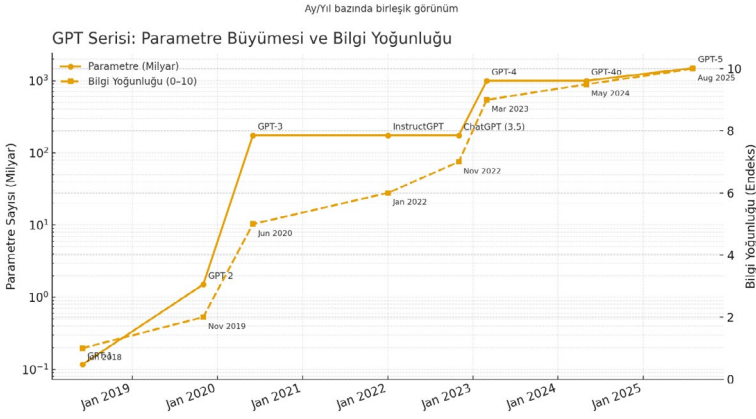
Tablo 1: GPT modellerinin evrimsel gelişimi

Model	Çıkış Tarihi	Temel Özellikler	Gelişim / Katkıları
GPT-1	Haziran 2018	117 milyon parametre; ön eğitim + ince ayar modellenmesi	Derin dil modeli yaklaşımını başlatmış; büyük ölçekli dil ön eğitiminin temeli oldu
GPT-2	Kasım 2019	1,5 milyar parametre; uzun metinlerde bağlam koruma; zero-shot yeteneği	Dil üretiminde tutarlılığı artırdı; büyük model ölçeklerinin faydasını gösterdi

GPT-3	Ha- ziran 2020	175 milyar parametre; few-shot / zero-shot öğrenme; çok yönlü çıktı	İnsan benzeri metin üretme kapasitesine büyük sıçrama; birçok NLP görevinde çıkar açtı
Instruct GPT	Ocak 2022	İnsan geri bildirimi ile pekiştirmeli öğrenme (RLHF); talimat uyumlu çıktı	Model davranışlarının kullanıcı niyetine daha uygun olmasını sağladı; güvenli yönlendirme
ChatGPT (GPT-3.5)	Kasım 2022	Diyalog odaklı model; RLHF optimizasyonu ile etkileşim geliştirme	Kullanıcı ile interaktif etkileşimleri mümkün kıldı; yaygın kullanıma geçti
GPT-4	Mart 2023	Çok modlu (görsel + metin) anlayış; gelişmiş muhakeme	Akademik ve yaratıcı görevlerde insan düzeyine yaklaşan performans
GPT-4o (Omni)	Mayıs 2024	Gerçek zamanlı çok modalitenin entegrasyonu (ses, görsel, metin), bütünsel performanslar.	İnsan-makine iletişimde doğal bir adım; yeni etkileşim biçimleri. İngilizce dışı dillerde önemli kalite artışı; gerçek zamanlı sesli etkileşim.
GPT-5	Ağustos 2025	Tek birleştirilmiş sistem; hızlı / düşünerek yanıtlama; gelişmiş kodlama, sağlık, metin + görsel yetenekler	Yanılma oranını düşürme, talimatları takip etme kapasitesini artırma; çoklu görevlerde daha tutarlı ve uzman seviyesinde performans

GPT modelleri, dil üretiminde niceliksel büyümeden (GPT-3) başlayarak sohbet uyumuna (GPT-3.5), ardından gelişmiş muhakeme ve doğruluğa (GPT-4), çok modluluğa (GPT-4o) ve son olarak daha kapsamlı, hızlı ve insansı etkileşime (GPT-5) evrilmiştir.

Bu modellerin gelişiminde veri miktarı, çeşitliliği, kalitesi ve güncelliğinin etkisi ön plana çıkmaktadır:

Nitekim ilk sürümlerde (GPT-3'e kadar) miktar, ön planda gözükrken GPT-3.5 ve GPT-4 ile çeşitlilik ve kalite belirgin şekilde artmıştır. GPT-4o'den itibaren çok modlu veri sayesinde hem çeşitlilik hem güncellik güçlenmiş, GPT-5'te ise şu ana kadarki en üst düzeyde kalite ve güncellik dengesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁵

Bu gelişim, şu aşamada bu yazının tarihi ile kayıtlıdır. İlerleme her geçen saniye devam etmekte ve modellerin yeni sürümleri ile farklılıklar, fazlalıklar ve farkındalıklar da ortaya çıkmaktadır.

3. Yapay Zekanın Hadis Usulü ile Diyaloğu

Ülkemizde yapay zekâ ve hadis konusunda yapılan ilk çalışmada "Hadis ilminin doğuşu ve gelişimi hakkında bilgi verir misin? şeklinde GPT-3'e bir soru sorulmuştur. Yapay zekâ

¹⁵ OpenAI. ChatGPT (GPT-5) [Yapay zekâ dil modeli]. Erişim: 10 Eylül 2025. <https://chat.openai.com>

uygulamalarının klasiğini kurgulamak mümkün mü? sorumuza ışık tutması adına şimdi sırasıyla GPT 3.5, 4, ve 5'in verdiği cevapları değerlendirmek yerinde olacaktır.

“GPT 3.5”

“Hadis ilminin doğuşu ve gelişimi hakkında bilgi verir misin?”

“Hadis ilmi, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)’in sözleri, davranışları ve tavsiyeleriyle ilgili olan ilim dalıdır. Hadis ilminin doğuşu, Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)’in vahiy aldığı dönemle birlikte başlamıştır. Peygamberimiz (s.a.v)’in vahiy aldığı dönemde, onun sözleri, davranışları ve tavsiyeleri tebliğ ettiği kitle tarafından sözlü olarak aktarılmıştır. Daha sonra, bu sözler, davranışlar ve tavsiyeler yazılı olarak da kaydedilmeye başlandı. Bu kayıtların yapılmasıyla birlikte hadis ilminin gelişimi de başlamış oldu.”¹⁶

Aynı soru GPT 4’e sorulduğunda hadis ilminin doğuşu, sahabe ve tâbiîn dönemi, tedvin dönemi, tasnif ve klasik dönem ve sonraki yüzyıllar şeklinde 5 maddelik bir cevap vermiş, her maddeyi sıralayarak açıkladıktan sonra kısa bir özet de yapmıştır. Ayrıca bilgileri kronolojik bir zaman çizelgesi şeması halinde de hazırlayabileceğini belirtmiştir.

“GPT 4”

“1. Doğuşu

Hadis ilmi, doğrudan Hz. Peygamber’in (sav) sözleri, davranışları ve onayları ile başlamıştır. Sahabe, Peygamber’in söylediklerini ve yaptıklarını ezberlemiş, günlük hayatta uygulamış ve başkalarına aktarmıştır.

İlk dönemde hadisler daha çok sözlü rivayet yoluyla nakledilmiş, fakat bazı sahabeler yazıya da geçirmiştir (örneğin Abdullah b. Amr b. Âs’ın “es-Sahîfetü’s-Sâdika” adlı notları).

2. Sahabe ve Tâbiîn Dönemi

Sahabe nesli hadisleri öğrendikleri şekilde tâbiîne aktarmıştır.

¹⁶ Çakır, “Yapay Zekâ ve Hadis”, 117.

Bu dönemde hadislerin yanlış aktarılmaması için isnâd zinciri önem kazanmış, yani “bu hadisi kim kimden aldı?” sorusu sorulmaya başlanmıştır.

Böylece hadis ilminin en temel özelliği olan râvilerin güvenilirliğini araştırma (cerh ve ta’dîl) doğmuştur.

3. Tedvin (Toplama) Dönemi – 2. Hicrî Yüzyıl

Hadisler ilk defa sistemli olarak yazıya geçirilmeye başlandı.

İmam Mâlik’in Muvatta’sı bu dönemin en önemli eserlerinden biridir.

Hadisler konularına göre sınıflandırılmış (ibadet, muamelat, ahlak vb.) “musannef” kitaplar ortaya çıkmıştır.

4. Tasnif (Sınıflandırma) ve Klasik Dönem – 3. Hicrî Yüzyıl

Bu dönem hadis ilminin altın çağıdır.

Hadisler büyük külliyatlar halinde derlendi.

Kütüb-i Sitte (Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce) bu dönemde telif edilmiştir.

Hadislerin sahih, hasen, zayıf gibi sınıflandırmaları yapılmıştır.

5. Sonraki Yüzyıllar

Hadis kitaplarına şerhler (açıklamalar) yazıldı.

Mevzû (uydurma) hadisleri ayırt etmek için özel eserler kaleme alındı.

Hadis ilmi; usûl-i hadis, ricâl ilmi, cerh-ta’dîl gibi alt disiplinlere ayrıldı.

Özet

Başlangıç: Hz. Peygamber dönemi → Sözlü rivayet.

1. Nesil: Sahabe → Ezber ve sınırlı yazılı kayıt.

2. Nesil: Tâbiîn → Isnâd sistemi gelişti.

2. yy: Tedvin → Yazıya geçirme başladı.

3. yy: Tasnif → Kütüb-i Sitte ve büyük hadis külliyatları.

Sonraki dönem: Şerhler, uydurma hadisleri ayıklama, metodoloji (usûl-i hadis).

Kısacası, hadis ilmi zamanla sözlü aktarımdan yazılı eserlere, oradan da bağımsız bir bilim dalına dönüşmüştür.”¹⁷

¹⁷ OpenAI, *ChatGPT (GPT-5)*. Erişim tarihi: 4 Eylül 2025. Bu soru özelinde kullanılan veriler, OpenAI tarafından geliştirilen ChatGPT 5 tarafından GPT 4 gibi cevaplanarak ortaya konulan veriden oluşmaktadır. Çünkü GPT-4 sürümü, OpenAI’nin

GPT 5 Pro uygulamasının aynı soruya verdiği cevap daha da gelişmiş şekildedir. Nitekim GPT-3, 60 kelimelik bir cevap verirken GPT 4’te bu sayı 260’lara GPT 5’te ise 400 kelimeye kadar çıkmış başlıklar ise şu şekilde oluşturulmuştur:

“GPT 5 PRO”

“1. Hadisin Önemi ve İlk Dönem

Hadis, İslam peygamberi Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sözleri, fiilleri ve onaylarını ifade eder. Kur’an’dan sonra İslam’ın ikinci temel kaynağıdır. Hz. Muhammed döneminde sahabiler onun söz ve davranışlarını dikkatle takip etmiş, bazıları ezberlemiş, bazıları da yazıya geçirmiştir. Bu ilk aşama hadis ilminin doğuşu olarak kabul edilir.

Sözlü aktarım: Sahabiler, hadisleri genellikle sözlü olarak birbirine nakledirdi.

Yazılı kayıtlar: Bazı sahabiler hadisleri sahifeler (küçük notlar) halinde yazıya geçirdi. (Örn: Abdullah b. Amr b. Âs’ın “es-Sahîfetu’s-Sâdıka” adlı mecmuası).

2. Tabiîn Dönemi (Hz. Peygamber’den Sonra)

Sahabilerden sonra gelen nesil, yani tabiîn, hadislerin korunmasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde:

Hadisler daha sistematik şekilde öğrenilmeye başlandı.

Farklı bölgelerde hadis halkaları ve dersleri oluştu (Medine, Kufe, Basra, Şam vb.).

Rivayet zincirlerinin güvenilirliğine dikkat edilmeye başlandı.

3. İsnad Sisteminin Doğuşu

Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkan fitneler ve

sonraki güncellemeleriyle GPT-4-turbo ve GPT-5 sürümüyle entegre edilmiştir. Bu nedenle, modelin önceki sürümüne doğrudan erişim mümkün olmamakla birlikte, GPT-5 yapısında GPT-4’ün temel altyapısı korunmuştur. Dolayısıyla bu alıntı ve açıklamalar, her iki sürümün yanıtlarından elde edilmiş olup, özellikle yapay zekanın klasiğini kurgulama açısından önceki sürümlere doğrudan erişim imkanının olmayışını göstermek adına burada yer verilmiştir.

siyasi karışıklıklar, hadis uydurma tehlikesini doğurdu. Bunun üzerine:

İsnad (sened) sistemi geliştirildi.

Her hadisin Hz. Peygamber'e hangi yollarla ulaştığı belirtmeye başlandı.

Güvenilir râvîlerle güvenilirmez olanlar ayırt edildi.

Böylece hadis ilmi, sadece metni değil, aynı zamanda rivayet zincirini inceleyen bir disiplin haline geldi.

4. Tedvin (Yazıya Geçirme) Dönemi

Hicri 2. yüzyılda (M. 8. yüzyıl) hadisler resmi olarak kitap haline getirilmeye başlandı. Bu sürece tedvin dönemi denir.

İlk kapsamlı derlemeler, Emevî ve Abbasî döneminde yapıldı.

Muvatta (İmam Mâlik) en eski hadis kitaplarından biridir.

Hadisler konularına göre tasnif edilmeye başlandı (ibadetler, muamelat, ahlak vb.).

5. Klasik Hadis Külliyatı (Hicri 3. Yüzyıl)

Hicri 3. yüzyıl, hadis ilminin altın çağı kabul edilir. Bu dönemde meşhur hadis kitapları ortaya çıktı:

Kütüb-i Sitte (Sahih-i Buhârî, Sahih-i Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce).

Bu eserlerde hadisler sened ve metin açısından titizlikle incelendi.

6. Hadis Usûlü ve Eleştiri Yöntemleri

Hadislerin güvenilirliğini ölçmek için hadis usûlü (ilm-i mustalah) ortaya çıktı. Burada:

Râvîlerin güvenilirliği (cerh ve ta'dîl) araştırıldı.

Hadisler sahih, hasen, zayıf, mevzu (uydurma) gibi kategorilere ayrıldı.

Sened ve metin tenkidi yöntemleri geliştirildi.

7. Sonraki Dönemler

Hicri 4. yüzyıldan itibaren hadis ilmi daha da gelişti, şerhler, ihtisarlar (özetler) ve hadis sözlükleri yazıldı.

Osmanlı döneminde hadis medreselerin temel derslerinden biri oldu.

Günümüzde modern yöntemlerle hadislerin rivayet zincirleri incelenmekte, metin tenkidi yapılmakta ve akademik araştırmalar sürmektedir.

Sonuç:

Hadis ilmi, İslam'ın ilk asrından itibaren gelişmiş, sahabe ve tabîînin sözlü aktarımından yazılı külliyatlara, isnad sisteminden usûl kitaplarına kadar büyük bir birikim oluşturmuştur. Bugün hadis çalışmaları hem geleneksel ilim metotlarıyla hem de modern bilimsel yöntemlerle devam etmektedir.”¹⁸

Üç uygulamanın soruya verdiği cevaplar doğrultusunda tablo halinde karşılaştırılması ise şu şekildedir:

Tablo 2: GPT Modellerinin Gelişim Düzeyini Karşılaştırma

Kriter	GPT-3.5	GPT-4	GPT-5
İçerik Derinliği	Yüzeysel, sadece “başlangıç → yazıya geçiş” anlatıyor.	Tedvin, tasnif, isnad, cerh-ta’ dîl gibi unsurlara değiniyor.	Daha derin; isnadın ortaya çıkış sebepleri, usûl-i hadis, metin/sened tenkidi ve modern araştırmalara kadar geniş kapsam.
Kronolojik Yapı	Net dönem ayrımı yok.	Dönemleri (Peygamber, sahabe, tâbiîn, tedvin, tasnif, sonraki asırlar) aşamalı anlatıyor.	Hem dönemsel hem metodolojik gelişimi kapsıyor; kronoloji + tema birleşimi.
Üslup	Kısa, sade, düz.	Öğretici, madde madde, etkileşimli (“ister misin?” soruları).	Akademik ama anlaşılır; toparlayıcı “Sonuç” bölümü var, ayrıca tablo/şema öneriyor.

¹⁸ OpenAI, ChatGPT (GPT-5).Erişim tarihi: 18 Eylül 2025.

Kapsam	Sadece ilk dönem (Hz. Peygamber ve sonrası kısa özet).	İlk üç asır ve klasik dönem ağırlıklı.	İlk dönemden Osmanlı ve günümüze kadar uzanan kapsam.
Kullanıcıya Katkısı	Temel giriş seviyesi bilgi.	Öğrenci/araştırmacı için sağlam orta seviye özet.	Akademik, detaylı, geniş perspektifli hem tarihsel hem metodolojik boyut.

Dolayısıyla GPT-3.5 basit, hızlı giriş için uygunken GPT-4 sistematik, öğretici ve dengeli bir görünüme sahip GPT-5 ise kapsamlı, akademik düzeyde modern çalışmalara değinme gibi özelliklerle öne çıkmaktadır.

GPT-3.5, yalnızca Hz. Peygamber ve sahabe dönemine odaklanıp sonraki tedvin, tasnif ve usûl aşamalarına hiç girmediği için giriş seviyesinde özet sunmaktadır. GPT-4, sahabe, tâbiîn, tedvin ve tasnif dönemlerini detaylı işlemiş ayrıca Kütüb-i Sitte ve cerh-ta'dîl gibi kavramlara değinmiştir. Bu doğrultuda orta seviye öğretici bir anlatım vermektedir. GPT-5 ise başlangıçtan itibaren modern döneme kadar tüm süreci kapsamaya çalışmış, isnad sisteminin siyasi bağlamdaki doğuşu, hadis usulü, metin/sened tenkidi, Osmanlı ve günümüz akademik çalışmaları gibi ek bilgilerle soruyu farklı boyutlara taşımıştır. Ayrıca en akademik ve kapsamlı yaklaşımı sunma çabası da modelin gelişimini göstermektedir.

Benzer durum fiten konusunda da geçerlidir. GPT 3.5, 100 kelime ile fiten konusunu açıklarken GPT 4, bir önceki örnekte olduğu gibi 5 başlıkta konuyu incelemiş ve 250 kelimelik bir bilgi paylaşımı yapmıştır. GPT 5 ise daha sistematik bir yöntemle konuyu 370 kelime ile izah etmiş ayrıca rivayetleri anlam ve yorum açısından değerlendirmeye çalışmıştır. Benzer örnekleri farklı sorular etrafında çoğaltmak mümkündür ancak önemli bir problem bizi beklemektedir. Çünkü GPT 3 ve 4 sü-

rümleri artık kullanılmamaktadır. Ancak GPT 5, yönlendirme yapılarak GPT 4 veya eski bir sürümün rolünü üstlenmekte ve o doğrultuda bir cevap metni hazırlamaktadır. Yani ilk metin artık ilk kaynaktan değil tahammül odağından uzak ikinci bir kaynağa göre şekillenecektir. Bunu hadis ilminde tedlis, ihtisar, ziyâde ve idrâc konuları etrafında değerlendirmek mümkündür. Ayrıca GPT 5, bizatihi GPT 3'ün verdiği bilgilerin aynısını vermemektedir. Örneklem olarak seçtiğimiz ilk soru akademik bir çalışmaya girdiği için elimizde vardır. Aynı soruyu GPT 5 üzerinde değerlendirdiğimizde mefhum olarak büyük ölçüde aynı fakat cümle yapılarında farklılık ve ilavelerle cevap verilmektedir. Bu durum ilerleyen sürümlerde izale edilebilir nitelikte olmakla birlikte yapay zekânın klasikleşmesi açısından problem arz etmektedir.¹⁹

Bahse konu problemi “Zayıf hadis nedir?” sorusuna verilen GPT-3.5, GPT-4 ve GPT-5 tarzı yanıtların özelinde gösterirsek ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır:

“GPT-3.5 Tarzı (Kısa ve Sade)

Zayıf hadis, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olduğu rivayet edilen fakat güvenilirliği tam olarak kesinleşmemiş olan hadistir. Yani senedinde (rivayet zincirinde) kopukluk bulunan ya da râvilerinden biri güvenilir görülmeyen hadisler zayıf kabul edilir.

GPT-4 Tarzı (Sistematik ve Öğretici)

Zayıf hadis, rivayet şartları tam olarak yerine getirilmediği için güvenilirlik derecesi düşük olan hadistir.

Başlıca sebepleri şunlardır:

Sened kopukluğu: Rivayet zincirinde bir veya daha fazla halkada eksiklik bulunması.

Râvinin güvenilirmezliği: Râvinin adalet veya hafıza bakımından zayıf olması.

¹⁹ OpenAI, *ChatGPT (GPT-5)*. Erişim tarihi: 21 Eylül 2025.

Metin problemleri: Hadisin, daha güçlü rivayetlere veya Kur'an'ın temel ilkelerine aykırı görünmesi.

Zayıf hadisler dinî konularda delil olarak kullanılmaz, ancak ahlakî veya faziletli işler (fazâil-i a'mâl) gibi alanlarda bazı âlimlerce sınırlı olarak değerlendirilebilir.

GPT-5 Tarzı (Kapsamlı ve Akademik)

Zayıf hadis, Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayetin, sahih ve hasen hadislerde aranan kriterleri tam olarak taşıması sebebiyle güvenilirlik bakımından alt seviyede kabul edilen türüdür.

Zayıflığa Yol Açan Unsurlar

Sened kopukluğu (inkıtâ, irsâl, mu'dal, vb.) → Zincirde râviler arasında kesinti bulunması.

Râvi problemi → Râvinin adaletinde (ahlâkî güvenilirlik) veya zabtında (hafıza/aktarma gücü) kusur olması.

Şâzlık ve illet → Rivayetin daha güvenilir hadislerle çelişmesi veya gizli bir kusur barındırması.

Kullanım

Fıkî hüküm çıkarmada zayıf hadis delil kabul edilmez. Ancak bazı âlimler, sahih ve hasen hadis bulunmadığında, faziletli ameller (fazâil-i a'mâl) konusunda şartlı olarak kullanılabileceğini belirtmiştir.

Günümüzde modern hadis araştırmalarında, zayıf hadisler sened ve metin tenkidi yöntemleriyle ayrıca incelenmekte, uydurma hadislerle karıştırılmaması için dikkat edilmektedir.

Sonuç: Zayıf hadis, Peygamber'e nispetinde kesinlik bulunmayan, sened ve râvilerinde problem olan rivayetlerdir.”²⁰

Bu veriler bir tabloda şu şekilde gösterilebilir:

²⁰ OpenAI, ChatGPT (GPT-5).Erişim tarihi: 28 Eylül 2025.

Tablo 3: Zayıf Hadis Tanımları Karşılaştırma Tablosu

Kriter	GPT-3.5	GPT-4	GPT-5
Üslup	Kısa, sade, giriş seviyesinde.	Öğretici, madde madde, kolay anlaşılır.	Akademik, kapsamlı, alt başlıklara ayrılmış.
Tanım	Güvenilirliği kesinleşmemiş hadis.	Rivayet zincirinde veya râvide sorun olan hadis.	Sahih/hasen şartlarını taşımadığı için güvenilirliği düşük hadis.
Sebeap Açıklaması	Sadece sened kopukluğu veya râvinin güvensizliği.	Sened kopukluğu, râvinin güvenilmezliği, metin problemleri.	Sened kopukluğu, râvi kusurları, şâzlık, gizli illetler.
Kullanım Açıklaması	Yok.	Fıkâhî konularda delil olmaz, ama faziletli amellerde bazen kullanılabilir.	Ayrıntılı: Fıkâhta delil olmaz; fazâil-i a'mâlde sınırlı şartlarla kullanılabilir; modern dönemde ayrıca incelenir.
Derinlik	Yüzeysel.	Orta seviye, sistematik.	En kapsamlı, hem klasik hem modern bakış içeriyor.

Bu doğrultuda gelişim gösteren GPT modellerinin sonraki sürümü nasıl bir bilgi verecektir sorusu akla gelmekle birlikte GPT-3.5 ile tanımlanan zayıf hadis kümesi ile sonraki kümelerin özde buluştukları yerde asgari düzey bir yeterliliğin olduğu görülmektedir ki o da güvenilirliği kesinleşmemiş hadisin zayıflığıdır. Bu bilgi son okuyucu için yeterli olsa da hadis ilminde zayıf hadise yüklenen konum itibarıyla ilmi karşılığı olmayan genel bir ifadedir.

Dikkat edilirse yapay zekâ modeli ChatGPT, önceki met-

ni şerh ederek devam eden bir kitap gibi ilk sürümünü adeta şerh ederek hareket etmektedir. Bir açıdan öğrenme süreçleri devam eden öğrenci gibi gelişim göstermektedir. Bunun sınırı nereden başlamaktadır ve bitme durumunda nerede karar kılacaktır? Bu sorunun cevabı esasında yapay zekâ uygulamalarının kaynaklarının tespitinde yer almaktadır. Nitekim örneklem olarak seçtiğimiz ChatGPT'nin veri tabanı, doğrudan özel hadis kitapları veya İslâmî ilimlerin özgün külliyatından birebir beslenmemektedir. Modelin eğitim sürecinde telifli içerikler, özel veri tabanları veya gizli kaynaklar yüklenmiş değildir. Peki ChatGPT bu kadar bilgiyi nasıl oluşturmaktadır?

Yapay zekâ uygulamalarının temel kaynakları arasında internet ortamında açık erişimde dolaşıma girmiş makaleler, ansiklopedik bilgiler, İslâm tarihi ve ilimleriyle ilgili genel içeriklerden oluşan açık kaynaklı metinler yer almaktadır. Ayrıca OpenAI'nın anlaşmalar yaptığı yayınevleri veya bilgi sağlayıcılardan alınan yasal içerikler yani lisanslı veriler kaynakları oluşturur. Bununla birlikte uzman yapay zekâ eğitmenlerin hazırladığı örnek soru-cevaplar ile kaliteyi artırmaya yönelik yönergelerden oluşan eğitmen katkıları, yapay zekâ modellerinin beslendiği unsurlar arasındadır. Hadisler özelinde verilen cevaplarda geçen hadis bilgileri (örneğin tedvin, tasnif, isnad sistemi, Kütüb-i Sitte, cerh-ta' dîl vb.) akademik ve ansiklopedik kaynaklar (İslam Ansiklopedisi, Britannica vb.), açık erişimli makaleler ve eğitim içerikleri (üniversitelerin İlahiyat Fakültelerinin halka açık yayınları, dergiler) ile genel tarih ve dinler tarihi kitapları (kamuya açık versiyonları) içinden seçilmektedir. Dolayısıyla ChatGPT, doğrudan temel hadis kitaplarına (*Sahih-i Buhari*, *Sahih-i Müslim*, *Muvatta* vb.) erişmemekte ve dinî kaynaklı özel veri tabanlarından, kütüphanelerden beslenmemektedir. Bu nedenle ürettiği bilgiler genel, ansiklopedik özetler seviyesindedir.

Özellikle vurgulamak gerekir ki bugün gelinen noktada baş

döndüren yapay zekâ modelleri veri tabanlarında yer alan bilgilere ne kadar çok ulaşırsa o oranda analiz kabiliyeti artacaktır. İlerleyen sürümlerde kaynak çeşitliliği ve güvenilirliğin artması ile hadis alanında da daha somut ve başarılı sonuçlar ortaya koyma potansiyeli bulunan yapay zekâ modelleri, isnad ve metin analizinde rivayet zincirleri ve râviler hakkında daha güvenilir, çapraz şekilde doğrulanmış bilgiler sunabilir. Aynı şekilde bir hadisin farklı kaynaklardaki varyantlarını yan yana koyarak karşılaştırmalı metin tenkidi yapılabilir ve bir rivayetin mevcut hadis külliyatında hangi şekilde geçtiği gösterilebilir. Cerh-ta'dîl literatürü daha derin işlenirse, râvi değerlendirmeleri sistematik verilebilir. Ayrıca hadis çalışmaları için zaman çizelgesi, kavram haritaları ve sened ağları gibi dijital araçlar geliştirilebilir. Dolayısıyla varlığını açık erişim veri setleri üzerine inşa eden yapay zekâ uygulamalarının belki de en önemli sorunu kendi kendine soru soramaması ve bir yönlendirme üzerine hareket etmesidir.²¹

4. Hadis Usulünde Dijital Ekosistem: Yapay Zekâ Tabanlı Bir Model Önerisi

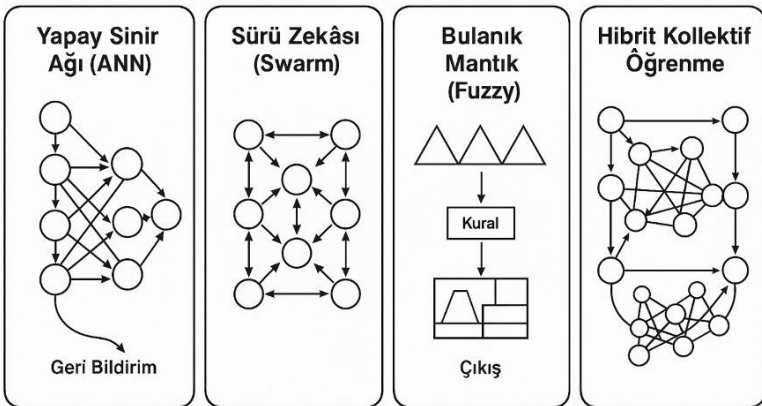
Bu çalışmanın özünü de oluşturan temel sorunun yani klastikleşme sürecinin insan faktörü ile şekillendiği gerçeğini de göz önünde tutarak problematiklerimiz arasında da yer verdiğimiz özgün bir hadis usulü modeli arayışına temas etmek yerinde olacaktır. Yapay zekâ modellerinin çalışma prensiplerini müstakil bir şekilde hadis usulüne uygulamak nasıl gerçekleşir? Daha açık ifade ile ilk dönemden günümüze kadar kabul görmüş bir usul anlayışında dahi ittifak edilmemişken hangi usulü dikkate alan bir model geliştirilecektir?

Bu durumda, daha spesifik veri setleri etrafında asgari yeter-

²¹ Bu fikri ortaya atan çalışma için bk. Burhan Başarslan-Yusuf Büyükyılmaz, "Is It Possible to Engage in Dialogue with Generative AI Technologies", Forcoming.

liliği sağlayacak hadis usulü modelleri üzerinde düşünmek gerekmektedir. Meselenin bu yönü için önerimiz asgari yeterlilik etrafında daha doğru sonuçlar üretme kabiliyeti olan ve yapay zekâ uygulamaları içinde insan zihni gibi düşünme çabası ile öne çıkan en iyi alan “Bulanık Mantık ve Yapay Sinir Ağları’dır. Aynı şekilde sürü zekası şeklinde tanımlanan Swarm da bu sürecin bir parçası olarak hem tek başına hem de hibrit sistem etrafında diğer iki alana entegre olarak kapalı devre (closed-loop) çalışan bir Dijital Hadis Usulü Algoritması veya Dijital Hadis Ekosistemi inşasında aktif kullanılabilir. Çalışmanın hacmi de göz önünde bulundurularak bahse konu modelin protatip örneğini başka araştırmalara bırakma zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca teorik düzeyde tartıştığımız yapay zeka uygulamalarının klasiğine dair problematiklerin tahlili özgün bir modele olan ihtiyacı göstermesi bakımından yeterlidir. Bununla birlikte kapalı devre bir modelin alt yapısında işlevsel olarak kullanılabilecek yapıya dair bir ön sunum da şu şekilde şematize edilebilir:

Tablo 4: Kapalı Devre Dijital Hadis Usulü Algoritmasının Bileşenleri

Bu modelin temelinde kurgulanan öncelik, kapalı devre esasına dayanma gereğidir. Bununla birlikte güçlü bir dijital ekosistemi inşa edecek veri girişi sağlanmalı ve bu aşamada katmanlı nöron yapısı ile öne çıkan yapay sinir ağı panelinin geri beslemeli ve bireysel öğrenmeye açık yönü dikkate alınmalıdır. Yapay sinir ağını destekleyici unsur olsan Swarm ise kolektif etkileşimi ve sürü zekası katmanı ile güvenilir bilgi üretiminde karar alma yönüyle etki eder. Ayrıca bulanık küme teorisi, hadis usulünün temel ilkelerinde dereceli/merâtip eksanli bir öneri sunar ki bu durum doğru ve güvenilir bilgi için asgari yeterlilik eşiğini oluşturacak parametreleri barındırabilir. Son aşamada bu üç modül kapalı devre (closed-loop) bir hibrit yapıda bütünleştirilir. YSA tarafından üretilen temsiller, sürü zeka unsurları tarafından oylanır. Bulanık mantık bu sonuçları ihtiyaca yetecek güvenli bilgi düzeyine (sıhhat skalası veya rakamsal değerler) dönüştürür. Ortaya çıkan hata sinyalleri ise geri besleme yoluyla sistemi günceller. Model, zamanla isnâd ağı, metin yapısı ve usule dair kurallar düzeyinde kendini yeniden düzenleyerek öğrenme kabiliyetini ilerletir ve bağımsız bir şekilde kendini düzenleyebilen (self-organizing) bir zekâ formu kazanır. Bütün bu süreçlerin odağında hadis uzmanı bilim insanlarının doğrudan katkı ve müdahaleleri modelin güvenlik ve kabul edilebilirlik düzeyini belirler. Tıpkı burada önerilen sürü zeka unsurları gibi kolektif bir uzman desteği, modeli sağlam inşa etmenin başat unsurudur.

Veri girişindeki objektif formasyon veya bir ekol ya da meşrep çizgisine göre model eğitimleri geliştirme çabalarındaki amaçlar, öncelikle bilginin makbuliyet derecesini ölçme çabası hakikati ile düşünülmeli, model kurguları her geçen saniye kontrolsüz yeni veri girişleri ile kendi habitatını kuran uygulamalara karşılık kapalı devre alternatif bir sistemin imkânı tartışılmalıdır.

SONUÇ

Hadis usulü, İslamî ilimler içinde bilgiye yaklaşım tarzı en belirgin olan disiplinlerdendir. Vahyin korunma sürecinde insanın güvenilirliğini merkeze alan bir epistemoloji ile şekillenmiştir. Bilginin değeri, metnin içeriğinden önce râvînin adalet ve zabt gibi nitelikleriyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla hadis epistemolojisi, insanı dışlamayan, bilakis onu merkeze alan bir bilgi sistemidir. Bu yönüyle hadis usulü, epistemolojik anlamda sübjektif ama ilmî ölçülerle denetlenebilir bir yapıya sahiptir. Nitekim hadis ilmi, naklin salt aktarım değil, aynı zamanda bir karakter imtihanı olduğunu vurgulamaktadır. Böylece bilgi, kişi ve kimlik üzerinden meşrulaşma zemini bulmak zorundadır.

Bu insan merkezli yapının dijital ortama aktarılması, çağın en önemli entelektüel meselelerinden biridir. Yapay zekâ sistemleri, veriler arasındaki örüntüleri tanıyarak sonuç üretmeye çalışırken anlamın inşasından öte anlamın taklidine yönelir. Bu nedenle klasik hadis usulündeki müktesebata dayalı diyyet ve ilmi ahlaka riyyet boyutunu doğal olarak taşıyamaz. Nitekim çalışma kapsamında ele alınan ChatGPT başta olmak üzere benzer popüler modeller, sorulara verdikleri cevaplarda metinsel bütünlüğü sağlasa da bilgiyi eleştirel süzgeçten geçiremez. Modelin söylemi, açık erişim veriye dayalıdır. Fakat verinin epistemik değerini ölçemez. Bu durum, hadis usulünün özündeki tahlil kavramıyla çelişir gözükmektedir.

ChatGPT'nin farklı sürümlerinin (GPT-3.5, 4, 5) aynı soruya verdiği cevapların farklılaşması, yapay zekânın istikrarlı bir bilgi üretim modeline sahip olmadığını gösterir. Her sürüm, önceki versiyonu şerh eder, düzeltir ve yeniden üretir. Bu süreç, hadis ilminde tedlis veya idrâc benzeri bir durumu da andırır. Yani bilgi, kaynağından aktarılmaz; yeni sürüm, eski metni kendi algoritmik yorumu doğrultusunda dönüştürür. Böylece riyyet zincirinin tutarlılığı kaybolur. Bu yönüyle ChatGPT, bil-

giye süreklilik değil, varyasyon kazandırır. Her sürüm bir öncekini kapsayarak ilerlese de sınırı ve duracağı yeri belirsizlik onu epistemolojik olarak “klasikleşme” yetisinden uzaklaştırır.

Yapay zekânın temel sorunu insan tarafından yönlendirilmediği sürece düşünme sürecini başlatamaz. Oysa hadis usulü, sorular üzerine kurulu bir ilimdir. İlk dönem “suâlât” geleneği, bilginin hareket noktası olarak soruyu kabul etmiştir. Dolayısıyla bu haliyle yapay zekâ uygulamaları insanın yerini değil ancak işlevini kolaylaştırabilecek bir konumda durabilir.

Bununla birlikte yapay zekânın sunduğu bazı metodolojik imkânlar, hadis araştırmalarında yeni ufuklar açabilir. Metin ve isnâd çözümlemelerinde yapay sinir ağları, râvî bağlantılarını analiz edebilir. Swarm Intelligence modelleri, farklı hadis varyantlarını kolektif biçimde değerlendirerek ortalama bir güven skoruna ulaşabilir. Bulanık mantık teorisi, hadis usulündeki gâlib-i zan anlayışını sayısal biçimde modelleyebilir. Bu üç yaklaşımın birleştiği kapalı devre dijital hadis usulü modeli, sistemin kendi içinde öğrenen, hatalarını geri besleme yoluyla düzelden ve bilgi güvenilirliğini sürekli test eden bir ekosistem olabilir. Ancak dijital hadis ekosistem modelinin başarıya ulaşması, insanın dışlanmadığı bilakis onun kontrolünde gelişen sürekliliği olan bir denetim mekanizmasıyla mümkündür. Çünkü yapay zekâ algoritmalarının nihai hüküm merciine dönüşmesi, ilmin otoritesini algoritmaya devretmek anlamına gelir. Oysa hadis ilminde son söz daima adalet ve zabt sahibi insanındır. Bu bağlamda dijital hadis usulü modeli, insanla makine arasındaki iş birliğini merkeze almalıdır.

Sonuç olarak hadis usulü ile yapay zekâ arasındaki ilişki, klasik ilmin insan merkezli doğası ile dijital sistemlerin nesnel işleyişi arasında yeni bir denge arayışını zorunlu kılar. Önerdiğimiz model, bu dengeyi kurma yönünde atılmış somut bir adımı temsil eder. Kapalı devre dijital hadis usulü algoritması,

yapay sinir ağlarıyla isnâd ve metin ilişkilerini çözümler, sürü zekâsı ile kolektif doğrulama sağlar ve bulanık mantık aracılığıyla sıhhat derecelerini belirler. Ancak ChatGPT gibi açık erişimli modellerin kaynak güvenilirliği, sürüm kararlılığı ve eleştirel muhakeme eksikliği ciddi sınırlılıklar oluşturur. Bu nedenle yapay zekâ modellerinin hadis ilmine doğrudan uygulanmasından önce alan odaklı, denetlenebilir, lisanslı veri tabanları inşa edilmelidir. Ayrıca Arapça merkezli doğal dil işleme alt yapıları geliştirilerek rivayet metinlerinin dilsel incelikleri korunmalıdır. İnsan denetiminin sürekli olduğu, versiyon sabitliği ve hata izleme protokolleriyle desteklenen bu yapı, metodolojik güveni ve ilmi sürekliliği sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Böylece hadis usulü, yapay zekâ çağında klasik ilmin ruhunu kaybetmeden dijital bir epistemik modele dönüşme imkânı kazanma fırsatı yakalayabilir.

KAYNAKÇA

- Apaydın, Mehmet. "The Feasibility of Using Artificial Intelligence in HadithResearch". *Journal of Sharia and Islamic Studies*, 40/140 (2025), 9-64. <https://doi.org/10.34120/jsis.v40i140.3479>
- Ayhan, Mehmet - Kılıç, Zülal. "Yapay Zekâ Modellerinin Hadis Tarihi Sorularına Verdiği Yanıtların Karşılaştırmalı Analizi: Chatgpt ve Gemini Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (Aralık 2024), 137-159. <https://doi.org/10.33415/daad.1586164>
- Burhan Başarslan-Yusuf Büyükyılmaz, "Is It Possible to Engage in Dialogue with Generative AI Technologies", *Fortcoming*.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>
- Düzenli, Muhittin. "Tecrübi Bilgiden Sezgisel Bilgiye Rivâyetlerin İletini Belirlemede Sezgisel (İlham) Gücün İmkânı". *MA-NAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (2017), 103-120.

- Erman, Uğur. "Cerh Açısından Kadın Râvîler". *Şarkiyat* 2/11 (2019), 989-1006.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.
- How, R. Alan. "Hermeneutics and the 'Classic' Problem in the Human Sciences". *History of the Human Sciences* 24/3 (2011), 47-63.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *Kitâbu'l-cerh ve't-tâ'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1952.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi terceme-ti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb veylühû et-Terhîb binakdi'd-Te'dîb*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1990.
- Kurt, Abdurrahman. "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 145-174.
- Kurt, İsmail. "Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî'nin Tevsik ve Tekzib'i Özelinde". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/2 (2022), 739-758.
- Özpınar, Ömer. "Hadis İlminde Klasik Yaklaşımlar". *İslami İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar*. 91-140. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Sağlam, İbrahim. "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 115-137.
- Turan, M. Nurullah. "'Klasığın Geri Dönüşü' Sorunu". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Temmuz 2022), 390-407. <https://doi.org/10.53683/gifad.1114839>
- Yüceer, Mustafa - Çakır, Furkan. "Klasik ve Modern Dönemde Yalın Haberin Tespiti: Hadis Usûlü ve Doğrulama Platformları Özelinde Mukayeseli Bir Yaklaşım". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2021), 171-193.

DİJİTAL ÇAĞDA “MAHREM ALAN”IN SINIRLARI: HADİSLERDEKİ HAYÂ İLKELERİNİN SANAL DÜNYAYA UYARLANABİLİRLİĞİ

Yusuf OKTAN*

GİRİŞ

İnsanın maddeyle kurduğu ilişki tarihsel süreçte sürekli değişim göstermiştir. Bu durum ise beden algısının da olumlu ve olumsuz değerlendirmelere zemin hazırlamıştır. Beden, farklı dönemlerde ruhun barınağı veya zindanı, aklın karşıtı ya da tamamlayıcısı, haz ve acının kaynağı, bireysel kimlik tasarımının ve toplumsal aidiyetin temel unsuru şeklinde tanımlanmıştır.¹ Bu çerçevede dinî, felsefî ve edebî gibi birçok alanda çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Tüm bu süreçlerde zaman zaman

* Doç. Dr. Yalova Üniv. İslami İlimler Fakültesi, oktanyusuf@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9196-8919

¹ Belma Yıldırım, *Batı Sanatında İnsan Bedeni ve Değişen Anlamı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Resim Öğretmenliği Bilim Dalı, 2008), 5-6.

beden süslenip öne çıkarılırken bazen de yüce değerler çerçevesinde sınırlandırılmış ya da disipline edilmiştir.²

Vahiyle birlikte insanın bedenine dair anlayışında köklü bir dönüşüm sağlanmıştır. Kur'ân, bedeni öncelikle Allah'ın varlığına işaret eden bir "ayet" olarak konumlandırmış;³ insanın duyuları, dili ve rengi gibi farklılıkları ilahî kudretin delilleri arasında saymıştır. Bununla birlikte insanın topraktan yaratıldığı⁴ ve Allah'ın ona ruhundan üflediğini bildirerek insandaki kıymeti ön plana çıkarmıştır.⁵ İnsanın yaratılış sürecindeki tüm bu ayetler insan bedeninin hem ilahî bir değere sahip olduğunu hem de fâniliği hatırlatan bir yapıya sahip bulunduğunu ortaya koymuştur.

İslamî anlayışta beden, Allah'ın rızasına uygun biçimde kullanılması için insana emanet edilen bir varlıktır. Bu bağlamda İmam Gazâlî (ö. 505/1111), bedeni kişiyi manevi hedeflerine ulaştıran bir araç veya bineğe benzetmektedir. Bundan dolayı Müslüman bir birey kendi bedeni üzerinde sınırsız tasarruf hakkına sahip değildir. Zira beden bir emanettir ve kendisi bu emaneti yaşamı boyunca korumalı ve gözetmelidir.⁶ Tüm bu koruma sürecinde ise bedendeki duyuların tümüne şamil olacak bir tesettürün önemli bir yeri vardır.

Bedende tesettür giysi ile sağlanırken, gözde tesettür bakış kontrolü ile gerçekleştirilir. Kur'ân ve hadislerde göz mahremiyetiyle ilgili önemli açıklamalar bulunmaktadır. Allah Teâlâ, "Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp de

² Nazife Şişman, *Emanetten Mülke -Kadın Bedeninin Yeniden İnşası* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 34.

³ Rûm 30/22.

⁴ Hicr 15/28.

⁵ Hicr 15/29.

⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Erba'în fi usulî'd-dîn* (Kâhire: Mektebetü'l-Cündî, 1963), 231.

sorguya çekilecektir"⁷ buyurarak insanın duyu organlarının eylemlerinden sorumlu olduğunu bildirmiştir. İslam âlimleri, dil, göz ve kulak gibi organların amellerinden sorguya çekileceği konusunda ittifak etmiş ve mezkûr âyeti delil göstermişlerdir.⁸ Âyette özellikle kalp, kulak ve gözün zikredilmesi, sorumluluğun başlıca muhatap organlar aracılığıyla gerçekleştiğini göstermektedir.⁹

İslam'ın Kur'ân ve sünnette yapılmasını emrettiği korunma, temkinli olma, tecessüsten sakınma gibi durumlar iffet, mahremiyet ve hayâ duygularıyla yakında ilgilidir. Nitekim mezkûr duyguların olmadığı yerlerde emredilen korunmanın da bir ehemmiyeti olmayacaktır. İnternetin keşfi ve sosyal medyanın yayılması ile birlikte İslam'ın emrettiği mahrem sınırların gözetilmesi esasında bir değişiklik olmamakla birlikte keyfiyette bazı muğlaklar yaşanabilmektedir. Zira başkalarının özelini araştırmama, mahrem alana dikkat etme fiziki âlemde mümkün merteye anlaşılabilecekken dijital mecralarda bu hususlar göz ardı edilebilmektedir. Bu bağlamda makale günümüzde mahrem alanı hadislerin hayâ ve iffet ilkeleri çerçevesinde modern dünyaya uygulanabilirliğini ele alacaktır.

1. MAHREMİYET, HAYÂ VE İFFET KAVRAMLARI

1.1. Mahremiyet Kavramı

Mahrem kelimesi Arapça (حرم) kökünden türemiş olup, temel olarak "haram kılınan" ve "evlenilmesi dinen yasaklanan akraba" anlamlarına gelir.¹⁰ Bunun yanı sıra sırdaşlık, aile ha-

⁷ İsra, 17/36.

⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî *el-Mensur fî'l-kavâidi'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982/1402), 2/34.

⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrût: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 1420/2000), 25/37.

¹⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (Kâhire Dâru'l-Hilâl, ts), 3/222; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru

yatı, gizlilik, samimiyet ve yabancı bakışlardan korunma gibi muhtelif anlamları da içermektedir.¹¹ Aynı kökten gelen “mahrum”, “hürmet”, “muharrem” ve “tahrim” kelimeleri de benzer çağrışımlar içerir.¹² Mahrem kelimesi Kur’ân’da doğrudan geçmese de bazı ayetlerde mahremiyet kavramına atıflar yer almaktadır.¹³ Hadis literatüründe ise bu kelimenin hem sözlük hem de fikhî terim anlamında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁴

Mahremiyetin zaman ve kültürlere göre farklılaşması, hatta aynı dönemi ve toplumu paylaşan bireyler arasında dahi değişkenlik göstermesi, kavramın sınırlarını belirlemeyi güçleştirmektedir. Bu nedenle mahremiyet, herkes için aynı anlamı ifade etmemektedir. Kavram, tek bir bilim dalının sınırları dahilinde olmadığı için genel bir tanımı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kavrama yaklaşım tarzına göre ve bakış açısına göre kavramın tanımı da değişecektir. Dinî olmayan bir bakış açısı ile mahremiyet, bireylerin yalnız kalabildikleri, düşünce ve davranışlarını özgürce belirleyebildikleri ve başkalarıyla ne zaman, nerede ve hangi ölçüde etkileşimde bulunacaklarına kendilerinin karar verebildiği alan ile bu alan üzerindeki hakları ifade eden bir terim olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Yine bu bağlamda İngiliz toplumbilimci Giddens, mahremiyeti, “başkası tarafından özümsemek değil, onun özel-

Sâdır, 1414), 12/123.

¹¹ Doğan, “Mahrem”, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), 729; Salim Ögüt, “Mahrem”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2003), 27/388-389.

¹² İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrût: Dâru’l Ma’rife, 2008), 227-228. Ebû’l Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu’l Belâğâ* (Dimaşk: Dâru’n-Nefâis, 2009), 13. Mazhar Bağlı, *Modern Bilinç ve Mahremiyet* (İstanbul: Yarı Yayınları, 2011), 185.

¹³ en-Nûr 24/31, el-Me’âric 70/29, el-Hucrât 49/12.

¹⁴ Ögüt, “Mahrem”, 27/388

¹⁵ Emel Arık “Sosyal Medyada Mahremiyet Görünümleri”, *Sosyal Medya Araştırmaları 1*, ed: Ali Büyükaslan-Ali Murat Kırık (Konya: Çizgi yayınları, 2013), 104.

liklerini bilmek ve kendi özelliklerini açıkça ortaya koymak" olarak tanımlar.¹⁶

Mahremiyet kelimesi İslâmî literatürde haram terimi ile yakınlık göstermektedir. Haram ıstılahı dinî açıdan yasaklanmış, yapılması hoş görülme-yen veya men edilmiş eylem ve nesneleri ifade eder. Bu bağlamda, haram olan şeye "mahrem", yasaklılık durumuna ise "mahremiyet" denir. Fıkhî literatürde ise, saygı gösterilmesi ve gizlenmesi gereken hususlar ile evlenilmesi İslâm tarafından yasaklanan yakın akrabalar, mahremiyet kavramı çerçevesinde değerlendirilir. Yani mahremiyet, hem özel hayatın gizliliğini hem de belirli kişilerle kurulan ilişkilerdeki sınırları belirleyen dinî bir terimdir.¹⁷

İnsanın mahremlerini koruması ve örtmesi, öncelikle hayâ duygusunun gelişmesine bağlıdır. Hayâ, bireyin ahlâkî değerleri fark etmesini sağlayan, iyiye yönlendirirken kötülüğün her türlü-sünden de alıkoyan bir haslettir.¹⁸ Hayâ, insanın fıtratında var olan temel bir duygudur ve ilk insandan itibaren geçerliliğini korumuştur. Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın elbiseleri gi-dince avret yerlerini örtmeye çalışmaları hayâ duygusunun apaçık bir göstergesidir.¹⁹ Buradan hayânın, bireyde utanma duygusunu canlandırarak özel ve değerli olanı korumaya, gizlemeye ve başkalarıyla paylaşmama eğilimini güçlendirdiği yorumu yapılabilir.

Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer kavram ise iffettir. Genel anlamıyla irâdenin gücüyle cismanî ve şehvânî

¹⁶ Anthony Giddens, *Mahremiyetin Dönüşümü* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), 89.

¹⁷ Arent Jan Wensinck, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî* (Leiden: Brill, 1936-1969, "hrm" maddesi.

¹⁸ Hüsamettin Erdem, "Mahremiyet, İffet ve Hayâ İlişkisi" *Mahremiyet Algıları Sempozyumu* (Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016) 1/65.

¹⁹ el-A'râf 7/22.

arzuları kontrol altında tutmak olarak ifade edilen iffet²⁰ zî-nadan ve sefahatten uzak durmak olarak tanımlanabilir.²¹ Bu kavram, dil, göz, kulak, el, ayak ve mide gibi uzuvları günah-lardan koruyarak, helal sınırlar içindeki zevk ve lezzetlerle ye-tinmeyi de kapsar. İslam âlimleri, iffetin özellikle cinsel arzu-lar, söz söyleme ve yeme-içme gibi temel fizyolojik alanlarda ortaya çıktığını belirtmişlerdir.²²

1.2. Mahremiyetin Kaynağı

Mahremiyet kavramının temel tartışmalarından biri, onun kaynağının ne olduğu sorusudur. Bu bağlamda, mahremiye-tin kaynağı bireyin kendisi midir yoksa bireyi aşan üstün bir irade midir sorusu önem kazanmaktadır. Zira cevaba göre ta-nımlar ve uygulama değişebilmekte, mahremiyetin anlamı ve sonuçları da farklılaşabilmektedir.²³

Mahremiyetin kaynağı birey olarak kabul edilirse, her kişi kendi algısına göre farklı mahremiyet sınırları oluşturabilir. Bu durumda toplumda ortak bir mahremiyet anlayışı oluşmaz ve cinsel istismar gibi konuların boyutları sağlıklı bir şekilde de-ğerlendirilemez. Bireyler arasında “bu bir mahremiyet ihlâlidir” veya “hayır, değildir” gibi görüş ayrılıkları ortaya çıkar ve so-nuç olarak mahremiyet sorumluluklarından söz etmek müm-kün olmaz.²⁴ Bu da en başta zaman ve mekana göre değişen

²⁰ Ebüssuud Efendi, *Tefsiru Ebüssuud = İrşadü'l-akli's-selim* (Kâhire: Dârü'l-Mushaf), 3/394.

²¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usulü's-Serahsî* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1993), 2/331.

²² İsmail Güllük, “Avret Mahremiyeti Prensipleri Açısından Görüntü, Gerçeklik, Sanal Âlem Ve Cinsellik Üzerine Fikhî Bir Analî” *İslam Hukuku Araştırmaları Der-gisi* 23 (2014), 114.

²³ Güllük, “Avret Mahremiyeti Prensipleri Açısından Görüntü, Gerçeklik, Sanal Âlem Ve Cinsellik Üzerine Fikhî Bir Analiz”, 106.

²⁴ Kemal Yıldız, “Genel Anlamda Mahremiyetin Kaynağı ve Çocuklarda Cinsel İstismarı Önleyici Bir Unsur Olarak Aile İçi Mahremiyetin Önemi”, *Çocuk So-runları ve İslâm Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 203.

bedene yönelik mahremiyet algısında görülür. Bunun en bariz örneği ise tarihin erken dönemlerinden günümüze kadar gelen beden anlayışında görülmektedir.

Antik anlayışta beden, güç ve cesaretin simgesi olarak estetik bir değerle öne çıkarken, Orta Çağ'da beden-ruh ilişkisi merkeze alınmıştır. Bu dönemde Batı düşüncesi, bedeni günahkâr bir yük olarak görmüş; onun doğal ihtiyaçlarını bastırarak çileci disiplinlerle arındırılabilmesine inanmıştır. Bu yaklaşım, Hz. İsa'nın bedeninde hem kutsallık hem de acının birleşmesiyle paradoksal bir görünüm kazanmıştır. Aydınlanma döneminde ise beden aklında kontrolünde bir makine mesabesine indirgenerek bilimsel incelemenin nesnesi haline gelmiştir. Modern dönemde ise beden algısı, söz konusu tahakkümden sıyrılarak bireysel sahipliğin vurgulandığı bir anlayışa yönelmiştir.²⁵

Mahremiyetin kaynağı Allah'ın insanı yaratması, ona bazı duygular vermesi ve emir, yasakları ile onu yönlendirmesi olarak kabul edildiğinde, ruh ve beden insana emanet edilmiş sayılır ve emânetin gerçek sahibinin irâde ve tasarrufları geçerli kabul edilir. İnsan, kendi iradesini üstün bir iradenin belirlediği ölçülere göre şekillendirdiğinde, mahremiyet sınırlarının belirlenmesi kolaylaşır ve bu alanda tartışma veya kaos yaşanmaz.²⁶

Bir eylemin mahremiyet taşıyıp taşımadığı, başlangıçta genellikle ilgili merciin takdirine bağlıdır. Ancak süreç ilerledikçe, farklı etkenler ve eylemi gerçekleştirenlerin yorumları devreye girebilir. Bu nedenle, hangi bilginin veya durumun mahrem sayılacağına karar veren irade her zaman tartışmaya açıktır. Bu çerçevede İslam geleneği, bireysel özgürlük ile kamu yararını gözetir irade arasında bir denge kurmayı amaçlar.²⁷ İs-

²⁵ Şişman, *Emanetten Mülke*, 14-32.

²⁶ Kemal Yıldız, "Genel Anlamda Mahremiyetin Kaynağı ve Çocuklarda Cinsel İstismarı Önleyici Bir Unsur Olarak Aile İçi Mahremiyetin Önemi", 203.

²⁷ Ömer Türker, *İslam Düşünce Geleneklerinde Mahremiyet Kavramı, Mahremiyet Ha-*

lam geleneğinde mahremiyetin temel dayanağı, tecessüsün yani başkasının özelini araştırmanın yasaklanmasıdır. Bu yasağın kapsamı geniş tutulmuş olup, kişi mahrem bilgi ve durumları kamu menfaatine zarar vermediği sürece belirleme özgürlüğüne sahiptir. Kur'an'da mahremiyet korunması sadece bir tercih değil, emir olarak belirtilmiştir.²⁸ Bazı durumlarda mahremiyet, kişinin dindarlık sürecinin bir parçası olarak öngörülmüştür; nitekim Kur'an'da sadakanın gizli verilmesi, ibadetin etkisini artırmak için teşvik edilmiştir.²⁹ Burada mahremiyet ilkesi, bilgi ve davranışın doğasında gizli olmasından ziyade, kişinin dindarlığını koruma ve ibadet hayatının manevi değerini sürdürme amacına hizmet etmektedir.³⁰

İslâm hukukunda mahremiyet hem temel insan hakkı olarak telakki edilmiş hem de kişilik hakkının bir parçası olarak görülmüştür.³¹ Bu hak, tüm insanlar için cinsiyet, din, dil, ırk veya sosyal statü farkı gözetmeksizin geçerlidir. Bireyin özel yaşamının rızası ve izni dışında başkaları tarafından araştırılması, izlenmesi veyahut paylaşılması, kişilik haklarına müdahale anlamına gelir ve hukuken yasaklanmıştır.³²

Fıkıh usulünde özelde ibadetler ve hukuk genelde ise dinî hükümlerin gayeleri anlamına gelen “Mekâsidü’ş-şerî’a”da insanın canı, malı, aklı, nesli ve dini dokunulmazdır ve korunması gerekir.³³ Bu çerçevede can, mal, akıl, nesil ve din zarûriyyât

yatın Sırları ve Sınırları (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 102.

²⁸ el-Hucurât 49/12.

²⁹ el-Bakara 2/271.

³⁰ Ömer Türker, *İslâm Düşünce Geleneklerinde Mahremiyet Kavramı, Mahremiyet Hayatın Sırları ve Sınırları*, 102-103.

³¹ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri I-III* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1988-1992), 3/186.

³² Abdullah Kahraman, “Fıkıhî Perspektiften Sırrın İfşası”, *Mahremiyet Hayatın Sırları ve Sınırları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 82.

³³ Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân*

kapsamındadır ve toplumsal düzenin sürdürülmesi için vazgeçilmezdir. Özellikle can ve neslin korunması mahremiyetle doğrudan ilişkilidir; canın dokunulmazlığı, insanın saygıya değer ve mükerrem olmasıyla bağlantılıdır. Mükerrem kılınan kişi, hem ahlâkî değerlerle donatılmış hem de hukukî olarak korunmuş sayılır. Böylece birey dışarıdan gelebilecek zararlara karşı hukuken de güvence altında tutulur.³⁴

2. MEDYA VE MAHREMİYET

İnsan yapısı gereği sosyal bir varlıktır ve bir çevrede varlığını idame ettirmek zorundadır. Bu süreçte ise birey çevresindeki diğer insanlarla muhtelif münasebetlere girebilmektedir. Bu sosyal yaşamda, insanlar birbirlerinin özel alanlarına saygı göstermeyi ve başkalarının mahremiyetini merak veya tecessüsle ihlal etmemeleri beklenmektedir. Bununla birlikte, bazı kişiler kendine ait olmayan şeylere el uzatma, başkasının özel hayatına müdahale etme veya bunlardan faydalanma eğilimi gösterebilmektedir. Bu haksız tecessüste, insandaki arzu ve şehvetin yeterince terbiye edilmemesi önemli rol oynamaktadır. Burada zikredilen şehvet, yalnızca karşı cinsle ilgili istekleri değil, genel olarak tüm arzuları ifade eden ahlaki bir kavramdır. Dolayısıyla, bencillik, hırs, tecessüs ve açgözlülük gibi menfi davranışlar, bireyin iradesini yönlendiren şehvetin doğru şekilde disipline edilmemesinden ortaya çıkar.³⁵

Modern dünyada "görünerek var olma" anlayışı, geleneksel dünyanın temel değerlerinden kopuşunda önemli bir göster-

fî Usûl'l-Fıkh (Devha: Abdülazîm ed-Dîb, 1399), 2/913-914, 923-958.

³⁴ Sevedgöl Çekiç-Tevhit Ayengin, "Sosyal Medyadaki Mahremiyet İhlallerinin Bazı Fıkhi Yansımalarına Dair" *Mütefekkir* 8/15 (2021), 79.

³⁵ Murat Demirkol, "Mahremiyet Algısının Oluşumunda İffet Erdeminin Rolü", *Mahremiyet Algıları Sempozyumu* (Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 2/196.

gesidir. Ancak İslami anlayışta üstünlük ve kudret, “gören”in elindedir. Dolayısıyla Allah Teâlâ herkesin göreni olup hiçbir şekilde görünmeyendir. Teknolojik gelişmeler neticesinde ortaya konulan makinelerle bu hiyerarşi bozulmuş ve özellikle post-modern yaşamda birey varlığını görünürlük üzerinden inşa etmeye başlamıştır. Ancak görünür olmak, aynı zamanda artan bir denetim ve gözetim altına girmeyi de beraberinde getirir.³⁶ 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren internetin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan “yeni medya” insanlığa interaktif bir platform sunarak bireylere zamandan ve mekândan bağımsız olarak etkileşimde bulunma imkanı sağlamıştır. Özellikle Web 2.0 ile kullanıcılar içerik üretmeye başlamış, yorum yapabilmiş ve sosyal medya aracılığıyla toplumsal değişimlere katkı sağlayabilmişlerdir. Bu dönemin en önemli özelliği, kullanıcıların pasif konumdan çıkıp geniş çaplı bir etkileşim ortamına dahil olabilmeleridir.³⁷

Günümüzde mahremiyet sınırlarının en çok aşıldığı ve bunun kolayca yapıldığı yerlerin başında sosyal medya gelmektedir. Sosyal medya kullanıcıları özel alanlarına dair bilgileri profilin etkileşimini artırmak için kullanabilmektedir. Bu görülme hedefi günümüz rekabetçi kültüründe bireyler için bir var olma ve öne geçme hususunda önemli bir mecra oluşturmuştur. Sürekli internet erişimi ve akıllı telefonlar vasıtasıyla kullanıcılar günün her saatinde sosyal medya ortamında var olabilmektedirler. Kullanıcıların aktif olmaları ve paylaşımların başkaları tarafından izlenmesi ve değerlendirilmesiyle yeni bir “sanal sosyal ortam” oluşmasına yol açmaktadır.³⁸

³⁶ Fatma Barbarosoğlu, *Şov ve Mahrem* (İstanbul: Profil Kitap, 2016), 10, 15.

³⁷ Filiz Balta Petekoğlu, “Sosyal Medya Sosyal Değişim”, *Sosyal Medya Akademisi* (İstanbul: Beta yayınları, 2012), 4.

³⁸ Bermal Aydın, “Sosyal Medya Mecralarında Mahremiyet Anlayışının Dönüşümü” *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi*, 3/ 5 (2014), 143-144.

Modernleşme, bilim-teknoloji alanındaki hızlı gelişmeler dolayısı ile bireylerin dijital aleme daha fazla yönelmesi insanlara yaşam kolaylığı ve konfor sağlarken, aynı zamanda bireyi sürekli gözetim altında tutarak yaşam alanını daraltmaktadır. Görsel, işitsel ve bilgi aktarımındaki teknolojik gelişmeler kişisel alanı görünür kılmakta ve kişiler arası mahremiyet perdesini ortadan kaldırmaktadır.³⁹

2000'li yılların başından itibaren teknolojiadaki hızlı ilerlemeyle birlikte, içinde yaşadığımız dönem "dijital çağ", "iletişim çağı" veya "bilgi çağı" gibi farklı isimlerle anılmıştır. Bu kavramlar içinde en uygun olanı muhtemelen "dijital çağ"dır. Zira bu dönem, kendine özgü bir gerçeklik sunan sanal bir âlemi de beraberinde getirmiştir. Sosyal medya platformları, bloglar ve diğer çevrimiçi ağlar aracılığıyla her yaştan birey, gerçek yaşamın yanı sıra bu sanal âlemlerle etkileşime geçmekte ve anlık bilgi, mesajlaşma veya görsel paylaşım gibi etkinliklere katılabilmektedir. Ancak dijital çağın sunduğu bu imkânlar, insanların özel ve aile hayatına dair mahremiyetlerinin farkında olmadan veya bilinçli şekilde ifşa edilmesine de yol açmaktadır.⁴⁰

Yapılan araştırmalarda mahremiyet ihlallerinin özellikle bebek ve çocukların sosyal medya ile ilişkisi bağlamında yoğunlaştığı görülmektedir. Sosyal medya kullanıcıları daha fazla takipçi ve beğeni kazanma arzusuyla paylaştıkları görsel ve bilgilerin mahremiyet durumuna dikkat etmemektedirler.⁴¹ Günümüzde, hamileliğin ilk anından itibaren bebeklerinin her anını sosyal medya üzerinden paylaşan ebeveynler, bu gönüllü ifşanın tipik örneklerini oluşturmaktadır.⁴² Bu bağlamda "Bireylerin

³⁹ Abdullah Kahraman, *İslam Hukuk ve Ahlak İlkeleri Işığında Özel Hayatın Gizliliği (Mahremiyet)* (Ankara: Ebabil Yayınları, 2008), 1.

⁴⁰ Sevdegül Çekiç, "Sanal Dünyada Mahremiyet ve Özel Hayat", *Tevilat* 2/1 (2021), 46-47.

⁴¹ Fatma Barbarosoğlu, *Şov ve Mahrem*, 15.

⁴² Çekiç, "Sanal Dünyada Mahremiyet ve Özel Hayat", 49.

Sosyal Medyada Çocuk Fotoğrafları Paylaşımı ile İlgili Tutumları” başlıklı bir anket çalışmasına katılımcıların sırasıyla banyo yaparken ya da çıplak fotoğraflarının, bikinili ve mayolu fotoğraflarının ve hastane fotoğrafının paylaşılmasında duydukları rahatsızlık konunun mahremiyet bağlamında ehemmiyetini ortaya koymaktadır.⁴³ Bu tür paylaşımlar, bazı ülkelerde çocuk hakları açısından sakıncalı bulunmuş ve yasaklanmıştır. Türkiye’de de ebeveynlerin çocuk fotoğraflarını sosyal medyada paylaşmalarıyla ilgili aile mahkemesi kararları mevcuttur.⁴⁴

2019 yılında doktora seviyesinde gerçekleştirilen bir çalışmada, X, Y ve Z kuşaklarının sosyal medya kullanımı bağlamında mahremiyet üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, Y kuşağı, kişisel bilgiler, önemli anlara ait fotoğraf, video ve yazılar, yakınlarına dair duygusal içerikler, özel anlarda çekilmiş fotoğraf ve videolar ile hediye paylaşımlarında diğer kuşaklara göre anlamlı düzeyde daha aktif olmuştur. Z kuşağı ise özellikle deniz veya havuzda ve ev ortamında çekilmiş görselleri daha fazla paylaşmaktadır. Ayrıca Y ve Z kuşağı katılımcılar, yiyecek/içecek fotoğrafları ve gittikleri eğlence mekânlarına dair paylaşımlarda X kuşağına kıyasla belirgin şekilde daha aktif bulunmuştur. Buna karşılık X kuşağı, dini inanç ve siyasi görüşle ilgili paylaşımlarda Y ve Z kuşağından daha yoğun bir paylaşım sergilemiştir.⁴⁵

Yaklaşık on yıl öncesine kadar mahrem sayılan pek çok durum, günümüzde “sosyal olma” ve “şeffaflık” anlayışı çerçevesinde değerlendirilmekte ve paylaşımına açık hale gelmekte-

⁴³ Çekiç, “Sanal Dünyada Mahremiyet ve Özel Hayat”, 50.

⁴⁴ <http://www.gazetevatan.com/-blogger-anneye-cocuk-istismari-suclamasi-1080670-gundem/> (Erişim: 20.08.2025).

⁴⁵ Elif Kütükoğlu, *Sosyal medyada mahremiyet algısının belirlenmesi: X, Y ve Z kuşakları üzerinde bir araştırma* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 176-196.

dir. Evin en özel alanlarında çekilen fotoğraf ve videolar, sosyal medya ve video paylaşım platformları aracılığıyla milyonlarca kişiye ulaşabilmekte, sıradan bireyler hızla geniş kitlelerce tanınır hale gelebilmektedir. İnternet üzerinden sürekli izlendiğinin farkında olunmasına rağmen kullanıcılar, mahremiyetlerini ifşa etmekten çekinmemektedir. Hatta bu durumu gurur ve haz kaynağı olarak görülmekte, netice olarak da bireyleri daha fazla görünür olma ve kendini teşhir etme eğilimine yönlendirmektedir.⁴⁶

3. SANAL DÜNYA VE HADİSLERDE HAYÂ İLKELERİ

İslami ilimlerde mahremiyet ve özel hayatın korunmasına ilişkin ayet ve hadisler, modern hukukta olduğu gibi doğrudan "özel hayat" başlığı altında değil, farklı konular çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna karşılık, medeni hukuk ve anayasa hukukunun ilgi alanına giren özel hayatın gizliliği meselesi, İslam hukukunun ikinci kaynağı olan hadislerde ayrıntılı biçimde işlenmiş ve hukuki hükümlere bağlanmıştır.⁴⁷ Bu bağlamda dijital çağda mahremiyet ilkelerine işaret eden bazı hadisler sosyal dünya çerçevesinde incelenecektir.

3.1. Dijital Çağda Edep, Ölçülülük ve Nezaket

Günümüz dünyasında kullanılan sosyal etkileşim araçlarında bireyler ahlâki değerlerini sergileme imkanı bulmaktadır. Ortaya konulan ahlâkî eylemlerde ise İslam'ın hayâ duygusu şekillendirici bir mahiyettedir. Hz. Peygamber'in (sav) "Hayâ

⁴⁶ Hülya Öztekin- Ahmet Öztekin, "Modernleşme- Mahremiyet İlişkisi Ve Siber Mekânda Mahremiyetin Aleniyete Dönüşmesi", *Yeni Dünya Bilimleri Akademisi Dergisi*, 5/4, (2010), 539.

⁴⁷ Servet Armağan, Hukukunda Özel Hayatın Gizliliği (Mahfuziyet'i) -Bir İzah Tercümesi-, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 6 (3-4) (1976), 141-142

imandandır”⁴⁸ buyruğu hayânın sadece bireysel bir tutum değil, aynı zamanda imanla doğrudan bağlantılı ahlâkî bir erdem olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bu minvalde “Mümin, ne insanları ayıplayıp kötöleyen, ne lanet eden, ne hayâsızca konuşan ne de kötü söz söyleyendir”⁴⁹ hadisi de mümin bir kimşenin nezaket ve ölçülülüğü öfke anında dahi elden bırakmaması gerektiğini ifade eder. Mezkûr iki hadisten, sosyal ortamlarda paylaşılan içerikler, kullanılan dil ve yapılan yorumlarda kişilerin sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Mahremiyet ihlali, hakaret ve haddi aşma gibi aykırı davranışlar Hz. Peygamber’in zikrettiği ahlâkî prensiplere aykırıdır. Bununla beraber dijital etkileşimlerde nezaketin, hayânın ve edebin her durumda korunması gerekliliğinin önemi de ortaya koymaktadır. Buna göre günümüz dijital çağında edep, nezaket ve ölçülülük, sadece sosyal bir değer değil, aynı zamanda imanî bir sorumluluk olarak da anlaşılmalıdır.

3.2. Dijital Görsellik ve Gözlerin Korunması

Günümüz dünyası ve özellikle sosyal mecralar kişilerin sürekli olarak görsel içeriklerle karşı karşıya geldiği bir alan haline gelmiştir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber’in Cerîr b. Abdullah’a (ö. 51/671) hitaben söylediği “bakışını çevir”⁵⁰ buyruğu gözleri her durumda ahlaka aykırı ve haram görsellerden alıkoymanın kişinin imanî bir sorumluluğunun önemli bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır.

⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (Bûlâk: el-Matbaatu'l-kübrâ'l-emîriyye, 1311), 14/24. 8/29; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhü Müslim* (Kâhire: Matbaatu İsâ'l-bâbî'l-Halebî, 1374), 1/63.

⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Edebü'l-Müfred* (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1998), 162; 172; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009), 4/87.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 31/534; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1392), 2/246.

Yine Allah Resûlü'nün (sav) "Bir Müslüman'ın ayıbını örtenin, Allah da kıyamet günü ayıbını örter"⁵¹ buyruğu da kişinin başka bireylerin özelini ve mahremiyetine saygı göstermesinin, bunları korumasının Allah nezdinde büyük bir sorumluluk ve önemli bir ahlâki eylem olduğunu ifade eder. Mezkûr hadislerden, sosyala mecralarda paylaşılan görsellere ve karşılaşılan içeriklere yönelmede dikkatli olunması gerektiğinin önemini ortaya koyarken görsel seçiminde ölçülü davranılmasının gerekliliğine de doğrudan işaret eder. Aksi durumda aşırı görselliğe maruz kalma, bireyin başkasının mahremiyetini ihlal etmesine ve ahlaka aykırı içeriklere yönelmesine zemin hazırlayabilir. Bütün bunlarda yukarıda hayâ ile bağ kurulan bireyin imanının zedelenmesine sebep olabilir. Buna göre günümüzde gözlerin haramlardan sakınması, başkasının mahremiyet sınırlarına girmemesi hayâ ve edep ilkelerinin dijital aleme uygulanması hususunda kişisel bir sorumluluk olarak gözetilmesi gerekli eylemlerin başında zikredilmelidir.

3.3. Sosyal Medyada İzinsiz Erişim, Kişisel Verilerin Paylaşımı

Günümüz dijital alanlarında mahremiyetin en çok ihlal edildiği yerlerin başında kuşkusuz izinsiz erişim ve kişisel verilerin bireylerin bilgisi haricinde paylaşılması gelmektedir. Kişisel verilerin rızasız paylaşımı, hesapların hacklenmesi ve sosyal medyada özel alanlara izinsiz erişim yine bireylerin mahrem alanlarını ihlal eden "gizli kamera" çekimleri ve buna benzer uygulamalar gibi yeni görünümeler kazanmıştır. Bu eylemlerin uhrevî zararı bağlamında Hz. Peygamber'in (sav) "Kim, kendisinden hoşlanmadıkları halde bir topluluğun konuşmasına kulak kabartırsa,

⁵¹ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, 3/128; Müslim, *Sahîhü Müslim*, 4/1996; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrût: Dârü'r-Risâileti'l-âlemiyye, 2009), 3/579

kiyamet günü kulağına eritilmiş kurşun dökülür”⁵² buyruğu zikredilebilir. Başka bireylerin izni ve rızası olmadan onların özel konuşmalarına, yazışmalarına odaklanmanın dini bir mesuliyet getirdiği ve caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Yine “İzin istemek (kapıyı çalmak), sadece bakış (göz) yüzünden meşru kılınmıştır”⁵³ buyruğu da izinsiz bakışın ve kişisel alanın ihlâlinin önlenmesi için izin istemenin zorunluluğunu vurgular. İslâm’ın mahremiyet ilkelerine göre evine izinsiz girmek günümüzde onun dijital verilerine, mülküne rızası ve izni olmadan girmekle aynı seviyede bir hak ihlali olduğu söylenebilir. Mezkûr iki hadis dijital çağımızda sosyal medyada özel yazışmaların, kişisel verilerin veya mahrem görüntülerin izinsiz biçimde paylaşılmasının, önceki asırlarda “izinsiz dinleme” ve “izinsiz bakış” eylemlerinin günümüzdeki karşılığı olduğunu göstermektedir.

3.4. İfşa ve Linç Kültürüne Karşı İslami Yaklaşım

Sosyal medyada sıkça rastlanan “ifşa” ve “linç kültürü” insanların mahremiyetini, haysiyet ve onurunu hedef alan sosyal ve toplumsal bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Sosyal medya kanallarında ifşa adı altında şahısların onurlarının zedelenmesi, küçük düşürülmesi, onurlarının zedelenmesi veya asılsız ithamlarla linç edilmesinin toplumdaki imanî ve ahlâkî bir sapmanın ne derece olduğu hususunda da fikirler vermektedir. İslam Müslümanlara mümin kardeşlerinin hata ve kusurlarının örtülmesini salık verirken,⁵⁴ geçmişteki ayıp, kusur ve yanlışların sosyal medya araçlarıyla duyurulması, kamuya açılması “dijital şiddet” olarak da değerlendirilebilir.

⁵² Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 9/42; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/90; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 660; Tirmizî, *es-Sünen*, 3/536.

⁵³ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi, *el-Müsned* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400), 201; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/46, 488.

⁵⁴ Buhârî, *es-Sahîh*, 3/128; Müslim, *es-Sahîh*, 4/1996; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, 3/579.

Günümüzde yaygınlaşan ifşa ve linç türü eylemler, kişilerin onurunu hedef alarak mahremiyetlerini de ciddi şekilde etkilemekte ve herkesi ilgilendiren toplumsal bir soruna dönüşmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) "Sizden biriniz, kendisi için sevip arzu ettiğini kardeşi için de sevmedikçe (tam anlamıyla) iman etmiş olmaz"⁵⁵ buyruğu müminin başkasına zarar verecek bir tutum içinde olamayacağını, aksine kardeşi için iyilik istemekle mesul olduğuna işaret eder. Yine başka bir hadiste, "Kim bir mümin hakkında, onda olmayan bir şeyi söylerse, söylediğinden vazgeçene kadar Allah onu cehennemden kan ve ırın çamuruna yerleştirir"⁵⁶ buyurularak, bir Müslümanı asılsız iddialarla töhmet altında bırakmanın kişiyi ahirette ağır bir azaba sokacağı bildirilmiştir. Günümüzde sosyal bir sorun haline gelen ifşa ve linç kültürünün yerine merhamet, ölçülülük ve yapıcı eleştirinin ikame edilmesi hususunda mezkûr hadisler göz önünde bulundurulması gereken dini prensiplerdir.

3.5. Dijital mesajların gizliliği ve etik paylaşım sınırları

Sosyal medya uygulamalarında mesajlaşma ve kişiler arası paylaşımlar en mahrem ilişki biçimlerini oluşturmaktadır. Hatta bu gizliliğin korunması için sosyal medya uygulamaları kullanıcıların rahatlığı için uçtan uca şifreleme gibi güvenlik önlemleri alındığını zikretmektedir.⁵⁷ Sosyal ortamlarda kişiler ve özel gruplar arasında paylaşılan bilgilerin bireysel bir mesuliyet getirdiği unutulmamalıdır. Zira Hz. Peygamber'in "Bir kimse bir söz söyledikten sonra (etrafa bakınır ve) dönüp giderse, o söz

⁵⁵ Buhârî, *es-Sahîh*, 1/12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/394, 21/353; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 2/431.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/283; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 5/450; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003); 8/576.

⁵⁷ https://faq.whatsapp.com/820124435853543/?locale=tr_TR (Erişim: 15.07.2025).

emanettir.”⁵⁸ buyruğu bireyin özel olarak aktardığı sözlerin güvene dayalı bir emanet olduğunu vurgulamaktadır. Aksi bir durum olan bilgilerin izinsiz paylaşılmasının ise emanete hıyanet anlamına geleceği yine hadisten çıkarılan bir diğer sonuçtur. Benzer şekilde, “Meclisler(de vâki olan şeyler) emanetledir”⁵⁹ buyruğu da özel meclislerde paylaşılan bilgilerin korunması gerektiğini ifade etmektedir. Özel ortamlardaki mahrem bilgilerin ihlal edilmesi toplumsal güveni zedeleyebilmektedir.

Mezkûr hadisler, dijital mesajların kişisel verilerin paylaşımı ve gizliliği konusunda ahlâkî çerçeve sunmakta; ekran görüntüsü alma, izinsiz erişim veya mesaj ifşası gibi pratiklerin İslamî açıdan mahremiyet ihlali sayılacağı anlamına da gelmektedir. Hadislerin ortaya koyduğu ilkeler günümüzde doğrudan sosyal medya mesajlaşmaları, e-postalar ve özel sohbet platformlarına uyarlanabilir. Bireyler arası yazışmaların izinsiz ekran görüntüsü alınarak paylaşılması, bilgilere bir şekilde muttali olunmaya çalışılması, gruplarda ifşa edilmesi veya manipülatif biçimde kurgulanarak servis edilmesi, hadislerde yasaklanan mahremiyet ihlalinin günümüzdeki karşılığı olduğu söylenebilir. Zira kişiler arası söz ve konuşmalar nasıl bireysel emanet hükmünde ise dijital yazışma ve veriler de birer emanet hükmündedir.

4. DİJİTAL ÇAĞDA HADİS İLKELERİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ

4.1. Paylaşım Kültürü, Hayâ İlkeleri-Selfie, Beden Teşhiri

Günümüzde bireylerin kendilerini göstermeye yönelik “paylaşım kültürü” insanın en mahrem nesnesi olan bedenlerin da-

⁵⁸ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415), 3/56; Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Âdâb* (Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1408), 43.

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/45; Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef* (Kâhire: Dâru't-Te'sil, 2013), 10/99.

hi paylaşımına kadar düşmüştür. Oysa Kur'an, hayâ ve iffet ilkesini korumaya yönelik şu ilkeyi ortaya koyar "*Mümin erkeklerle söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Bu onlar için daha arındırıcıdır. Allah onların bütün yaptıklarından haberdardır.*"⁶⁰ Bu emir, dijital bedenın kontrolsüz teşhirinden uzak durulması ve görsel nesnelerde dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. İnsanların bu teşhir meyli şüphesiz kişilerdeki hayâ duygusuyla doğrudan ilgilidir. Hadislerde de hayâ, İslâm'ın en belirgin ahlâkî özelliğı olarak zikredilir. Nitekim Hz. Peygamber: "Şüphesiz her dinin bir ahlakı (karakteristik özelliğı) vardır, İslâm'ın ahlakı ise hayâ (utanma/edep)dir."⁶¹ buyurarak hayânın Müslüman kimliğinin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamıştır. Yine başka bir rivayette Allah Resûlü (sav) "Allah'tan, hakkıyla hayâ edin (gereğince utanın)" buyurduğunda sâhabe: "Biz Allah'tan utanıyoruz, elhamdülillah," dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz şöyle buyurdu: "Bu (sadece dilde olan) değildir. Lakin Allah'tan hakkıyla utanmak; başı ve onun kapsadıklarını (akıl, göz, kulak gibi duyu organlarını), karnı ve onun ihtiva ettiklerini (helal ve haram sınırlarını) koruman, ölümü ve toprağı karışmayı (çürüyüp yok olmayı) hatırlamandır."⁶² buyurularak hayânın, başı (göz, dil) ve bedeni korumakla gerçekleşeceği açıklanmıştır.

Mezkûr rivayetler, günümüzde sosyal medyada beden teşhiri, mahremiyetin ifşası ve selfie gibi pratiklerin İslâmî edep ve hayâ ilkeleriyle bağdaşmadığını göstermektedir. Buna göre mahrem alanın korunmasını yalnız sosyal alanda değil, dijital ortamlarda da vazgeçilmez bir ahlâkî yükümlülük olarak öne

⁶⁰ en-Nûr 24/30.

⁶¹ Mâlik b. Enes b. Mâlik, *el-Muvatta* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 335; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Süneni İbn Mâce* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 5/277, 278.

⁶² Tirmizî, *es-Sünen*, 4/450.

çıkarmaktadır. Dijital çağda bu hadislerin mesajı, görsel mahremiyetin korunması ve paylaşım kültüründe ölçülülüğün gözetilmesi yönünde yeniden okunmalıdır. Kişinin bedenini, özel alanını ve ailesini sürekli görünür kılacak şekilde paylaşması, İslâmî çerçevede bireysel bir tercih olarak değil, “mahrem alanın ifşası” olarak görülmektedir.

4.2. Dijital Gözetim, Veri Mahremiyeti ve Hadislerde Gizliliğin Korunması

Dijital çağda gözetim teknolojilerinin yaygınlaşması ve kişisel verilerin izinsiz kullanımı, mahremiyetin korunması meselesini daha da önemli hâle getirmiştir. İslam, bireyin gizlilik hakkını, müminin özel alanı olarak görerek dokunulmaz addetmiş ve başkalarının özel hayatına müdahale edilmesini yasaklamıştır. Nitekim Hz. Peygamber (sav) “Ey diliyle iman edip de iman kalbine girmemiş olan kimseler! Müslümanların gıybetini yapmayın ve onların gizli hallerini (ayıplarını) araştırmayın. Zira kim onların gizli hallerini araştırırsa, Allah da onun gizli halini araştırır. Allah kimin gizli halini araştırırsa, evinde (bile) onu rezil eder.”⁶³ buyurarak, müminin özel hayatını araştırmayı şiddetle yasaklamıştır. Yine başka bir rivayette Allah Resûlü (sav) “*Kim bir topluluğun evine izinsiz bakarsa, onların o kimsenin gözünü çıkarmaları helal olur*”⁶⁴ buyurarak izinsiz gözetlemenin ne derece büyük bir hak ihlali olduğu vurgulanmıştır.

Mezkûr rivayetler, günümüzde gözetim yoluyla mahrem bilgilerin ifşası, dijital ortamda izinsiz veri toplama veya kişisel verilerin kötüye kullanılması gibi eylemlerin, hadislerde

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/20, 40; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 10/229; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 7/241.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/545; Müslim, *es-Sahîh*, 3/1699; 8/109; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesâî* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018).

kesin şekilde yasaklanan "mahrem alana izinsiz girme" fiilinin modern uzantıları olduğu söylenebilir. Dolayısıyla İslâmî gelenekte gizliliğin korunmasına dair bu ilkeler, gözetim karşıtı etik/ahlaki tartışmalar dijital çağda veri mahremiyeti için güçlü bir referans sunmaktadır.

4.3. Sosyal Medyada Kusur Avcılığına

Sosyal medya ortamlarında sıkça karşılaşılan "kusur avcılığı" yukarıda zikredilen "ifşa" ve "linç kültürü" bağlamında zikredilmesi gereken menfi eylemlerdendir. İslam ahlakının temel ilkeleriyle açık bir şekilde çelişen başkasının ayıplarının araştırma eylemi Kur'ân tarafından da "*Birbirinizin kusurlarını araştırmayın*"⁶⁵ yasaklanmıştır. Bu yasakla İslam, toplumsal güveni korumayı hedeflemiştir. Nitekim Hz. Peygamber (sav), sosyal ilişkilerde bireysel onurunu ve mahremiyetin korunmasını gıybet kavramı ile açıklamıştır. Buna göre Allah Resûlü'nün (sav) "Gıybetin ne olduğunu biliyor musunuz?" diye sorusuna "Allah ve Resûlü daha iyi bilir," şeklinde cevap veren sahâbeye "(Gıybet,) kardeşini hoşlanmayacağı bir şekilde anmandır." buyurmuştur. Bunun üzerine kendisine (sav) "Peki, ya söylediğim şey kardeşimde gerçekten varsa, o zaman da mı gıybettir?" diye sorulması üzerine Allah Resûlü (sav) "Eğer söylediğin şey kardeşinde varsa, zaten gıybet etmişsindir. Eğer söylediğin şey onda yoksa, o zaman da iftira atmışsın (bühtan)dır."⁶⁶ Buyurarak gıybet ve iftiradan sakındırmıştır. Bu rivayet, bir müminin kardeşi hakkında, ister doğru ister yanlış olsun, hoşuna gitmeyecek hususların dile getirilmesini

⁶⁵ Hucurât 49/12.

⁶⁶ Müslim, *es-Sahîh*, 4/201; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/268; Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân, *el-Müsnedü's-sahîh 'alâ't-tekâşim ve'l-envâ` min ğayri vücûdi kat'in fî senedihâ velâ sübüti cerhin fî nâkilihâ* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012), 5/153, 412.

gıybet ve iftira olarak değerlendirmektedir. Böylece mahremiyetin ihlâline ve sosyal itibarın zedelenmesine yönelik her türlü davranışı kesin biçimde yasaklamaktadır. Yine bir başka rivayette, “Müslüman, Müslüman’ın kardeşidir; ona zulmetmez, onu düşmana teslim etmez. Kim kardeşinin bir ihtiyacını giderirse Allah da onun ihtiyacını giderir”⁶⁷ buyrularak müminin en belirgin vasfının kardeşinin haysiyet ve onuru korumak olduğu ifade edilmiştir.

SONUÇ

Günümüz dijital çağında ifşa, başkalarının bilgilerine muttali olmaya çalışma, iftira, linç ve daha birçok mahremiyet ihlali sayılacak birçok eylem her ne kadar dijital alanda yapılsa da aslında toplumsal bir sorun halinde sosyal alan dışında da süregelen fiiller olduğu görülmektedir. Buna göre dijital alandaki mahremiyet ihlalleri aslında asırlar öncesinden süregelen ihlallerden keyfiyet bakımında farkları olsa da aslında hepsinin benzer fiillerin farklı mecralarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İslam’ın mahremiyet, haysiyet ve onurun korunması hususunda ve ifşa, linç, iftira, teşhircilik gibi eylemlerden de sakındırması bağlamında ortaya koyduğu ilkelerin vahye muhatap olan insan için her zaman ve mekanda geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Allah Resûlü’nün (sav) emir, nehiy ve tavsiye olarak günümüze kadar gelen buyrukları çerçevesinde günümüze kadar gelen buyrukları dijital çağın karmaşık iletişim ağlarında da yol gösterici prensiplerdir.

Günümüz dünyasında sosyal iletişim araçlarında mahremiyetin sınırlarının sürekli ihlal edilmesi, bireysel onur ve toplumsal güven açısından ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Her geçen

⁶⁷ Buhârî, *es-Sahîh*, 3/128, 9/22; Müslim, *es-Sahîh*, 4/1996; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/463; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, 7/255; Tirmizî, *es-Sünen*, 3/255.

gün büyüyen bu soruna karşı İslam ahlakının sunduğu ilkeler, alternatif bir çözüm perspektifi ortaya koymaktadır. Hadislerde öne çıkan tecessüsten uzak durma ve dilden emin olma gibi esaslar, sadece bireyin kendi mahremiyetini korumasını değil, başkalarının mahremiyetine saygı göstermesini de zorunlu kılmaktadır. Çalışma boyunca zikredilen Hz. Peygamber'in buyrukları bu bağlamda modern toplumlarda yaşanan mahremiyet ihlallerine karşı evrensel değerler sunmaktadır.

Bugün mahremiyetin sınırlarının belirsizleştiği, hakaret ve gıybetin sanal ortamda normalleştiği, ifşa ve linç kültürünün yaygınlaştığı, bir zeminde, Hz. Peygamber'in Müslüman'ı diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olan şeklinde tavsif ettiği, müminin ayıbını örtenin kıyamet gününde ayıplarının Allah tarafından örtüleceği şeklindeki buyrukları evrensel bir etik çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla, dijital çağda hayâ ilkesinin yaşatılması ve mahrem alanın korunması yalnız bireysel bir ahlâkî sorumluluk değil, aynı zamanda toplumsal huzurun teminatıdır. Hadislerin bu bağlamda sunduğu ilkeler, Müslüman bireyin sanal dünyadaki varlığını şekillendiren ve dijital iletişimi kuşatan ahlâkî bir pusula işlevi görmektedir.

KAYNAKÇA

- "Blogger Anneye Çocuk İstismarı Suçlaması." *Gazete Vatan*. Erişim 20 Ağustos 2025. <http://www.gazetevatan.com/-blogger-anneye-cocuk-istismari-suclamasi--1080670-gundem/>.
- Abdurrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr b. Hemmâm. *el-Muşannef*. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 2013.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Arık, Emel. "Sosyal Medyada Mahremiyet Görünümleri." *Sosyal Medya Araştırmaları* 1. Ed. Ali Büyükaslan – Ali Murat Kırık. Konya: Çizgi Yayınları, 2013.
- Armağan, Servet. "Hukukunda Özel Hayatın Gizliliği (Mahfuziyet'i)

- Bir İzah Tercümesi." *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6/3-4 (1976): 141-156.
- Aydın, Bermal. "Sosyal Medya Mecralarında Mahremiyet Anlayışının Dönüşümü." *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Çalışmaları Dergisi* 3/5 (2014): 143-160.
- Bağlı, Mazhar. *Modern Bilinç ve Mahremiyet*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2011.
- Barbarosoğlu, Fatma. *Şov ve Mahrem*. İstanbul: Profil Kitap, 2016.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Edebu'l-Müfred*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *Şahîhu'l-Buhârî*. Bulak: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *eş-Şihâh*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifa, 2008.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî Uşûli'l-Fıkh*. Thk. Abdülazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Devha, 1399/1979.
- Çekiç, Sevdegül. "Sanal Dünyada Mahremiyet ve Özel Hayat." *Tevilat* 2/1 (2021): 45-62.
- Çekiç, Sevdegül – Tevhit Ayengin. "Sosyal Medyadaki Mahremiyet İhlallerinin Bazı Fıkhî Yansımalarına Dair." *Mütefekkir* 8/15 (2021): 79-96.
- Demirkol, Murat. "Mahremiyet Algısının Oluşumunda İffet Erde-minin Rolü." *Mahremiyet Algıları Sempozyumu*. Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
- Doğan. "Mahrem." *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2009.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1392/1972.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm (Tefsîru Ebüssuûd)*. Kâhire: Dâru'l-Muşhaf, ts.
- Erdem, Hüsamettin. "Mahremiyet, İffet ve Hayâ İlişkisi." *Mahremiyet Algıları Sempozyumu*. Samsun: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Erba'în fi Uşûli'd-dîn*. Kâhire: Mektebetü'l-Cündî, 1963.
- Giddens, Anthony. *Mahremiyetin Dönüşümü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Güllük, İsmail. "Avret Mahremiyeti Prensipleri Açısından Görüntü, Gerçeklik, Sanal Âlem ve Cinsellik Üzerine Fikhî Bir Analiz." *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014): 113-130.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, ts.
- İbn 'Abdi'd-Dünya, Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî. *el-Âdâb*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Seḳâfiyye, 1408/1988.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1420/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *el-Müsnedü's-Şaḥîḥ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Şâdır, 1414/1994.
- Kahraman, Abdullah. "Fikhî Perspektiften Sırrın İfşası." *Mahremiyet: Hayatın Sırları ve Sınırları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Kahraman, Abdullah. *İslâm Hukuk ve Ahlak İlkeleri Işığında Özel Hayatın Gizliliği (Mahremiyet)*. Ankara: Ebabil Yayınları, 2008.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1988-1992.
- Kütükoğlu, Elif. *Sosyal Medyada Mahremiyet Algısının Belirlenmesi: X, Y ve Z Kuşakları Üzerinde Bir Araştırma*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvaḫḫa'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şaḥîhu Müslim*. Kâhire: Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü'n-Nesâî*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.

- Öğüt, Salim. "Mahrem." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Öztekin, Hülya – Ahmet Öztekin. "Modernleşme-Mahremiyet İlişkisi ve Siber Mekânda Mahremiyetin Aleniyete Dönüşmesi." *Yeni Dünya Bilimleri Akademisi Dergisi* 5/4 (2010): 538-550.
- Petekoğlu, Filiz Balta. "Sosyal Medya Sosyal Değişim." *Sosyal Medya / Akademi*. İstanbul: Beta Yayınları, 2012.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1993.
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400/1980.
- Şişman, Nazife. *Emanetten Mülke: Kadın Bedeninin Yeniden İnşası*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2009.
- Türker, Ömer. "İslam Düşünce Geleneklerinde Mahremiyet Kavramı." *Mahremiyet: Hayatın Sırları ve Sınırları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Wensinck, Arent Jan. *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Ĥadîsi'n-Nebevî*. Leiden: Brill, 1936-1969. "hrm" md.
- WhatsApp. "Gizlilik İlkeleri." Erişim 15 Temmuz 2025. https://faq.whatsapp.com/820124435853543/?locale=tr_TR.
- Yıldırım, Belma. *Batı Sanatında İnsan Bedeni ve Değişen Anlamı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Yıldız, Kemal. "Genel Anlamda Mahremiyetin Kaynağı ve Çocuklarda Cinsel İstismarı Önleyici Bir Unsur Olarak Aile İç Mahremiyetin Önemi." *Çocuk Sorunları ve İslâm Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Ömer. *Esâsü'l-Belâğa*. Dımaşk: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Mensûr fî'l-Kavâ'idî'l-Fıkhiyye*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1402/1982.

YAPAY ZEKÂ VE HADİS İLMİ: FIRSAT MI RİSK Mİ?

Zeynep POLAT*

1. GİRİŞ

İslam ilim geleneğinde hadis, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini ihtiva eden temel kaynaklardan biridir. Asırlardır muhaddisler, rivayetlerin sıhhatini güvence altına almak amacıyla, isnad ve metin tenkidi gibi metotlar geliştirerek büyük gayretler göstermişlerdir. Bu çabanın temelinde, ilmî hassasiyetin ötesinde hadislerin Hz. Peygamber'in emaneti olarak görülmesi düşüncesinin yer aldığı söylenebilir. Bu nedenle rivayetlerin titizlikle muhafazası, güvenilir rivayet zincirleriyle nesilden nesile intikali ve sahih şekilde yorumlanması, ümmetin hem ilmî mirasının hem de manevî bütünlüğünün ayrılmaz bir parçası kabul edilmiştir.

Günümüzde yapay zekâ temelli teknolojiler, ilim dünyasına yeni imkânlar sunmakta ve hadis çalışmalarında kullanımı yo-

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üni. İlahiyat Fak., Hadis. zeynepolat@ardahan.edu.tr; ORCID: 0000-0002-2185-852X.

ğün biçimde tartışılmaktadır. Özellikle büyük veri işleme, doğal dil işleme (NLP), makine öğrenimi ve çok dilli veri tabanları gibi alanlarda sağladığı/sağlayabileceği katkılar, hadis ilminin araştırma yöntemlerine yeni boyutlar kazandırma imkânı tanımaktadır. Yapay zekâ sayesinde hadis külliyyatı yalnızca dijital ortama aktarılmakla kalmayıp; aynı zamanda hızlı veri taraması, bağlamsal arama, benzer rivayetlerin tespiti, isnad zincirlerinin analizi, râviler arası ilişkilerin haritalandırılması, dil ve anlam çözümlemeleri gibi işlevler mümkün hale gelmektedir. Bu bağlamda yapay zekâ hem hadis araştırmacılarının çalışmasını hızlandırmakta hem de hadislerin eğitim ve öğretiminde yenilikçi materyallerin geliştirilmesine imkân tanımaktadır.

2. YAPAY ZEKÂNIN HADİS İLMİNE SAĞLADIĞI KOLAYLIKLAR

Bu bölümde yapay zekâ temelli uygulamaların hadis ilmine hali hazırda sağladığı ya da sağlayabileceği potansiyel katkılar başlıklar halinde özetlenecektir.

2.1. Hadis Metinlerinin Kategorize Edilmesi

Bilindiği gibi hadis metinleri ilk zamanlar çoğunlukla konu temelli (musannef türü) ya da râvi temelli (müsned türü) eserler olarak tasnif edilmiştir. Sonraki asırlarda bu tasnif sistemi gelişerek cami, sünen, müstedrek, müstahrec, mu'cem, şerh ve hâşiye gibi pek çok farklı türde eserler telif edilmiş, bu geniş külliyyat günümüzde yüz binlerce rivayeti içeren hacimli bir miras haline gelmiştir. Modern dönemde ise matbu hadis kitapları, dijital ortama aktarılmaya başlanmış; ilk örneklerden biri 1980'lerde kurulan *el-Mektebetü's-Şâmile* olmuştur. Bu program, hadis, fıkıh, tefsir, İslam tarihi gibi pek çok alanda binlerce İslâmî eseri dijital ortamda erişime sunmuş ve araştırmacılara büyük kolaylık sağlamıştır. Ardından CD-ROM hadis kü-

tüphaneleri, web tabanlı veri tabanları ve günümüzde bulut tabanlı dijital arşivler ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu imkanların ortaya çıkışı hadis ilmi açısından büyük faydalar sağlasa da bu tür uygulamaların kullanılışında çeşitli zorlukların ve sınırlılıkların olduğu bilinmektedir. Zira bu arama motorları Arapça kök analizine dayalı olmadığı için aynı kelimenin farklı çekimleri (ör. قال / يقول / قول) için ayrı ayrı taramalar yapmak gerekmektedir. Aynı şekilde, noktalama ve hareke farklılıkları hatta kelimenin başında (ال) takısının bulunup bulunmaması da hi arama sonuçlarını etkilemektedir.

Yapay zekâ tabanlı sistemler ise bu dijital programların sunduğu “bir kelimeyi ya da ifadeyi hadis kaynaklarından tarama” işleminden daha fazlasını sunabilme potansiyeline sahiptir. Örneğin, bir hadisin geçtiği tüm kaynakları otomatik olarak birbirine bağlayabilir, rivayetin farklı kaynaklardaki yerini lafız farklılıklarıyla birlikte birkaç saniye içinde tespit edilebilir. Bu durum kullanıcı açısından büyük bir tahkik kolaylığı anlamına gelmektedir.

Yapay zekâ destekli doğal dil işleme (natural language processing/NLP)¹ algoritmaları, yüzbinlerce hadis metnini sistematik biçimde analiz ederek sınıflandırabilir. Hadisler sıhhat durumlarına, konularına, bağlamlarına, içeriklerine ya da isnad zincirlerine göre farklı açılardan sınıflandırılabilir. Metin sınıflandırma (text classification)² algoritmaları, mevcut ilmî tasniflerden

¹ Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing/NLP): “İnsan dilini anlayabilen, üretebilen ve analiz edebilen bilgisayar sistemlerinin geliştirilmesi” ya da “insan beyninin bilişsel işlevlerinin dili anlamak ve yorumlamak için nasıl işlediğine odaklanarak benzer bir yapıyı bilgisayar sistemlerinde ortaya koymak” olarak tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Toğaçar vd., “Yapay Zekâ Tabanlı Doğal Dil İşleme Yaklaşımını Kullanarak İnternet Ortamında Yayınlanmış Sahte Haberlerin Tespiti”. *Journal of Intelligent Systems: Theory and Applications* 5/1 (Mart 2022), 1-8.

² Metin sınıflandırma (text classification): Genel hatlarıyla, metinleri organize etmek amacıyla önceden tanımlanmış kategorilere dahil etme işlemidir. Bkz. A.

(sahîh, hasen, zayıf, mevdû') öğrenerek yeni hadisleri otomatik olarak bu kategorilerden birine yerleştirmeye yardımcı olabilir. Bu sayede sahih, hasen ve zayıf gibi kategorilere ayrılmış hadislerin karşılaştırmalı tabloları oluşturulup, araştırmacılara "ön eleme kolaylığı" sağlanabilir. NLP tabanlı sistemler sayesinde rivayetler sadece kelimelerden değil bağlamlar üzerinden de taranabilir. Böylece aranan kelimeye anlam olarak yakın tüm kelimeler bulunarak, aynı kategorinin içerisine dahil edilebilir. Nitekim son yıllarda NLP teknolojisi kullanılarak hazırlanan örnek bir dijital veri tabanı örneği mevcuttur. İngiltere merkezli araştırmacıların başlattığı ve halen çevrim içi olarak erişilebilen açık erişimli bir dijital hadis veri tabanı olan LK-Hadith Corpus, hadis metinlerinin doğal dil işleme (NLP) teknikleriyle işlenmesi, semantik etiketlenmesi ve farklı dillerde erişilebilir hâle getirilmesi amacıyla hazırlanan bir "dijital beşerî bilimler" projesidir.³

Yapay zekâ tabanlı sistemler hadisleri otomatik olarak konularına göre ("namaz", "ticaret", "ahlâk" veya "cihad" gibi kategoriler altında rivayetleri toplamak) ayırabildiği gibi çoklu kategorilere de ayırabilir. Örneğin, "Güzel söz sadakadır" hadisini hem

Cüneyd Tantuğ, "Metin Sınıflandırma", *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (Haziran 2016).

³ University of Leeds ve King Saud Üniversitesi tarafından hazırlanan LK-Hadith Corpus, *Kütüb-i Sitt*e hadislerini dijital ortama aktararak arama yapılabilir bir veri tabanı hâline getirmektedir. Bu veriler, XML/JSON formatlı dijital metinler halinde depolanmakta ve semantik etiketleme için ön işleme tabi tutulmaktadır. LK-Hadith Corpus'un en ayırt edici özelliği, doğal dil işleme tekniklerini hadis metinlerine uygulamasıdır. Hadisler; konu, kavram, kişi, mekân gibi kategorilere ayrılmış; isnâd zincirleri, grafik tabanlı görselleştirme yöntemleriyle işlenmiştir. Hadith Corpus hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shatha Altammami vd., "Constructing a Bilingual Hadith Corpus Using a Segmentation Tool", *Twelfth International Conference On Language Resources And Evaluation*, (LREC 2020 Conference Proceedings), ed. Nicoletta Calzolari vd., (Fransa: The European Language Resources Association (ELRA) 2020), 3390–3398; Ayrıca bkz. Shatha Altammami vd. "The Arabic–English Parallel Corpus of Authentic Hadith", *International Journal on Islamic Applications in Computer Science And Technology* 8/2, (Haziran 2020), 1-10; LK-Hadith Corpus link: https://github.com/ShathaTm/LK-Hadith-Corpus?utm_source (Erişim Tarihi 05.09.2025).

ahlâk hem de sadaka/infak kategorisine dâhil edebilir. Ayrıca, hadisleri sadece genel kategorilerde değil, araştırmacının ilgi alanına göre dinamik olarak sınıflandırılabilir. Örneğin, fıkıh alanındaki bir araştırmacı için rivayetleri “ibadet hükümleri”, “aile hukuğu”, “ceza hükümleri” gibi fikhî alt başlıklara; ahlâk alanındaki bir araştırmacı için ise “sabır”, “cömertlik”, “adalet” gibi kategorilere ayırabilir. Yapay zekâ hadisleri içeriklerine göre de kategorize edilebilir. Örneğin bir rivayette “oruç, sahur, iftar” gibi anahatar kelimeler geçtiğinde, algoritma hadisi otomatik olarak “İbadetler → Oruç” kategorisine yerleştirebilir. Bu yöntemin, hadisler için daha esnek ve zengin bir tasnif sistemi sunacağı ise açıktır.

Yapay zekâ tabanlı uygulamalar sayesinde hadis metinleri isnad zincirlerine göre de sınıflandırılabilir. Algoritmalar, belirli râvilerin rivayet ettiği hadisleri gruplayabilir ve böylece râvi odaklı veri tabanları oluşturulabilir. Özellikle “varlık ismi tanıma (named entity recognition/NER)”⁴ teknolojisi sayesinde, hadis metinlerinde geçen râvi isimleri otomatik olarak tanımlanabilir ve râvi zincirleri görsel haritalarla sunulabilir.⁵ Bu sınıflandırmalar, büyük metin koleksiyonlarında hızlı tarama ve karşılaştırma yapılmasını mümkün kılar.

2.2. İsnâd Zincirlerinin Analizi

Hadis ilminin temelinde isnad sistemi ve isnaddaki râvilerin güvenilirliği yer almaktadır. Bu sebeple asırlar boyu muhaddis-

⁴ Varlık İsmi Tanıma (Named Entity Recognition/NER): Varlık ismi tanıma, doğal dil işleme biliminin çalışma alanlarından biri olup, dokümanlarda geçen varlık isimlerini kişi, yer, tarih ve organizasyon gibi farklı bölümlere uygun olarak ayırbilmeyi amaçlayan bir alandır. Bkz. Zeynep Banu Özger-Banu Diri, “Türkçe Dokümanlar İçin Kural Tabanlı Varlık İsmi Tanıma (Named Entity Recognition for Turkish Text)”, *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (Haziran 2016).

⁵ LK-Hadith Corpus projesi, Named Entity Recognition (Varlık İsmi Tanıma) teknolojisini kullanarak, yani râviler, yerler, kavramlar gibi varlıkları algoritmaya tanıtarak isnâd ve metin arasında bağlantılar kurulmasını kolaylaştırmıştır.

ler, senedin sağlamlığı ve râvilerin güvenilirliği üzerine yoğun gayret sarf etmişlerdir. Ancak yüz binlerce râvi ve milyonlarca rivayet zinciri, modern dönemde araştırmacılar için devasa bir veri tabanı haline gelmiştir. İşte burada yapay zekâ büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Bir râvinin hangi hadisleri rivayet ettiği, kimlerden rivayet aldığı ve güvenilirlik derecesi, yapay zekâ algoritmaları sayesinde veri tabanlarına dayalı olarak otomatik biçimde analiz edilebilmektedir.

Klasik ricâl kaynaklarında bir râvi farklı lakap, künye veya nisbe ile anılsa bile, yapay zekâ algoritması bu isimleri tanıyıp aynı kişiye bağlayabilir. Râvi hakkındaki “sika”, “zayıf”, “metrûk” vb. cerh-ta’dîl ifadelerini sınıflandırarak bu bilgilere çok daha hızlı ulaşılabilmesini sağlayabilir. Yapay zekânın isnadla alakalı bir diğer kullanım alanı râvi zincirlerini tanıma ve bağlantıları görselleştirme kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu sayede râviler arası ilişkiler, rivayet ağları ve güvenilirlik dereceleri matematiksel yöntemlerle modellenenebilir. Yapay zekâ, hadislerdeki râvileri otomatik olarak tanımlayarak, rivayet zincirlerini hadis veri tabanlarıyla eşleştirebilir. Örneğin, bir senedde geçen râvilerin diğer hadislerdeki konumunu ve birbirleriyle rivayet ilişkilerini analiz edebilir. Böylece, isnaddaki kopukluk (inkita’), râviler arası yaş uyuşmazlıkları (ittisal) veya müdelles râvinin tespiti gibi teknik problemleri matematiksel olarak tespit edilebilir.

2.3. Uydurma Hadislerin Tespiti

Sosyal medyada ve dijital mecralarda giderek artan “uydurma hadis” paylaşımı, dinî bilgi güvenliği açısından ciddi bir sorundur. Yapay zekâ, bu sahte metinleri hem isnad hem de metin temelli analizlerle tanımlayabilir. İsnad temelli analizde, ricâl kaynaklarında “kezzâb” ve “metrûk” olarak nitelendirilen râvilerin yer aldığı isnadları ve bu râvi kümelerini tespit

edebilir. Algoritmalar, bazı uydurma hadislerde görülen “aynı râvi gruplarının tekrarlanması” durumunu belirleyerek bu “şüpheli ağları” ortaya çıkarabilir. Ayrıca “bir râvinin genellikle rivayet etmediği bir zincirde yer almasını” ya da “bir isnadın diğer bütün tarîklerden çok farklı oluşunu” dikkate alarak normalden farklı görünen isnadları otomatik olarak ayırt edebilir. Bu tasnif, isnad sıhhati açısından kesin bir hüküm belirtemese de araştırmacıya bir ön eleme sunabilir.

Metin temelli analizde ise yapay zekâya dayalı bir sistem uydurma metinleri, sahih hadislerin yapısal özellikleriyle kıyaslayarak ayıklayabilmektedir. Algoritmaya sahih, hasen, zayıf, mevzû hadislerden oluşan bir veri seti hazırlanarak sahih hadislerin dil ve isnad kalıpları öğretilirse, benzer lafızlar arasındaki “uydurulan eklemeler”i yakalayabilir. Ayrıca, doğal dil işleme (NLP) ile kelime sıklıkları, metin yapısı, cümle uzunlukları, semantik uyumsuzluklar üzerinden uydurma hadisler tespit edilebilir. Bunlara ek olarak, yapay zekâ içerik analizi ve tarihî bağlam uyumsuzluklarını da kolayca tespit edebilir. Örneğin mevzu hadislerin abartılı vaat ve tehdit içeren, aşırı uzun veya alışılmadık kelime kalıpları öğretildiğinde yapay zekâ, metinleri içerik olarak tarayıp “olağanüstü sevap/azap” içeriklerini filtreleyebilir. Aynı şekilde bir hadis, Hz. Peygamber döneminde olmayan kavramları içeriyorsa algoritma bunu şüpheli olarak işaretleyebilir. Sistem, kullanıcıya “Bu rivayet mevzû (uydurma) olarak kayıtlarda geçmektedir” uyarısı verebilir ve mobil uygulamalara entegre edilebilirse hem araştırmacılar hem de toplum için sahih kaynaklardan hızlı ve güvenli hadis arama imkânı sunabilir.

2.4. Hızlı Veri Tarama ve Bilgi Güvenliği

Kütüb-i Sitte, Müsnedler, Mevzuat literatürü gibi yüzlerce ciltlik hadis külliyyatını insan gücüyle tek tek incelemek, takdir edilecektir ki hem zaman alıcı hem de çok zahmetlidir. el-

Mektebetü’ş-Şâmile gibi dijital programların, sağladığı büyük kolaylıklara rağmen bazı sınırlılıklara sahip olduğuna da daha önce değinilmişti. Oysa yapay zekâ tabanlı arama motorları bizlere, hadis külliyatları içerisinde anahtar kelimeler, konu başlıkları veya anlam benzerliği temelinde ileri düzey arama imkânı sunmaktadır. Mesela “oruçta sahur” konusunu arayan bir araştırmacı, “imsak” veya “yemek vakti” geçen hadisleri de bulabilir, böylece sadece kelime araması değil, bağlamsal (semantik) arama da yapılabilir. Saniyeler içinde yüzbinlerce rivayeti tarayarak aynı rivayetin farklı tarîklerini karşılaştırabilir, râvi zincirlerini eşleştirerek, hadislerin senedinin sahih kaynaklarda geçip geçmediğini kontrol edebilir. Ayrıca yapay zekâ, aramaları sened, metin, râvi, konu, bölge veya asra göre filtreleyerek, hadislerin daha “hedefe yönelik” araştırılmasına katkı sağlayabilir.

Büyük külliyatların hızlıca taranmasına ek olarak yapay zekâ, kaynak doğrulama konusunda da çeşitli imkanlara sahiptir. Örneğin, bir rivayetin hangi hadis kitabında, hangi bâb altında geçtiğini otomatik kontrol edebilir; böylece yanlış atıflar engellenebilir. Dijital ortamda kolayca tahrif edilebilen hadisler için yapay zekâ, orijinal metni dijital nüshalarla karşılaştırarak metin üzerinde oynama olup olmadığını tespit edebilir. Araştırmacı, farklı hadis tarîkleri yan yana geldiğinde hangi nüshada hangi lafız farklılıklarının olduğunu güvenilir biçimde görebilir.

2.5. Dil ve Anlam Analizi

Hadis külliyatının dijitalleşmesi hadis tarama ameliyesini kolaylaştırmış olsa da metinleri dijitale aktararak korumak altına almanın araştırmacılar için yeterli olmadığı muhakkaktır. Daha ileri seviyede yapılması gereken, bu metinleri verimli bir şekilde işlemek, yani sınıflandırmak ve analiz etmektir. Bu nok-

tada yapay zekâ ve özellikle doğal dil işleme (NLP) yöntemleri, hadis metinlerinin semantik analizini gerçekleştirerek, anlam yakınlıkları, mecaz kullanımları ve bağlam farklarını belirleyebilir. Böylece rivayetler arasındaki ilişkileri ortaya çıkararak hadis ilmine yepyeni bir araştırma ufku kazandırabilir.

Klasik yöntemlerde araştırmacı, belirli bir kelime veya kök üzerinden arama yapmaktadır. Örneğin, “namaz” kelimesini aradığında içeriğinde yalnızca bu kelime geçen hadisler bulunabilir. Oysa NLP tabanlı sistemler, “namaz” kelimesinin semantik olarak bağlantılı konuları olan “salât”, “ibadet” gibi kelime ve kavramları da namaz konusuna bağlayabilir. Yine örneğin, “sadaka” ile “infak”ın aynı temaya işaret ettiğini kavrayabilir ve böylece araştırmacı, konuyu yalnızca kelimelere değil, bağlama göre tarama imkanına erişmektedir.

Yapay zekâ temelli algoritmalar sayesinde, Arapça hadis metinlerinde farklı çekimlerle kullanılan kelimelerin kökleri bulunarak ortak anlam kümeleri çıkarılabilir. Bu yöntemle mesela “صيام / يصوم / صيام” kelimelerinin hepsi “oruç” köküyle ilişkilendirilebilir. Dilsel çözümlemelerin yanı sıra semantik (anlam-sal) analizler de bu yöntemle yapılabilir. Örneğin, hadislerde “salât (صلاة)” kelimesinin bazen namaz anlamında; bazen dua, istiğfar, mağfiret, bereket gibi farklı anlamlarda⁶ kullanıldığı gibi,⁷ aynı kelimenin farklı hadislerde farklı anlamları olabile-

⁶ Salât kelimesinin farklı anlamlarda kullanıldığı hadis örnekleri için bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed b. Zühreir b. en-Nâsir, (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Salât”, 7; Müslim, Müslim b. Haccac, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, trs.), “Nikâh”, 106; “Edeb”, 5; Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Mısır 1975), “Savm”, 643; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdi, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, trs.), “Savm”, 74.

⁷ Salât kelimesinin hadislerde farklı manalarda kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Karaalp, “Salat Kavramının Semantik Analizi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi)* 9/1, (2018), 182-186.

ceği malumdur. İşte yapay zekâ algoritmaları, hadisin bağlamına göre kelimenin anlamını belirleyerek hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

2.6. Metin Benzerliği Tespiti

Yapay zekâ, hadis metinlerinin benzerliklerini tespit etmede hem lafız hem anlam benzerliklerinde hem de farklı tarîklerin karşılaştırılması noktasında büyük kolaylıklar sağlama potansiyeline sahiptir. Lafız benzerliklerinde; hadis metinlerini kelime kelime karşılaştırarak birebir veya çok yakın lafız benzerliklerini hızlıca bulabilir. Ayrıca, farklı yazım şekillerine uyum sağlayarak Arapçadaki harf çeşitliliği (ي/ى/أ) ve farklı harekelleme biçimleri sebebiyle zorlaşan aramaları kolaylaştırabilir.

Yapay zekâ, özellikle doğal dil işleme (NLP) alanındaki gelişmeler sayesinde, muhaddislerin “rivayetleri cem’ etme” (bir araya getirme) faaliyetini kısmen taklit edebilecek teknik imkânlarla kavuşmuştur. Bu teknolojik kabiliyet, aynı manayı ifade eden fakat farklı lafızlarla rivayet edilmiş hadisleri otomatik olarak tespit etme ve kümelenendirme (clustering)⁸ sürecinde kullanılabilir. Örneğin “الأعمال بالنيات/Ameller niyetlere göredir” ve “الأعمال بالنية” şeklindeki rivayetler, anlamları birbirine çok yakın olmakla birlikte farklı lafızlarla gelmektedir. Aynı şekilde “لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَاتٌ/Söz taşıyan cennete giremez”⁹ şeklindeki hadis, bir başka tarîkinde aynı anlamı ifade eden “nemâm” kelimesiyle “لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ نَمَامٌ”¹⁰ şeklinde gelmektedir. Algoritmalar,

⁸ Kümeleme (Clustering); Gruplanmamış verileri belirli özellikleri dikkate alarak homojen alt gruplara ayırmak amacıyla geliştirilmiş yöntemler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Altınok, *Veri Madenciliğinde Hiyerarşik Kümeleme Algoritmalarının Uygulamalı Karşılaştırılması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 3-15.

⁹ Buhârî, “Edeb”, 50, Müslim, “İmân”, 169, 170; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 33; Tirmizî, “Birr”, 79.

¹⁰ Müslim, “İmân”, 168; Tirmizî, “Birr”, 79.

rivayetlerdeki bu tür lafız farklılıklarını sınıflandırmak ve karşılaştırmak ve böylece hadis veri tabanlarındaki mükerrer kayıtları belirlemek amacıyla kullanılabilir.

Farklı tarîklerin (varyantların) tespitinde ise; aynı hadis, ufak lafız değişiklikleriyle farklı kaynaklarda yer alabilmektedir. Örneğin “مَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا/Bizi aldatan bizden değildir”¹¹ hadisi, bazı eserlerde bu metinle yer alırken, başka kaynaklarda “لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّنَا”¹² ve “لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّ”¹³ şeklinde gelmektedir. Yapay zekâ tabanlı algoritmalar bu varyantları tanıyıp otomatik olarak eşleştirebilir. Böylece hadisin lafızlarında meydana gelen farklılıklar görülebilir ki bu da tarîklerin karşılaştırılması açısından büyük fayda sağlayacaktır.

2.7. Çok Dilli Hadis Veri Tabanları

Hadis külliyyatı, tarih boyunca Arapça merkezli bir disiplin olarak gelişmişse de İslâm'ın evrensel yapısı, rivayetlerin farklı dillere aktarılmasını zorunlu kılmıştır. Osmanlı döneminde Türkçe şerhler, Hint alt kıtasında Urduca tercümelemler, günümüzde İngilizce başta olmak üzere Batı dillerindeki çeviriler bu ihtiyacın örnekleridir.

Modern dönemde dijital teknolojiler ve yapay zekâ, bu çok dilli hadis çalışmalarını sistematik, erişilebilir ve güvenilir bir veri tabanı formuna dönüştürme imkânı sunmaktadır.

Yapay zekâ destekli çeviri sistemleri, hadislerin doğru ve bağlama uygun tercümesine katkı sağlamanın yanı sıra, hadis metinlerinin Arapça aslının yanı sıra farklı dillere tercü-

¹¹ Müslim, “İmân”, 164; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, (Dâru İhyâi'l-Kütüb'l-Arabiyye, trs.), “Ticârât”, 36.

¹² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût-Adil Mürşid vd., (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 12/242 (7292); İbn Mâce, “Ticârât”, 36.

¹³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 563; Ahmed b. Hanbel, 25/155 (15833).

me edilmesine de olanak sağlamaktadır. Genel amaçlı Google Translate yerine çok dilli semantik arama (cross-lingual semantic search)¹⁴ yöntemleriyle, örneğin kullanıcı Türkçe olarak “sabır” yazdığında sistem Arapça “صبر”, İngilizce “patience”, Almanca “geduld” ile ilişkili rivayetleri getirebilir. Bu durum hadis araştırmalarının uluslararası alanda daha anlaşılır ve erişilebilir olmasını sağlar. Ayrıca, farklı dillerdeki çevirilerde tutarsızlık olduğunda sistem otomatik hata tespiti yaparak uyarı verebilir. Örneğin, bir hadisin Arapça aslında “üç gün” geçtiği hâlde İngilizce çevirisinde “yedi gün” yazıyorsa, sistem bu hatayı işaretleyerek bilgi güvenliğinin sağlanmasına yardım edebilir. Hangi hadislerin en çok hangi dillere çevrildiğini ya da hangi kavramların farklı dillerde nasıl aktarıldığını analiz edebilmek de çok dilli hadis veri tabanlarının sağlayabileceği katkılardan biridir.

2.8. Hadis Eğitiminde Materyal Geliştirme

Yapay zekâ temelli uygulamalar, özellikle genç nesillere hadis öğretimini daha erişilebilir ve etkili kılmak amacıyla kullanılabilir. Öğrenciler için video, ses ve metin içerikleri harmanlanarak interaktif hadis öğretim araçları oluşturulabileceği gibi, râvilerin ilişkilerini ve isnad zincirlerini görsel ağ haritalarıyla sunmak ya da râvilerin doğum-vefat tarihleri üzerinden kronolojik zaman

¹⁴ Çok dilli semantik arama (Cross-lingual semantic search); Bir dilde ifade edilen sorguların çeşitli dillerdeki veri kaynaklarında bağlamsal ve anlamsal düzeyde doğru eşleşmeleri bulmasını sağlayan bir bilgi erişim yöntemidir. Bu sistemler, yalnızca kelime bazlı değil, anlamsal sinyalleri yakalayarak farklı dillerde yazılmış metinlerin içerik olarak uyumlu olanlarını tespit eder. Kullanıcıların, kendi dilinden farklı bir dilde sorgulamalarını mümkün kılarak bilgi aramalarını kolaylaştırır. Bu, arama yapanların dil engelini aşarak birçok dilde ifade edilen zengin materyallere daha kolay erişmelerini sağlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Venkateswari vd. “Deep Cross Lingual Semantic Search For CLIR System”, *International Advanced Research Journal in Science, Engineering and Technology (IARJSET)*, 11/3 (2024), 211-217.

çizelgeleri hazırlamak da karmaşık bilgilerin görsel olarak anlaşılır hale gelmesini sağlayabilir. Öğrencinin yanlış yaptığı konuları tespit ederek kişiselleştirilmiş ders planı hazırlamak,¹⁵ başlangıç seviyesindeki öğrenciye sadece sahih, kısa ve temel hadisler gösterilirken; ileri düzeydeki öğrenciye isnad zinciri uzun rivayetler ve cerh-ta'dîl analizleri sunmak ve uzun şerh metinlerinden öğrencinin seviyesine uygun özet materyaller üretmek de yapay zekânın kullanılabileceği alanlardır. Bunların yanı sıra, örneğin öğrencinin günlük olarak hadis okumasını sağlayan kişisel hatırlatıcılar gibi mobil uygulamalara entegrasyonlar ve sesli kitap uygulamaları, öğrencilerin günlük hadis pratiği yapmasına olanak sağlayan imkanlardır.

3. YAPAY ZEKÂNIN RİSKLERİ VE SINIRLILIKLARI

Yapay zekâ teknolojileri, çağımızın en güçlü araçlarından biri olarak, hadis araştırmalarında dinî metinlerin dijitalleşmesi ve erişimi konusunda tarama, karşılaştırma açısından kayda değer kolaylıklar sağlasa da beraberinde ciddi ilmî tehlikeler de barındırmaktadır. Aşağıda, bu mevcut/muhtemel riskler başlıklar altında ele alınacaktır.

3.1. Sahihlik Kriterlerinin Yüzeyselleşmesi

Bir hadisin sahihliği söz konusu olduğunda klasik hadis usûlü, seneddeki râvilerin adâlet ve zabt sahibi olmasını, rivayet zincirinin muttasıl olmasını, rivayetin şâz ve illetli olmamasını titizlikle inceler. Bu şartların her biri, veriye dayalı bilginin yanı sıra ilmî tecrübe, tarih bilgisi ve ictihâdî yorum gerektir-

¹⁵ Yapay zekânın öğrencilerin ihtiyaçlarına göre kişiselleştirilmiş içerik ve ders planları oluşturabildiği, güçlü ve zayıf yönlerini belirleyerek onlara özel ders materyalleri hazırlayabildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Said Doğru, "Chatgpt-Science Education And Instruction Reshapes Management", *Online Science Education Journal* 8/1, (Temmuz 2023), 16.

mektedir. Yapay zekâ tabanlı sistemler ise çoğunlukla bu derin usûl kriterlerini, veri odaklı ve yüzeysel algoritmalara indirgeme eğilimindedir ki bu da sahihlik şartlarının yüzeyselleşmesi riski taşımaktadır. Örneğin, bazı hadisler hakkında münekkitlerin farklı değerlendirmelerinin olması çok sık görülen bir durumdur. Bir hadis bir münekkit tarafından “sahih” olarak görülürken, bir başka münekkit, aynı hadisi çeşitli delillere dayanarak farklı bir şekilde örneğin “hasen” ya da “zayıf” olarak değerlendirebilir. Yapay zekâ, âlimler arasındaki bu görüş ayrılıklarını metinler üzerinden okuyabilir, tespit edebilir ve hatta karşılaştırma yapabilir ancak nihâî kararı veremez.

Bir diğer tehlike, makine öğrenmesiyle yapılan otomatik etiketlemelerde ortaya çıkar. Hadisler, “sahih, hasen, zayıf, mevzû” gibi muayyen kategoriler içine sıkıştırıldığında, hadis usûlündeki ince ayrımlar göz ardı edilebilir. Örneğin, görünüşte sahih olan bir rivayette, rivayetin sıhhatini giderecek gizli bir illetin bulunması; sika bir râvinin kendisinden daha sika bir râviye muhalefet ederek hadis nakletmesi (şâz); aslında hasen olan bir hadisin kendisini destekleyen başka rivayetlerle sahihliğe yükselmesi (sahîh li-gayrihî) gibi hadis ilminin incelikleri, algoritmaların tespit edemeyeceği durumlardır.

3.2. Râvi ve Bağlam Değerlendirmelerindeki Eksiklikler

Sahih hadisin en önemli şartı olan râvilerin zapt ve adalet gibi niteliklerinin derinlemesine değerlendirilmesi, tarihî, bağlamsal ve zaman zaman yorum gerektiren niteliklerdir. Örneğin bir râvinin mezhebî yönelimi, dönemin siyâsî olaylarından etkilenip etkilenmediği ya da bir münekkidin bir başka muhaddis/münekkit hakkındaki cerh- ta’dillerinin her zaman objektif olamaması gibi durumlarda, yapay zekânın sadece veriye dayalı karar mekanizması yetersiz kalacaktır. Daha açık bir ifadeyle, bazı râviler hakkında farklı münekkitlerin farklı görüşleri olabilir, birinin “za-

yıf” gördüğü râviyi bir diğer muhaddis “sâlih” ya da “sika” şeklinde değerlendirebilir. Bu durumda yapay zekâ, bir tarafı tercih edemez. Zira râvilerin adalet, zabt, cerh-ta’dîl durumu gibi hususlar yalnızca teknik veriyle değil, bağlam bilgisiyle anlaşılır. Bu da bir münekkidin ilmî birikimini zorunlu kılmaktadır.

Bir diğer eksiklik, yapay zekânın metinle isnad arasındaki uyumu kontrol edememesidir. Hadis usûlünde, isnad ile metin arasındaki uyumun, yani râvinin rivayet ettiği metnin kendisine nispetinin doğru olup olmadığının tespit edilmesi, rivayetin sahlîliği açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu sebeple muhaddisler, bir râviye isnad edilen metnin gerçekten ona ait olup olmadığını, râvinin bilinen rivayet tarzı ya da diğer rivayetlerle mukayese ederek teyit etmişlerdir. Yapay zekâ tabanlı sistemler, senedi grafiksel olarak doğru biçimde çıkarabilir, râvilerin birbirleriyle çağdaş olup olmadığını veya güvenilirlik derecelerini hızlıca tarayabilir. Ancak bu teknik işlem, sened ile metin arasındaki bağın sahlî olmasını garanti edemez. Çünkü bir râvi, güvenilir kabul edilse bile, kendisine nispet edilen hadis metninin gerçekten ondan sadır olup olmadığı hususu ayrı bir araştırma-yı gerektirir. İşte bu noktada yapay zekânın sınırlılığı ortaya çıkar. Algoritmalar, isnad ile metin arasındaki üslup benzerliği, râvinin rivayet ettiği diğer hadislerle tutarlılığı ve hatta rivayetin dönem şartlarıyla uyumluluğu gibi çok boyutlu kriterleri kavramakta yetersiz kalır. Bunlara ek olarak, aynı hadis metninin farklı isnadlarla aktarılması durumunda hangi isnadın esahlî (en sahlî) olduğu konusunda fikhî, tarihî vb. bilgiler gereklidir. Yapay zekâ, hem hadisi bu bağlamlarla birlikte değerlendirmeye hem de nihâî kararı verme noktasında eksik kalacaktır.

3.3. Metinlerin Tahrif Edilme Riski

Hadis ilmi, rivayetlerin hem isnadını hem de metnini korumayı esas alan, titizlikle inşa edilmiş bir ilmî disiplindir. Mu-

haddisler, hadis rivayeti sırasında bir harf veya kelime farklılığını dahi ciddiyle ele almış, bu sebeple “rivâyet bi'l-lafz” ile “rivâyet bi'l-ma'nâ” tartışmalarını ilmin temel meseleleri arasında zikretmişlerdir. Bu dikkat ve ihtimam, hadis metinlerinin aslî formunun korunmasının hadis ilmi açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Modern dönemde hadis külliyatı, dijital arşivler ve yapay zekâ destekli metin işleme araçları vasıtasıyla geniş kitlelerin erişimine açılmıştır. Bununla birlikte, dijitalleştirme ve otomatik sistemler beraberinde ciddi riskler getirmektedir. Yazma eserlerin dijital ortama aktarılması sırasında kullanılan optik karakter tanıma (optical character recognition/OCR) yazılımları, harekeleme sistemleri ve otomatik tashih algoritmaları, zaman zaman fark edilmeyen hatalara yol açabilmektedir. Bu tür hatalar, özellikle Arapça gibi harekelerden doğrudan anlam üreten bir dilde, rivayetin manasını kökten değiştirebilecek niteliktedir. Örneğin “حلال” (helâl) kelimesinin otomatik düzeltmeyle “حرام” (haram) olarak düzeltilmesi, metnin içerdiği hükmü tersine çevirecek derecede vahim sonuçlar doğurma riski barındırmaktadır. Hadis metinleri üzerinde yapılan işlem ve analizler sırasında fark edilmeyen veri hataları, hadislerin üslubunu çağdaş dil kalıplarına uymaya zorlayarak metinlerin aslî formunun bozulmasına neden olabilir. Böylece hadis metinleri, dijital tahrifatlara maruz kalabilir.

3.4. Bağlamdan Kopuk İçerik Üretimi ve Yayılımı

Hz. Peygamber'in (s.a.v) söz ve fiilleri çoğu zaman muayyen bir olay, soru veya toplumsal bağlam içerisinde vuku bulmuş, bu sebeple hadisin doğru anlaşılması bağlam bilgisinden ayrılmaz hale gelmiştir. Hadis ilmiyle iştigal edenler “esbâbü'l-vürûd”u bu nedenle önemsemiş, rivayetlerin doğru yorumlanabilmesi için bağlamsal verileri titizlikle aktarmışlardır. Ya-

pay zekânın bu noktadaki eksikliği, bağlam (siyak-sibak) değerlendirilmelerindeki yetersizliğidir.

Bir hadisin hangi olay üzerine, ne zaman, ne için, kime söylendiği çoğu zaman tarihî arka plan bilgisini gerektirir. Bu bilgiler, metnin doğru anlaşılması için oldukça önemlidir. Yapay zekâ, bu bağlamı sadece metin üzerinden sezme becerisine sahip değildir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bir hadisteki maksadı (örneğin pedagojik, siyasî veya ahlâkî amaçlarla söylenmiş olması) çoğu kez sadece lafızdan değil, hadisin bağlamından anlaşılabilir. Bir hadisin, belirli bir sahâbînin özel sorusu ya da muayyen bir tarihî hadise üzerine, muayyen bir muhatap kitlesine karşı zikredilmiş olması göz ardı edildiğinde, rivayet bütünüyle farklı bir anlam yüklenebilir. Yapay zekâ ise bu niyet ve hikmeti anlamlandırmada yeterli derinliğe sahip değildir. Bu sebeple, yapay zekâ tarafından otomatik olarak düzenlenen içerikler, hadisin aslı maksadını ve şer'î bağlamını yansıtmaktan uzaklaşabilir.

3.5. Yapay Zekânın Sahih Hadis Üslubunu Taklit Etme İhtimali

Yapay zekâ destekli metin üretim sistemleri, özellikle büyük dil modelleri (Large Language Models-LLM)¹⁶ vasıtasıyla çok geniş metin koleksiyonlarını tarayarak ve bu geniş verilerden beslenerek belirli bir dilin, üslubun ve ifade biçiminin istatistiksel örüntülerini öğrenebilme ve taklit etme becerisine sahiptir. Hadis külliyyatının dijital ortama aktarılması ve bu metinlerin yapay zekâ sistemlerince işlenmesi, yapay zekâ algoritma-

¹⁶ Büyük Dil Modelleri (LLM), çok geniş metin verileri üzerinde eğitilmiş yapay zekâ sistemleridir. Temel işlevleri, doğal dili öngörmek, üretmek ve anlamlandırmak üzerine kuruludur. Bu modeller, milyarlarca kelimeyi istatistiksel biçimde işleyerek, bağlama uygun cümleler kurabilmekte ve insan benzeri metinler üretebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emily M. Bender vd. "On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?" *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, (Kanada: Mart 2021), 610-623.

larının, sahih hadislerin dil ve üslubuna benzer metinler üretmesi sonucunu doğurabilir. Bu durum, ilmî ve dinî açıdan oldukça büyük tehlikeler barındırmaktadır.

Tarih boyunca mevzû' hadislerle mücadele eden muhaddisler, sahte rivayetleri ayırt edebilmek için isnad tenkidi ve metin analizi yöntemleri geliştirmişlerdir. "Sahih"i "sakîm"den ayırtabilmek için, Hz. Peygamber'in üslubundaki fesâhat ve belâgatı sahihlik için bir işaret kabul etmişler ve sahih hadislerin dil ve üslup özelliklerinin, Hz. Peygamber'in söz söyleme tarzıyla uyumlu olduğunu, mevzû' rivayetlerin ise farklı bir üsluba sahip olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁷ Ancak yapay zekâ bu üslubu taklit edebilirse, bu "üslup temelli ayırt etme" ölçüsü geçerliliğini kaybedebilir. Hatta yapay zekâ tarafından üretilen "yeni rivayetler", klasik mevzû' hadislerden daha tehlikeli olabilir; zira bunlar, sahih hadis üslubuna son derece yakın, hatta neredeyse ayırt edilemez şekilde üretilebilir. Böyle bir durumda sıradan bir okuyucu, sonradan üretilmiş bir metni sahih hadis zannedebilir.

3.6. Algoritmik Tarafgirlik ve İdeolojik Yönlendirme

Yapay zekâ sistemleri, görünürde tarafsız ve nesnel bir işleyişe sahip gibi görünse de aslında kendilerine yüklenen verilerle ve geliştirildikleri sosyo-kültürel ortamlarla sınırlıdır. Bu sebeple ürettikleri sonuçlar, çoğu zaman fark edilmeyen bir ideolojik veya kültürel tarafgirlik barındırmaktadır.¹⁸ Hadis ilmi gibi güvenilirlik ve tarafsızlığın temel kabul edildiği bir alanda, böyle bir riskin göz ardı edilmesi mümkün değildir.

Yapay zekâ modelleri insan eliyle programlandıkları için, ge-

¹⁷ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981) 116-118.

¹⁸ Aysu Kes Erkul, "Sosyolojik Bir Sorun Olarak Algoritmik Yanlılık: 'Sosyal Fayda için Yapay Zekâ'nın Zorlukları Ne Kadar Büyük?', *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 58/4 (2023), 3335-3345.

liştiricilerin ideolojik ve kültürel yönelimleri ister istemez sistemin işleyişine sızmaktadır. Hadis ilmi özelinde bakılacak olursa bu durum, belli anlayışlara göre seçilerek bazı rivayetlerin öne çıkarılması, diğerlerinin ise arka plana itilmesi riskini doğurabilir. Bu noktada modern dünyanın değerleriyle daha uyumlu görünen ve tabiri caizse “suya sabuna dokunmayan” hadisler (örneğin hoşgörü, sabır, temizlik vb. değerlerle alakalı) ön plana çıkarılırken, toplumsal veya siyasi bakımdan “zorlayıcı” görülen (örneğin cihat, had cezaları, ibadet hükümleri vb. ile alakalı) rivayetlerin arka planda bırakılması veya yumuşatılarak sunulması mümkündür. Neticede yapay zekâ, farkında olmadan belirli bir ideolojinin aracı haline gelebilir ki bu da sadece hadis ilminin metodolojik tarafsızlığını tehlikeye sokmaz, aynı zamanda dinî değerlerin tahribatına yol açar.

3.7. Etik Dışı Kullanım

Yapay zekâ teknolojileri, sahip oldukları üretim ve yayılım gücüyle ilmî araştırmaların yanı sıra pazar ve medya sektöründe de etkin bir biçimde kullanılabilmektedir. Bu noktada hadislerin yapay zekâ aracılığıyla ticarî bir metâyâ dönüştürülmesi ihtimali, ciddi bir ahlaki problem alanı oluşturmaktadır.

Dinî gelenekte hadisler, yalnızca ilmî bir kaynak olarak görülmemiş, aynı zamanda bir emanet telakki edilerek hadis nakli ibadet bilinciyle sürdürülmüştür. Muhaddisler, rivayetlerin sahih biçimde korunması için isnad zincirlerini inşa etmiş ve rivayet âdâbını belirlemişlerdir. Bugün ise yapay zekâ ile işlenen hadis metinlerinin, bu tarihî ciddiyetin aksine, ticarileştirme, oyunlaştırma (gamifikasyon)¹⁹ veya reklam amaçlı kullanım riskine ma-

¹⁹ Gamifikasyon: Herhangi bir konudaki içeriği, öğrenenlerin motivasyonlarını arttırmak; öğrenme sürecini daha verimli, çekici ve eğlenceli hale getirmek amacıyla oyunlaştırmak. Bkz. Aras Bozkurt, Evrim Genç Kumtepe, “Oyunlaştırma, Oyun Felsefesi ve Eğitim: Gamification”, XVI. Akademik Bilişim Konferansı Bildi-

ruz kalması imkan dahilindedir.²⁰ Nitekim internetteki bazı platformların, Hz. Peygamber'e ait olmayan, yapay zekâ tarafından türetilmiş sözleri hadismişi gibi paylaştığını kanıtlayan²¹ ve sosyal medyada sahte hadislerin reklam içerikleri ile birlikte kullanıldığını dile getiren çalışmalar,²² bu riskin sadece bir ihtimal olmadığını, bilakis pratikte mevcut olduğunu göstermektedir. Bu içeriklerin tıklanma ve sayfa etkileşimi, yani nihayetinde ticari amaçlı olduğunu söylemeye gerek yoktur.²³ İslâm dininin ikinci temel kaynağı olan hadis metinlerinin, dijital oyun kurgularına malzeme edilmesinin veya ticarî reklamlara arka plan yapılmasının, zamanla hem hadis ilminin güvenilirliğinin hem de hadislerin toplumsal itibarının kaybolmasına yol açacağı da muhakkaktır.

SONUÇ

Son yıllarda hayatımıza giren yapay zekâ teknolojileri, hadis ilmi açısından bakıldığında hem son derece geniş imkânlar sağlamakta hem de ciddi tehlikeler barındırmaktadır. Bu teknolojiler sayesinde rivayetler çok daha hızlı taranabilir, bağ-

rileri (Mersin: Şubat 2014), 147-156.

²⁰ Gamifikasyonda; rozet, puan, liderlik tablosu gibi oyun unsurlarının amaç dışına kayma, kullanıcı davranışlarını manipüle etme gibi risklerini ve etik sorunlarını vurgulayan bir çalışma için bkz. Tae Wan Kim-Kevin Werbach, "More Than Just A Game: Ethical Issues in Gamification", *Ethics and Information Technology* 18/2, (Haziran 2016), 157-173.

²¹ Mahmoud Fawzi vd., "Fabricating Holiness: Characterizing Religious Misinformation Circulators on Arabic Social Media", *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, (Ağustos 2025), DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.07845>.

²² Örneğin YouTube'daki reklam içeren hadis kullanımını tartışan bir makale için bkz. Nurul Nasuhah Razali vd., "An Analysis on the Factors Behind Misuse of Spreading Hadith in YouTube", *International Journal Of Academic Research in Business And Social Sciences* 15/7, (Temmuz 2025), 1622-1634.

²³ Dinî figür ya da içeriklerin ticari amaçla kullanımına örnek olarak, aylık ücretli abonelik karşılığında (Hz.) İsa ve diğer İncil şahsiyetleriyle sohbet etme uygulamaları olan "Text With Jesus" ve "Jesus Chat" uygulamaları için bkz. <https://apps.apple.com/us/app/text-with-jesus/id6446922759> ; <https://apps.apple.com/us/app/jesus-chat/id6468936800> . (Erişim tarihi: 13.10.2025).

lamsal aramalarla anahtar kelime sınırlarının ötesine geçilebilir ve farklı hadis kaynakları arasında çapraz bağlantılar kurulabilir. Bunun yanı sıra yapay zekâ sistemleri, hadislerin kategorize edilmesi, benzer rivayetlerin tespiti, isnad zincirlerinin analizi ve râviler arasındaki bağların görselleştirilmesi gibi ilmî kolaylıklar da sunmaktadır. Uydurma hadislerin dil, içerik ve üslup farklılıkları üzerinden belirlenebilmesi, çok dilli veri tabanları sayesinde rivayetlerin farklı coğrafyalara aktarılabilmesi, hadis eğitiminde yeni materyallerin geliştirilebilmesi gibi yenilikçi uygulamalar, hadis çalışmalarını klasik yöntemlerin ötesine taşıma potansiyeline sahiptir. Yapay zekâ tabanlı arama motorları sayesinde araştırmacıların daha isabetli ve hızlı veri erişimi sağlaması; cerh-ta‘dîl literatürünün dijitalleştirilmesiyle râvi analizlerinde hata payının ciddi oranda azalması; yapay zekâ destekli çeviri sistemleri sayesinde hadis metinlerinin farklı dillere anlam uyumu korunarak çevrilebilmesi; metin analizinde kelime sıklıkları ve üslup özellikleri üzerinden rivayetlerin kolayca sınıflandırılabilmesi imkânı bulunmaktadır. Bu yönleriyle yapay zekânın, hadis ilmini modern araştırma imkânlarıyla buluşturma ve yeni nesillere daha erişilebilir kılma potansiyelinin çok yüksek olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Modern ilim dünyasında hadis çalışmalarına yeni ufuklar açılmasına katkı sağlayan yapay zekâ, ne yazık ki ciddi riskleri de beraberinde taşımaktadır. Algoritmaların ilmî birikimi görmezden gelerek hadisleri sadece görünürdeki sened sahilliği üzerinden “sahih, zayıf, mevzû” gibi kategoriler içine sıkıştırması, sahillik meselesinin istatistiksel olasılıklara indirgenmesine yol açar. Zira klasik hadis usûlü, sahilliği sadece bir “isnad sağlamlığı”na indirgemez; râvilerin adâlet ve zabt niteliklerini, rivayet zincirinin ittisâlini, rivayetin şâz olmamasını ve illetlerden berî olmasını da titizlikle gözetmektedir. Bu şartlar

yalnızca teknik verilerle değil, ilmî tecrübe, tarihî bağlam bilgisi ve muhaddislerin içtihatlarıyla anlaşılabilir. Benzer şekilde, yapay zekâ destekli metin analizlerinde hadisler, kelime sıklıkları veya üslup özellikleri üzerinden istatistiksel benzerliklerle değerlendirilmektedir. Bu tür yaklaşımlar, sahihliği sadece dilsel uygunluk veya biçimsel kalıplara indirgeyerek, hadis usûlünün tarihî ve ilmî derinliğini göz ardı etme tehlikesi taşımaktadır. Oysa muhaddisler için sahihlik, lafzî uyumun yanı sıra, râvi ve rivayet zincirinin güvenilirliği, tarihî bağlam ve rivayetin İslâm'ın temel kaynaklarıyla tutarlılığı gibi pek çok kriterin bir arada ele alınmasını gerektirmektedir.

Râvilerin cerh- ta'dîli söz konusu olduğunda yapay zekâ, râvinin biyografisini ve güvenilirliğini cerh-ta'dîl kitaplarındaki verilerden çıkarabilir; ancak onun hadis ilmindeki konumu, çağdaşları arasındaki otoritesi ya da ilmî tesiri gibi detayları tespit edemez. Dahası, bir râvi hakkında bir münekkit tarafından "zayıf", bir diğer münekkit tarafından "sika" gibi farklı değerlendirmeler yapılmışsa bu durumda yapay zekâ, farklı görüşlerden birini tercih edemez. Aynı şekilde, bir râvi sika olarak değerlendirilse bile kendisine isnad edilen rivayetin gerçekten kendisine ait olup olmadığı, hadis metinleriyle uzun süre hemhâl olmuş, ilmî ehliyeteye sahip muhaddislerin anlayabileceği bir detaydır.

Yapay zekâ algoritmalarının bir diğer önemli sınırlılığı, rivayetlerin esbâb-ı vürûdunu belirleyememesi, bu sebeple de hadisleri bağlamından kopuk lafızlar haline dönüştürme ihtimalidir. Hz. Peygamber'in bir sözü hangi maksatla, hangi olay üzerine ya da kimlere söylediği gibi arka plan bilgileri bilinmeden o hadisin doğru anlaşılması ve üzerine fikhî bir hüküm bina edilmesi mümkün değildir. Bu noktada yapay zekâ, rivayetin tarihî bağlamını değerlendirmekte ve yorumlamakta eksik kalacak; böylece yapay zekâ tarafından otomatik ola-

rak düzenlenen içerikler, hadisin asli maksadını ve şer'î bağlamını yansıtmaktan uzaklaşacaktır. Daha da önemlisi, bu bağlamdan kopuk içerikler dijital mecralarda hızla yayılma eğilimindedir. Sosyal medya, mobil uygulamalar ve popüler dijital platformlar, kullanıcıya hızlı ve kısa cevaplar sunmayı öncelik haline getirmektedir. Yapay zekâ sistemleri de bu eğilime uygun şekilde, hadisleri bağlamını açıklamadan, “sahih/zayıf” etiketleriyle veya kısa alıntılar şeklinde sunabilir. Bu tür sistemlerin halka açık uygulamalarda “Bu hadis sahih midir?” sorusuna “evet-hayır” şeklinde hızlı cevaplar sunması, toplumda “Yapay zekâ böyle dedi, öyleyse doğrudur” şeklinde yüzeysel bir güven duygusu doğurabilir. Bu ise toplum nazarında hadislerin bütüncül anlaşılmasını zedeleyen, yüzeysel ve hatta yanlış yönlendirmelere kapı aralayan bir tehlike oluşturmaktadır.

Bazı Arapça kelimelerin diğer dillere birebir tercüme edilemeyişi (Ör. “تقوى/takvâ”nın sadece “piety/dindarlık” olmaması) gibi çeviri sorunları; aynı hadisin farklı dillere yapılan çevirileri arasında üslup farkı olması gibi dilsel farklılıklar; yapay zekânın tarafgirlik ve ideolojik yönlendirme ihtimali; büyük ve- rileri işleyen dil modelleri vasıtasıyla sahih hadislerin üslubunu öğrenen yapay zekânın, bunları taklit etme ihtimalinin bulunması; hadislerin ticarileştirilmesi, oyunlaştırılması (gamifikasyon) ya da reklam amaçlı kullanılması gibi etik dışı kullanım ihtimalleri de yapay zekânın hadis ilminde kullanımı ile alakalı ciddi risklerdir.

Bütün bu fayda ve riskler birlikte değerlendirildiğinde, ilmî mirasın zenginleşmesini ve Müslümanların bu mirasa daha kolay erişmesini sağlayabilecek bir araç olan yapay zekânın, denetimsiz kullanıldığında hadislerin güvenilirliğini ve ilmî değerini düşürecek bir tehlikeye dönüşebileceğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla yapay zekâ, hadis ilmi için aynı anda hem fayda hem de risk taşıyan çift yönlü bir imkân olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada asıl görev, yapay zekânın hüküm veren, tenkit eden ya da ictihad eden bir merci olamayacağının bilincinde olmak; yapay zekâyı alanında uzman hadisçilerin kontrolü, güvenilir veri kaynakları ve etik kuralların gözetilmesi şartıyla istifade edilecek bir “yardımcı araç” haline getirmektir. Böylelikle hadislerin korunmuşluğu ve güvenilirliği teminat altına alınacak, aynı zamanda çağın teknolojik imkânlarından istifade edilerek, ilmî araştırmalar daha verimli bir zemine taşınacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaût-Adil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Altammami, Shatha vd., “Constructing a Bilingual Hadith Corpus Using a Segmentation Tool”, *Twelfth International Conference On Language Resources And Evaluation, (LREC 2020 Conference Proceedings)*, ed. Nicoletta Calzolari vd., (Fransa: The European Language Resources Association (ELRA) 2020), 3390–3398.
- Altammami, Shatha vd. “The Arabic–English Parallel Corpus of Authentic Hadith”, *International Journal on Islamic Applications in Computer Science And Technology* 8/2, (Haziran 2020), 1-10.
- Altınok, Yusuf. *Veri Madenciliğinde Hiyerarşik Kümeleme Algoritmalarının Uygulamalı Karşılaştırılması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.
- Bender, Emily M. vd. “On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?” *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*. (Kanada: Mart 2021), 610-623.
- Bozkurt, Aras-Kumtepe, Evrim Genç. “Oyunlaştırma, Oyun Felsefesi ve Eğitim: Gamification”, XVI. *Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri* (Mersin: Şubat 2014), 147-156.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*, 9 cilt, b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Doğru, M. Said. "Chatgpt-Science Education And Instruction Reshapes Management", *Online Science Education Journal* 8/1, (Temmuz 2023), 12-21.
- Ebû Dâvûd es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdi. *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Mektebeteü'l-Asriyye, trs.
- Erkul, Aysu Kes. "Sosyolojik Bir Sorun Olarak Algoritmik Yanlılık: 'Sosyal Fayda için Yapay Zekânın Zorlukları Ne Kadar Büyük?', *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 58/4 (2023), 3335-3345.
- Fawzi, Mahmoud vd., "Fabricating Holiness: Characterizing Religious Misinformation Circulators on Arabic Social Media", *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, (Ağustos 2025), DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.07845>.
- G. Venkateswari vd. "Deep Cross Lingual Semantic Search For CLIR System", *International Advanced Research Journal in Science, Engineering and Technology (IARJSET)*, 11/3 (2024), 211-217.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe. *Kitâbu'l-Musanneffi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf Hût, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, trs.
- Karaalp, Cahit. "Salat Kavramının Semantik Analizi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9/1), 2018, 173-212.
- Kim, Tae Wan-Werbach, Kevin. "More Than Just A Game: Ethical Issues in Gamification", *Ethics and Information Technology* 18/2, (Haziran 2016), 157 – 173.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

- Müslim b. Haccac, Ebu'l-Hasan Kuşeyrî en-Nîsâburî. *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, trs.
- Razali, Nurul Nasuhah vd., "An Analysis on the Factors Behind Misuse of Spreading Hadith in YouTube", *International Journal Of Academic Research in Business And Social Sciences* 15/7, (Temmuz 2025), 1622-1634.
- Özger, Zeynep Banu-Diri, Banu. "Türkçe Dokümanlar İçin Kural Tabanlı Varlık İsmi Tanıma (Named Entity Recognition for Turkish Text)", *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (Haziran 2016).
- Tantuğ, A. Cüneyd. "Metin Sınıflandırma", *Türkiye Bilişim Vakfı Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi* 5/2 (Haziran 2016).
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1975.
- Toğaçar, Mesut vd. "Yapay Zekâ Tabanlı Doğal Dil İşleme Yaklaşımını Kullanarak İnternet Ortamında Yayınlanmış Sahite Haberlerin Tespiti", *Journal of Intelligent Systems: Theory and Applications* 5/1 (Mart 2022), 1-8.

İSNAD TENKİDİNDE YAPAY ZEKANIN KULLANILABİLİRLİĞİ

İsmail KURT*

GİRİŞ

Hadis, senet ve metinden oluşmaktadır. Hadislerin sıhhati- nin tespitinde hem isnadın hem de metnin tenkit süzgecinden geçirilmesi esas olup kısaca senette yer alan râvilerin değeri- lenilmesi senet tenkidi olarak ifade edilebilir. Yapay zeka prog- ramları da benzer ifadeleri kullanarak isnad tenkidi hakkında şunları söylemektedir:

Claude; “İsnad Tenkidi Nedir?” sorusuna “İsnad tenki- di, hadis ilminde bir hadisin senet zincirinin (râviler silsilesi- nin) güvenilirliğini araştıran ve değerlendiren bilimsel yön- temdir.” şeklinde cevap vermektedir. Aynı soruya ChatGpt ise “İsnad tenkidi, hadis ilimlerinde bir rivayetin doğruluk

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ismail. kurt@mku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9873-9369

ve güvenilirliğini tespit etmek amacıyla senedin (hadisin râvî zincirinin) ayrıntılı biçimde incelenmesi.” demektir. Son olarak Gemini de “İslam ilim geleneğinde “isnad tenkidi”, Hazreti Muhammed’e (s.a.v.) atfedilen söz, fiil ve onayların (hadis) doğruluğunu tespit etmek amacıyla geliştirilmiş kritik bir metodolojidir. Temelde, bir hadisin metninden (matn) önce, onu nesilden nesile aktaran râviler zincirini (isnad) inceleme ve değerlendirme sürecidir. Bu yöntem, hadislerin güvenilirliğini ve Hazreti Peygamber’e aidiyetini belirlemede hayati bir rol oynar.” şeklinde cevap vermektedir. Bu tanımlar isnad tenkidinin ne olduğu noktasında yeterli cevaplar olup, zikredilen programlar söz konusu cevaplara ilaveten daha detaylı bilgiler de sunmaktadır.

Bu çalışmada “küllü sülema” ifadesiyle başlayan hadisin beş tariki esas alınarak isnad tenkidi gerçekleştirilmiştir. Söz konusu tenkidin odak noktasını râviler hakkındaki rical tenkit değerlendirmeleri oluşturmaktadır. Öncelikle râviler hakkında incelemeler yapılmış ve onların tevsik ya da cerh edilme durumu ortaya konulmuştur. Daha sonra söz konusu varyantlar yapay zekaya girilerek burada yer alan râvilerin tenkidinin yapılması istenmiştir. Nihayetinde; râvilerin tenkidi hakkında insan ve makina üretimi bilgileri karşılaştırılarak somut veriler üzerinden yapay zekanın bu konudaki kabiliyeti ortaya konulmuştur. Çalışmamızın yapay zeka kısmında, 20 Ağustos 2025 tarihli Claude Sonnet 4, ChatGpt 5, Gemini 2.5 Pro isimli versiyonlar esas alınmıştır.

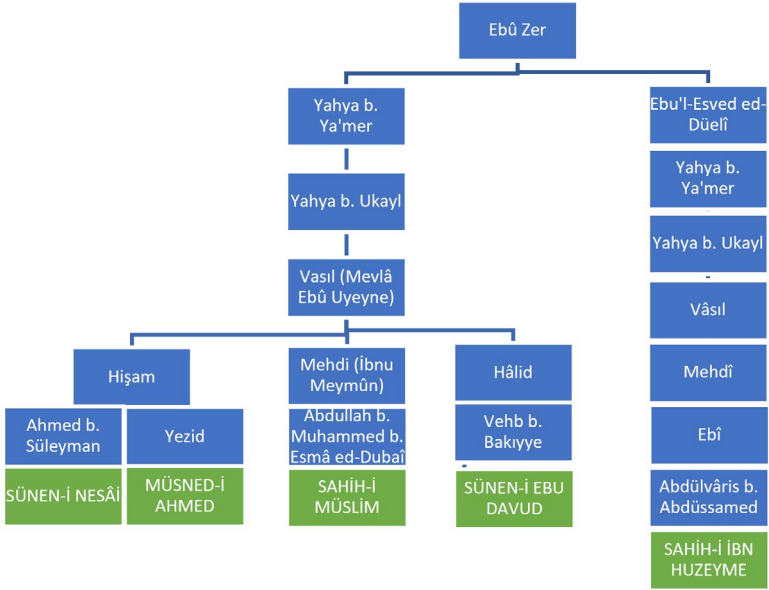
ARAŞTIRMAYA KONU OLAN TARİKLER

Çalışmamızda “küllü sülema” şeklinde başlayan hadisin Ebû Zer tarihinin beşi esas alınmıştır. Bu tarikler Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)’in *Müsned*’i, Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875)’in *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’i, Ebû Dâvûd es-Sicistânî

(ö. 275/889)'nin *es-Sünen'i*, Ebû Abdurrahman en-Nesâî (ö. 303/915)'nin *es-Sünen'i* ve İbn Huzeyme (ö. 311/924)'nin *es-Sahîh*'inde geçmektedir.¹ Aşağıda şeması verilen Ebû Zer rivayetinin; Vâsıl Mevlâ Ebû Uyeyne (ö. [?])'ye kadar aynı râviler tarafından aktarıldığı görülmektedir. Buna göre Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]) Ebû Zer'in râvileridir. Burada dikkat çeken husus Yahyâ b. Ya'mer'in söz konusu hadisi hem Ebû Zer'den hem de Ebû'l-Esved ed-Düelî'den almak suretiyle tâbîûn nesli içerisinde ortak râvî konumunda olmasıdır. İşaret edilmesi gereken ikinci husus, Vâsıl Mevlâ Ebû Uyeyne'nin, senedin kendisinden sonraki kısmı için ortak râvî başka bir ifadeyle temel dağılım noktası yani hadis'in medârı olmasıdır. Hem Yahyâ b. Ya'mer hem de Vâsıl'ın bu durumu, hadisin ilk dört nesilde genel olarak tek senet üzerinden sonraki nesle aktarıldığını göstermektedir. Ebû Zer'den nakledilen rivayetin senet şeması aşağıdaki grafikte yer almaktadır. Şimdi öncelikle ortak râvilerin tenkidi gerçekleştirilecektir.

¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî İbn Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Saîd Lehham (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 35/434; Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (Kâhire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1955), Kitâbu Sâlati'l-müsâfirîn ve kasriha, 1/498; Süleymân b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaut-Muhammed Kâmil Karabilâlî (Dmeşk: Dâru'r-Risâle el-A'lemiyye, 1430), Salat, 300; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kübra*, nşr. Hasan Abdülmunim Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), İşretü'n-Nisâ, 35; Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Musta el-Azamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 2/228.

Şekil 1: Ebû Zer Tarikinin Rivâyet Şeması

Ortak Râvilerin Tenkidi

Ebû Zerr Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî (ö. 32/653) sahabî olup tenkit dışıdır. Bu durum yapay zeka tarafından da dile getirilerek onun tenkit dışı olduğuna ve doğrudan âdil olarak kabul edileceğini dile getirmektedir.

Ebü'l-Esved ed-Düelî; nahiv ilminde ilk konuşan kimse olarak tanıtılmıştır.² Ricâl tenkidi açınsındansa İbn Maîn³ (ö. 233/848), İclî⁴ (ö. 261/875), İbn Hibbân⁵ (ö. 354/965), Zehebî (ö.

² Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadîsi ve mine'd-duafâi ve zikri mezâhibihim ve ahhârihim*, nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Kahire: Matba'atü'l-Medenî, ts.), 1/484.

³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1325/1907), 12/10.

⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/484.

⁵ Ebû Hâtîm et-Temimî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân,

748/1348)⁶ ve İbn Hacer (ö. 852/1449)⁷ tarafından ثقة ifadesiyle nitelenmiştir. Bununla birlikte İbn Sa'd (ö. 230/845) كان شاعرا şeklinde bir ifade kullanarak hem mezkûr râvinin müteşeyyi' olduğuna hem de tevsikinde inşallah hadiste sikadır diyerek diğer münekkitler nazarında daha az güçlü bir ifade kullanarak dikkatleri çekmektedir.⁸ Ancak zikredilen diğer değerlendirmeler ilgili râvi hakkında soru işareti bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Ebü'l-Esved ed-Düelî hakkında Claude, ChatGpt ve Gemini sika ifadesi kullanarak güvenilir biri olduğunu dile getirmektedir. Burada dikkat çeken husus İbn Sad'ın ifadesine yer vermeleri olup hâkim kanaati esas aldıkları anlaşılmaktadır.

Yahyâ b. Ya' mer; Horasanlı olup tıpkı Ebü'l-Esved gibi nahiv ilmi ile ilgilenmiş buna ilaveten kadılık da yapmıştır. İbn Hibbân, onu es-Sikât'ına almıştır.⁹ Diğer ricâl kaynakları; İbn Sa'd¹⁰, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)¹¹, Zehebî¹² ve İbn Hacer¹³ gibi isimlerin Yahyâ'nın güvenilirliğine dair kavramını kullandığını haber vermektedir. Sika lafzı ile nitelenen bu râvinin irsal yaptığı ve hâricî bir kimse olduğu da dile getirilmiş-

Kitâbu's-Sikât, nşr. Muhammed b. Abdülmuîd Hân (Haydarabad: Dâru'l-Ma'ârifîl-Osmaniyye, 1319/1973), 4/400.

⁶ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivayetiün fi'l-kütübi's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kibletî lis'Sekâfeti'l-İslâmiyye & Mevsû'âtü 'Ulûmi'l-Kur'an, 1992), 2/408.

⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406), 619.

⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b Sa'd b Menî' ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 7/69.

⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/523-4.

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/260-61.

¹¹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 9/196.

¹² Zehebî, *el-Kâşif*, 2/379.

¹³ İbn Hacer, *Takrîb*, 598.

tır.¹⁴ Yapay zeka yazılımları da Yahyâ b. Ya‘mer’in ittifakla güvenilir olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan Claude, sika-sebt ifadesini kullanmış ve bütün muhaddislerce güvenilir olduğunu dile getirmiştir. ChatGpt ayrıca hüccet ifadesini de kullanmıştır. Ancak irsal yaptığı veya hâricî olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir.

Yahyâ b. Ukayl; İbn Maîn tarafından sika manasına gelen leyse bihi be’s¹⁵ ليس به بأس değerlendirilmiştir.¹⁶ Sahih türü eser kaleme alan müelliflerden İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hâkim’in, Yahyâ’nın rivayetlerini eserlerine aldığı ifade edilmektedir.¹⁷ Aynı şekilde bu durum sika râvilerin toplandığı eserler için de geçerlidir.¹⁸ Fakat Zehebî ve İbn Hacer’in değerlendirmelerine baktığımızda Yahyâ’nın صدوق ifadesi ile nitelendiği görülmektedir.¹⁹ Bu değerlendirmeler, adı geçen râvinin adaletinde herhangi bir problem bulunmadığını, bununla birlikte zaptının da yalın bir şekilde tevsik edilecek seviyede olmadığını göstermektedir. Bu duruma ChatGpt ve Claude de dikkate çekerek güvenilir olmakla birlikte hafızasındaki probleme işaret etmektedir. Ancak Gemini doğrudan sika ifadesini kullanmış, hafızasıyla ilgili bilgileri göz ardı etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Gemini eksik değerlendirmede bulunmuştur.

Vâsil Mevlâ Ebû Uyeyne; Basralı olup Bezzâr tarafından zayıf ifadeyle değerlendirilmiş buna ilaveten rivayetleri alınan bir kimse olduğuna da işaret edilmiştir.²⁰ Ebû Hâtim er-Râzî’nin de

¹⁴ Ebû Abdullah Alâuddin Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, nşr. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrahim (Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye li’t-Tıba‘ati ve’n-Neşr, 1422), 12/389; İbn Hacer, *Takrîb*, 589.

¹⁵ Erdinç Ahatlı, “Yahya b. Main’in Eserleri ve Kullandığı İhtilafı ve Garib Lafızlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 225-226.

¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 9/176.

¹⁷ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 12/349.

¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/528; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 12/349.

¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/372; İbn Hacer, *Takrîb*, 594.

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî Bezzâr, *Müsnedü’l-Bezzâr*, nşr. Mahfuzu’r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa’d, Sabri Abdülhâlık eş-Şâfiî (Medine: Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, 1988), 18/7/302.

onu *صالح الحديث* olarak değerlendirdiği görülmektedir.²¹ Ebû Hâtım ve Ebû Zûr'a'nın görüşlerini aktaran İbn Ebî Hâtım, sâlihu'l-hadis kavramının; hadisi, itibar için alınması uygun olan kimseler hakkında kullanıldığına işaret etmektedir.²² Buna ilaveten İbn Hacer'in *صديق عابد* ifadesiyle nitelendirdiği²³ Vâsıl; İbn Maîn, İclî (ö. 261/875), İbn Hanbel, İbn Hibbân ve *Tahrir'u-takrîb* yazarları tarafından tevsik edilmiştir.²⁴ Burada Zehebî'nin *ثقة حجة* ifadesini açıkça zikretmek yerinde olacaktır.²⁵ Bu râvi hakkında Bezzâr'ın şazz kaldığı, İbn Hacer'inse onun hakkında *صديق* ifadesini kullanmak suretiyle belli oranda Bezzâr'a yaklaştığı görülmektedir. Bu değerlendirmelere rağmen diğer münekkitlerin genel olarak Vâsıl'ın tevsikine dair benzer kanaat ortaya koyduklarına vurgu yapmalıyız. Yapay zeka programları da aynı şekilde Vâsıl'ın sika sebt olduğunu ifade etmektedir. Ancak burada referans noktaları genellikle İbn Sâd (ö. 230/845), Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve İbn Hibbân (ö. 354/965)'dır. Buna ilaveten Claude'nin Vâsıl hakkında ihtiyat bulunduğunu ifade etmesi aleyhteki değerlendirmelere de vakıf olduğunu fakat genel kanaati esas aldığını göstermektedir. Gemini ve ChatGpt'nin Claude'nin yaptığı gibi ihtiyati bir ifade kullanmadığı da vurgulanmalıdır.

Netice itibariyle Ebû Zer rivayetinin ilk dört tabakada, güvenilir kimseler üzerinden rivâyet edildiği dile getirilmelidir. Bu durum yapay zeka tarafından da ortaya konulmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere hadisin ortak râvisi yani medârı olan Vâsıl'dan sonra rivâyet, çeşitli isimler üzerinden farklı kaynaklarda yer almıştır. Şimdi Ahmed b. Hanbel'den başlamak üzere

²¹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/30.

²² İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/37.

²³ İbn Hacer, *Takrîb*, 579.

²⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/338; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/558-9; Şuayb el-Arnaût, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *Tahrîru Takrîbü't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 4/56.

²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/346.

bu eserlerdeki rivâyetlerin senetlerinde yer alan isimler hakkındaki değerlendirmeler zikredilecektir.

Diğer râvilerin tenkidi

Müsned-i Ahmed Tariki

Ebû Zer-Yahyâ b. Ya‘mer-Yahyâ b. Ukayl-Vâsıl-Hişâm-Yezid

Zikredilen senetlerde yer alan ortak râviler hakkındaki değerlendirmeler yukarıda gerçekleştirilmiş ve söz konusu isimlerin sika oldukları dile getirilmişti. Geriye kalan râviler ise Hişâm ve Yezid’dir. Şimdi sırasıyla bunlar hakkındaki değerlendirmeleri zikretmek istiyoruz.

Senette yer alan Hişâm, Hişâm b. Hassân el-Kurdûsî’dir. H. 146-148 yılları arasında vefat ettiği bilgisi mevcuttur. Yakından tanıyan biri olarak Şu‘be (ö. 160/776) onun ezberlemediğini dile getirmekte, ona karşı dikkatli davrandığı *كان شعبة يتقي هشام* ifade edilmektedir.²⁶ İbn Maîn *لا بأس به* diyerek Hişâm’ı tevsik etmiş, Ebû Hâtim de hakkında *صدوق* ifadesini kullanmıştır.²⁷ İbn Adî de sika bir kimse kendisinden rivâyette bulunduğu hadislere problem olmadığına işaret etmektedir.²⁸ Muahhar dönem âlimlerinden İbn Hacer tarafından *ثقة*, Zehebî tarafından *حافظ* olarak nitelenmiştir.²⁹ Dolayısıyla bu değerlendirmeler çerçevesinde Hişâm’ın, adalet ya da zapt sıfatını ortadan kaldıracı herhangi bir probleme sahip olmadığı kabul edilmelidir. Yapay zeka farklı ifadelerle olsa da Hişâm’ın kimliğini ve vefat tarihini ortaya koymaktadır. Tenkit açınsındansa sika olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Gemini; *Kütüb-ü sitte* râvisidir, Buhârî

²⁶ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafai’r-ricâl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1985), 8/416.

²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/55-6.

²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/417.

²⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/336; İbn Hacer, *Takrîb*, 572.

(ö. 256/870) ve Müslim ondan rivayette bulunmuştur, ChatGpt ise *Kütüb-ü sitte* râvisidir demektedir. Claude bu kişi hakkında İbn Sad'ı kaynak olarak kullanmıştır. Bu bilgiler elde ettiğimiz bulgularla da uyuşmaktadır.

Yezid b. Hârûn el-Vâsîfî, h. 206 yılında Vâsîf'ta vefat etmiştir. Onu değerlendirirken genelde tevsik ifadesi kullanan İbn Maîn, başka bir değerlendirmesinde kimlerden rivayet ettiğini önemsemediğine dair tenkit dile getirmiştir.³⁰ O, bu kanaati ile hem kendisinin diğer değerlendirmelerine hem de ricâl hakkında kanaat dile getiren İbn Hanbel, Ali b. el-Medinî (ö. 234/848-49) ve Ebû Hâtim gibi önemli isimlerin tevsikine muhalefet etmiştir.³¹ İbn Hacer, Yezid hakkında *عابد ثقة*³² şeklinde değerlendirme yapmıştır. Netice itibarıyla Yezid, sika kimselerdendir. Yezid'in sika olması konusunda yapay zeka programları da hemfikirdir. Özellikle Gemini "sika, sebt, mutkin" ifadesini kullanarak onun yüksek dereceden tevsik edilen biri olduğunu ifade etmektedir.

Sahih-i Müslim Tarihi

Ebû Zer-Ebü'l-Esved ed-Düelî-Yahyâ b. Ya' mer-Yahyâ b. Ukayl-Mevlâ Ebû Uyeyne-Mehdî b. Meymûn-Abdullah b. Muhammed ed-Dubâî.

Mehdi b. Meymûn el-Basrî, h. 171-172 yıllarında vefat etmiştir. Şu'be, İbn Maîn, İbn Hanbel tarafından *ثقة* ifadesiyle tevsik edilmiştir.³³ Aynı ifade hem Zehebî hem de İbn Hacer tarafından da dile getirilmiştir.³⁴ Dolayısıyla Mehdi'nin ittifakla sika olduğu görülmektedir. Mehdi, yapay zeka tarafından da tev-

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/295; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 11/368.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/295.

³² İbn Hacer, *Takrib*, 606.

³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/153; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 10/327.

³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/300; İbn Hacer, *Takrib*, 548.

sik edilmiştir. Hatta Gemini onun ittifakla sika, güvenilir olduğunu ifade etmiştir. Buna ilaveten Kütüb-ü sitte râvisi olduğu da vurgulanmıştır.

İbn Hibbân'ın *es-Sikat'*ında yer verdiği Abdullah b. Muhammed ed-Dubaî el-Basrî, h. 231 yılında vefat etmiştir.³⁵ Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49)'ye bahsedildiğinde o, Abdullah'ı övmüş, Ebû Zür'a er-Râzî *صالح شيخ به*, Ebû Hâtim er-Râzî *ثقة* ifadesini tercih etmiştir.³⁶ Zehebî'nin değerlendirmeleri *ثقة الإمام الحجة* şeklindedir.³⁷ İbn Hacer de *ثقة جليل* ifadesiyle onu tevsik etmiştir.³⁸ Yapay zeka programları Abdullah'ın sika bir kimse olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde Müslim'in hocası olmasına ve Buhârî ve Müslim'in eserinde rivayeti bulunduğuna da dikkat çekmektedir.

Bu tarikte yer alan diğer isimlerin güvenilirliğine işaret eden değerlendirmeler daha önce yapılmıştı. Dolayısıyla bu tarikte de herhangi bir problem yer almamaktadır.

Sünen-i Ebû Dâvud Tariki

Ebû Zer-Ebü'l-Esved ed-Düelî-Yahya b. Ya' mer-Yahya b. Ukayl-Vâsıl-Hâlid-Vehb b. Bakıyye.

Senette yer alan râvilerden Hâlid ile Vehb b. Bakıyye dışındakiler incelenmişti. Şimdi bu isimler hakkındaki değerlendirmeler üzerinden incelememize devam edilecektir.

Halid b. Abdullah et-Tahhân Ebü'l-Heysem (ö. 179/795); Ebû Hâtim tarafından *صالح الحديث* yine Ebû Zür'â tarafından da *ثقة* şeklinde tezkiye edilmiştir.³⁹ İbn Hanbel, Tirmizî (ö. 279/892),

³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/356.

³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/159.

³⁷ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Kitâbu Tezkirati'l-huffâz*, nşr. Zekerıyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/57.

³⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 320.

³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/341.

Nesâî de tıpkı Ebû Zür'a gibi ة kavramını kullanarak Hâlid hakkında değerlendirme yapmıştır.⁴⁰ Muahhar döneme geldiğimizde benzer değerlendirme lafızlarının Zehebî ve İbn Hacer tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Hâlid'in ittifakla sika kimse olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Halid, yapay zekanın kimlik tespitinde sorun yaşadığı bir isimdir. Claude, Halid b. Abdullah et-Tahhân (ö. 182/798) ya da Halid el-Hazzâ (ö. 141/758) olabilir diyerek her ikisinin de sika olduğunu belirtmektedir. ChatGpt ise "Hâlid, büyük ihtimalle Halid b. Abdullah et-Tahhân (ö. 141/758)'dır." demektedir. Her iki yazılımın da vefat tarihlerinde ihtilafa düştüğü görülmekte olup ChatGpt bu isim için İbn Hacer'in saduk, hata yapar dediğini aktarmaktadır. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere İbn Hacer⁴² onu sika ifadesiyle tevsik ederken Halid el-Hazzâ'yı irsalde bulunan sika bir kimse şeklinde değerlendirmiş aynı zamanda hafızasının bozulduğuna dair de görüş aktarmıştır. Netice itibarıyla kimlik tespitinde ChatGpt'nin isabetli olmadığı görülmektedir.

Vehb b. Bakıyye, Vâsıt'ta h. 239 yılında vefat etmiştir. Hem Zehebî hem de İbn Hacer tarafından ة ifadesi kullanılmak suretiyle tevsik edilmiştir.⁴³ Onun hakkında, diğer münekkitlerin değerlendirmeleri arasında ise hem sika olduğu hem de rivâyetlerinin Sahih türü hadislerle oluşturulan kitaplarda yer aldığı ifade olunmuştur.⁴⁴ Yapay zeka programları da Vehb'in sika olduğunu ifade etmektedir. Claude, İbn Hacer'in tevsikini zikrettikten sonra kaynak olarak İbn Hanbel, İbn Sad gibi isimleri göstermektedir.

⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/100.

⁴¹ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût & vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 8/277; İbn Hacer, *Takrîb*, 189.

⁴² İbn Hacer, *Takrîb*, 191.

⁴³ Zehebî, *Siyer*, 11/462; İbn Hacer, *Takrîb*, 584.

⁴⁴ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 12/256.

Sünen-i Nesâi Tariki

Ebû Zer-Yahyâ b. Ya‘mer-Yahyâ b. Ukayl-Vâsıl-Hişâm-Yezid-Ahmed b. Süleyman.

Yezid b. Hârûn el-Vâsitî, h. 206 yılında Vâsît’ta vefat etmiştir. Onu değerlendirirken genelde tevsik ifadesi kullanan İbn Maîn, başka bir değerlendirmesinde kimlerden rivayet ettiğini önemsemediğine dair tenkit dile getirmiştir.⁴⁵ O, bu kanaati ile hem kendisinin diğer değerlendirmelerine hem de ricâl hakkında kanaat dile getiren İbn Hanbel, Ali b. el-Medinî (ö. 234/848-49) ve Ebû Hâtim gibi önemli isimlerin tevsikine muhalefet etmiştir.⁴⁶ İbn Hacer, Yezid hakkında ثقة متقن عابد⁴⁷ şeklinde değerlendirme yapmıştır. Netice itibarıyla Yezid, sika kimselerdendir. Yezid’in kimliği noktasında; Claude, Yezid b. Harun el-Vashî, Gemini ise yalnızca Yezid b. Harun ifadesini kullanmıştır. ChatGpt de Yezid b. Hârûn Ebû Hâlid el-Vâsitî, (ö. 206/821) şeklinde daha geniş kapsamlı bir tanıtım yapmıştır. Her üç yazılıma göre de Yezid sika bir kimsedir. Yezid’in tenkidinde İbn Hacer ve Zehebî ön plana çıkmakta olup doğrudan onların değerlendirme lafızlarını kullanmışlardır. Yezid hakkındaki güçlü tenkit lafızlarından olsa gerek Gemini onun için “Hadisi kutsursuz rivayet eden” ifadesini kullanmıştır.

Ahmed b. Süleyman, h. 261 yılında vefat etmiştir. O, Zehebî tarafından الحافظ, İbn Hacer tarafından da ثقة حافظ ile nitelenmiştir.⁴⁸ Ahmed’in, hakkındaki kısıtlı değerlendirmeler çerçevesinde sika ve sebt bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Dolayısıyla Nesâî’nin zikrettiği bu tarik, ricâl tenkit değerlendirmeleri açısından olumsuz bir görünüme sahip de-

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/295; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, 11/368.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 9/295.

⁴⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 606.

⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/194; İbn Hacer, *Takrîb*, 80.

⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/35; İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzib*, 1/33-4.

ğildir. Aynı şekilde yapay zeka da Ahmed'in tevsikini özellikle İbn Hacer ve Zehebî'nin değerlendirmesi üzerinden dile getirmektedir.

Sahih-u İbn Huzeyme Tariki

İbn Huzeyme'nin eserinde yer alan tarikte şu isimler yer almaktadır. Ebû Zer- Ebû'l-Esved ed-Düelî -Yahyâ b. Ya'mer-Yahyâ b. Ukayl-Mevlâ Ebû Uyeyne-Mehdi b. Meymûn-Ebû'l-Abdülvâris b. Abdüssamed-Abdülvâris b. Abdüssamed. Burada son iki râvi hakkındaki değerlendirmelere bakılacaktır.

Ebû'l-Abdülvâris b. Abdüssamed Ebû Sehl; h. 206-207 yıllarında vefat etmiştir.⁵⁰ Zehebî'nin; ثقة حجة حافظ, İbn Hacer'in ise صدوق ثبت şeklinde nitelendirdiği bir kimsedir.⁵¹ Kaynakların verdiği bilgiye göre Ebû Hâtim'in ilgili râvi hakkında iki görüşü bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre bu râvi شيخ مجهول⁵² iken, diğerine göre صدوق الحديث صالح'tir. Ebû'l-Abdülvâris hakkındaki tevsik ifadelerini zikreden *Tahrir* yazarları, sadûk ifadesi üzerinden İbn Hacer'i münekkitlerin genelini terk edip Ebû Hâtim'i takip ettiği gerekçesiyle tenkit etmektedirler.⁵³ Netice itibarıyla bu râvi hakkında da güvenilirliğinde zafiyet oluşturacak aşırı bir tenkit bulunmadığı, aksine sika olarak kabul edildiği görülmektedir. Abdüssamed yapay zeka tarafından da tevsik edilmiştir.

Abdülvâris b. Abdüssamed, h. 252 yılında vefat etmiştir. Zehebî tarafından ثقة, İbn Hacer tarafından ise صدوق ifadesiyle de-

⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/414.

⁵¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/653; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/251; İbn Hacer, *Takrîb*, 356.

⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/51; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücebî el-Kurtubî el-Bâci el-Endelüsî Ebû'l-Velîd el-Bâci, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh Limen Harrece Lehü'l-Buhari fi'l-Camii's-Sahih*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dâru'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1406), 2/921.

⁵³ Şuayb el-Arnaût, Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *Tahrîr*, 2/364.

ğerlendirilmiştir.⁵⁴ Ebû Hâtim, bu râvi için صدوق ifadesini kullanırken Nesâî به بأس لا şeklinde değerlendirme yapmıştır.⁵⁵ *Tahrir* yazarları ise sika kimselerin eserlerine onlardan hadis aldıklarına işarette bulunarak sika'dır demek suretiyle Abdülvâris'i tev-sik etmişlerdir.⁵⁶ Şu durumda Abdülvâris'in güvenilir bir kim-se olduğu ancak babasında görüldüğü üzere haklarında zabt açısından ihmal edilebilir bir noksanlığa dair değerlendirme-ler bulunduğu ifade edilebilir. Yapay zeka, Abdülvâris'in tev-sikini saduk ifadesiyle dile getirmektedir. İbn Hanbel, Müs-lim, Ebû Dâvûd gibi alimlerin eserlerinde rivayetleri bulundu-ğuna da işaret etmektedir. Aynı zamanda onun hakkında çok güvenilir, son derece güvenilir gibi ifadeler kullanmayı tercih etmektedirler.

Netice itibariyle küllü sülâmâ hadisinin Ebû Zer rivayeti genel olarak sika râviler tarafından aktarılmış, râvilerinin güve-nirliliğini sarsacak derecede münekkittler tarafından ciddi bir tenkidin dile getirilmediği tespit edilmiştir.

YAPAY ZEKANIN SUNDUĞU İMKANLAR

Yapay zeka ile iletişim kurmak için girilen veriler ya da ifa-deler prompt olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu iletişim-den istenilen sonuç aslında girilen promptun niteliği ile ilgili olup yapay zeka bu açıdan yönlendirilmeye muhtaçtır. Başka bir ifadeyle herhangi bir araştırmanın derinliği soru soran ta-raf olarak insanın bu konudaki mahareti ile alakalıdır. Bu du-rumu yukarıdaki analizlerimizden hareketle daha müşahhas hale getirebiliriz.

Beş kaynakta yer alan hadisin senetlerindeki râvilerin in-

⁵⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/673; İbn Hacer, *Takrîb*, 367.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/76; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 6/444.

⁵⁶ Şuayb-Beşşâr, *Tahrîr*, 2/396.

celendiği bir önceki bölüm basit bir prompt ifadesi üzerinden şekillenmiştir. Bu kısımda yapay zekadan sadece senetteki râvileri değerlendirmesi istenmiş o da genel ifadeler üzerinden bu isteği yerine getirmiştir. Dikkat edilirse sunulan verilerle manuel olarak yapılan araştırmadan elde edilen veriler uyuşmaktadır. Ancak yapay zeka bundan daha fazlasına imkân tanımaktadır. Bu konuda uygun promptlarla adım adım giderek yapay zekayı yönlendirmek önemli bir husustur. Bu araştırma çerçevesinde şu sorular ve cevapları meseleyi daha iyi ortaya koyacaktır.

Şu rivayetin senet tenkidini yap.

Şu rivayetin senet tenkidini ittisal-inkıta açısından daha detaylı yap.

Senette yer alan râviler hakkında detaylı bilgi ver.

Bu râviler hakkında kimler hangi değerlendirmeleri yapmış, kaynakları ile birlikte bul.

Bu konu hakkında sen ne düşünüyorsun, niçin?

Bu râvilerin rivayetlerini bir araya getir?

Bu rivayetleri larşılaştırarak aralarındaki lafız farklılıklarını tespit et.

Senette yer alan isimli râvilerin hocaları ve talebeleri kimlerdir, listele.

Bu râvi hakkında kullanılan değerlendirme lafızları nasıl anlaşılmalıdır, söz konusu lafızlar arasından nasıl farklılıklar bulunmaktadır.

Burada zikredilen sorular senet tenkidi ya da râvi tenkidi noktasında daha derinlikli veriler sunacaktır. Örneğin Yahya b. Ukayl hakkında istediğimiz daha detaylı araştırmalar bu râvi hakkındaki dile getirilen değerlendirme lafızlarını tespit ederek listelemiştir. Aynı zamanda yapay zeka bu bilgileri hangi kaynaklardan aldığını da belirtmiştir. Onların kaynak kullanım farklılıklar arz etmektedir. Bunlardan ilkinde görüş sahibi

alime ismen işaret etmek yer almaktadır. Yukarıdaki örneklerde İbn Sad, İbn Main ve İbn Hanbel'e atıfta bulundukları dile getirilmişti. Bir başka kaynak gösterme yöndeminde ise dijital ortamlara işaret edilmesi yer almaktadır. Söz konusu dijital ortamlar arasında;

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ukayl-beni-ukayl>,

<https://hadith.islam-db.com/narrators/8315/>,

<https://tarajm.com/people/16497>,

<https://hadithtransmitters.hawramani.com/%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%84%D9%85%D9%88%D9%84%D9%89%D8%A7%D8%A8%D9%8A-%D8%B9%D9%8A%D9%8A%D9%86%D8%A9/>,

<https://www.islamweb.net/ar/library/content/1001/7969/%D9%88%D8%A7%D8%B5%D9%84-%D9%85%D9%88%D9%84%D9%89%D8%A3%D8%A8%D9%8A%D8%B9%D9%8A%D9%8A%D9%86%D8%A9%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%87%D9%84%D8%A8%D8%A8%D9%86%D8%A3%D8%A8%D9%8A%D8%B5%D9%81%D8%B1%D8%A9>,

https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%8A%D8%AD%D9%8A%D9%89_%D8%A8%D9%86_%D8%B9%D9%82%D9%8A%D9%84_%D8%A7%D9%84%D8%AE%D8%B2%D8%A7%D8%B9%D9%8A,

https://shamela.ws/book/8609/587?utm_source=chatgpt.com gibi dijital kaynaklar yer almaktadır. Bununla birlikte doğrudan Buhârî, İbn Hibbân, Zehebî veya İbn Hacer gibi alimlerin eserlerine cilt, baskı dahil istenilen şartlarda atıflar da vardır. Örneğin Yahya b. Ukayl⁵⁷ için *Takrib*'in Dâru'r-reşîd 1416/1995 Riyad baskısı dikkate alınarak bu kaynaktan dipnotu verilmek suretiyle bilgi aktarması istenmiştir. Ancak bu noktada verilen cevaplar arzu edilen düzeyde olmamıştır. ChatGpt ve Gemini

⁵⁷ İbn Hacer, *Takrib*, 80

doğru cevabı vermemiş, ısrarlı bir şekilde ChatGpt'den doğru cevap istenmiş buna rağmen uygun cevap alınamamıştır. Bu konuda isabetli bir şekilde kaynak gösteren Claude adlı yazılımın daha başarılı bir performans sergilediği ifade edilmelidir.

SONUÇ

Baş döndürücü bir hızla gelişen günümüz bilişim teknolojisinin son birkaç yıldaki en önemli gelişmesi yapay zeka teknolojisidir. Öğrenme, analiz etme, neticelendirme gibi özellikleri barındıran bu teknoloji internet ortamını veri bankası olarak kullanarak insanoğluna yeni bir dünyanın kapısını açmıştır. Bu durumun fayda ve zarar tartışması bir kenara adı geçen teknolojiden nasıl faydalanabileceğimiz noktasında çalışmalar daha fazla ön plana çıkmalıdır. Bu amaçla yapay zekanın hadis ilminde kullanılabilirliğine dair bu dar kapsamlı çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Klasik usulle gerçekleştirilen râvi tenkidi ile yapay zekanın gerçekleştirdiği râvi tenkidi genel hatlarıyla uyum sağlamaktadır.

Yapay zeka üzerinden gerçekleştirilen herhangi bir çalışmanın derinliği girilecek promptlarla doğrudan ilişkili olup araştırmacının kendi bilgi-birikimi üzerinden yapay zekayı yönlendirmesi çok önemli bir aşamadır.

Her ne kadar yapay zeka kabul edilebilir düzeyde genel bir değerlendirme yapabilse de muhakkak surette kaynak taraması ihmal edilmemelidir. Çünkü bu konuda yapay zeka çoğu sorgularımızda tam olarak doğru kaynaklandırma yapamamıştır.

Yapay zeka internet ortamına yüklenen bilgileri esas almaktadır. Esasında günümüzde bizler de bu ortamda yer alan kaynaklara sıklıkla başvurmaktayız. Durum böyle olsa da kaynakların güvenilir olması, ilmî nitelik taşımayan sayfalara karşı dikkatli olunması önemlidir. Özellikle kurumsal, tanınan, fi-

ziki baskısı olan eserler/sayfalar öncelenmeli, karşılaştırmalar yapılmalıdır.

Yapay zeka-hadis bağlamında kullanılan dilin olumsuz bir üslup taşımadığı görülmektedir. Bu durumun muhtemel sebepleri olarak yapay zekanın ulaştığı verilerdeki üslup ya da etik kaygı sebebiyle yapay zeka sayfalarının hassasiyet göstermesi varsayılabilir.

Yapay zeka günümüzde varlığı inkar edilemez ve geri döndürülemez bir teknoloji olup bu konuda islami ilimler açısından daha hızlı reaksiyon olarak yerli-milli atılımlar yapmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. "Yahya b. Main'nin Eserleri ve Kullandığı İhtilaf-
lı ve Garib Lafızlar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi* 1 (1996).
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. *Müsnedü'l-
Bezzâr*. nşr. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sab-
ri Abdülhâlik eş-Şâfiî. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulum
ve'l-Hikem, 1988.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Sicistânî. *Sünen*. nşr.
Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Kâmil Karabilâlî. Dmeşk:
Dâru'r-Risâle el-A'lemiyye, 1430.
- Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî
el-Kurtubî el-Bâcî el-Endelüsî. *et-Ta'dîl ve't-Tecrih Limen Har-
rece Lehü'l-Buhari fi'l-Camii's'Sahih*. nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin.
Riyad: Dâru'l-Livâ li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1406.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî. *el-Kâmil fi dua'fai'r-
rical*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b.
İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-
İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-

- Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. nşr. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyyeti, 1. Basım, 1325/1907.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid, Saîd Lehham. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm et-Temimî el-Büstî Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbu's-Sikât*. nşr. Muhammed b. Abdülmuîd Hân. 9 Cilt. Haydarabad: Dâru'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1319/1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi. *Sahihu İbn Huzeyme*. nşr. Muhammed Musta el-Azamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Menî' ez-Zühri. *et-Tabakâtü'l-kübra*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l hadîsi ve mine'd-duafâi ve zikri mezâhibihim ve ahhbârihim*. nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, ts.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddin. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. nşr. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tıba'ati ve'n-Neşr, 1422.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. Kâhire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübra*. nşr. Hasan Abdülmunim Şelebî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Şuayb el-Arnaût, Beşşâr Avvâd Ma'ruf. *Tahrîru Takrîbü't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivayetün fi'l-kütübî's-sitte*.

nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kıbleti lis'Sekâfeti'l-İslâmiyye & Mevsû'âtu 'Ulûmi'l-Kur'an, 1992.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Kitâbu Tezkirati'l-huffâz*. nşr. Zekerîyya Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût & vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

<https://claude.ai/new>

<https://chatgpt.com/>

<https://gemini.google.com/app?hl=tr>

YAPAY ZEKÂNIN HADİSLERİN KARŞILAŞTIRMALI METİN TENKİDİNE KATKISI ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

Ayşegül TOPRAK ŞAHİN*

GİRİŞ

Hadis ilmi İslâmî ilimler arasında tarih boyunca en fazla gelişen ve metodolojik açıdan en sofistike yapılardan biri olarak öne çıkmaktadır. Kur'ân'dan sonra Müslümanların dini,

¹ Yapay zekâ beyanı: Bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ araçları (ChatGPT, sürüm GPT-5) sınırlı ve destekleyici biçimde kullanılmıştır. Öz ile sonuç kısımları ve gövde metinde yer alan bazı kısımlar için alternatif ifade önerilerinin sağlanması, çalışma konusuyla ilişkilendirilebilmesini kolaylaştırması ve pratiklik sağlaması bakımından literatürdeki güncel kaynakların özetlenmesi ve son olarak metnin dil bilgisi ve akıcılık açısından iyileştirilmesi amaçlarıyla yapay zekâ araçlarından yararlanılmıştır. Söz konusu güncel kaynakların yapay zekâ tarafından gerçekleştirilen özetlerinde yer alan bilgilerin ve diğer kısımlarda yapay zekâ tarafından oluşturulan yazı kalıplarının doğruluğu yazar tarafından teyit edilmiştir. Araştırmanın esas unsurları olan araştırma amacının belirlenmesi, literatür taraması, veri toplama ve analizi, verilerin yorumlanması ve nihai düzeltmeler tamamen yazar tarafından manuel olarak gerçekleştirilmiştir.

* Dr. Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, aysegultoprak@artvin.edu.tr.

ahlâki ve toplumsal hayatına yön veren en temel kaynak olan hadisler, ilk dönemlerden itibaren titiz bir inceleme süzgecin-den geçirilmiş ve bu amaçla özgün ilmi disiplinler doğmuştur. Bu disiplinler içerisinde metin tenkidi, İslâm düşünce geleneğinin bilgiye yaklaşım biçimini ortaya koymada önemli bir işlev üstlenmiştir. Hadis tenkidinin ortaya çıkışı, İslâm medeniyetinin tarihsel bağlamda sahip olduğu epistemolojik duyarlılığı yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Metin tenkidinin temel işlevi, hadislerin farklı raviler tarafından aktarılan lafız varyantlarını karşılaştırmak ve bu varyantlar arasındaki anlam ilişkilerini değerlendirmektir. Bu bağlamda bir hadisin dilsel uygunluğu, anlam bütünlüğü ve tarihsel bağlamla uyumu gibi ölçütler, klasik münekkitlerin çalışmalarında belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda metin tenkidinin, İslâmî epistemolojide metnin anlam çerçevesini koruma ve doğru biçimde aktarma çabası olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bununla birlikte modern dönemde hadis metinleriyle ilgili karşılaşılan sorunlar daha karmaşık bir görünüm arz eder. Klasik dönemde derlenen on binlerce rivayet, günümüzde dijital ortamda sayısız varyanta sahip bir biçimde araştırmacıların erişimine açıktır. Bu çeşitlilik, bir yandan ilim dünyasına geniş bir veri sunarken diğer yandan insan emeğiyle yapılabilecek mukayeseleri son derece sınırlı hale getirmektedir. Araştırmacılar, çok sayıda rivayeti sistematik olarak karşılaştırmakta güçlük çekebilmekte; basit lafız farklılıklarının taşıdığı büyük anlam farklarını gözden kaçırabilmektedir. Bu durum, modern bilimsel imkânların desteğini zorunlu kılmaktadır.

Son yıllarda yapay zekâ ve doğal dil işleme [Natural Language Processing (NLP)], teknolojilerindeki gelişmeler, hadis çalışmalarında yeni bir açılımın kapısını aralamıştır. Dilsel verilerin büyük ölçekli analizi, anlam yakınlıklarının hesaplanması, metin varyantlarının otomatik tespiti ve farklı rivayetle-

rin karşılaştırmalı olarak işlenmesi gibi imkânlar, klasik dönemin metodolojik duyarlılıklarını dijital çağın araçlarıyla buluşturma potansiyeli taşımaktadır. Yapay zekâ tabanlı algoritmalar, rivayetlerin anlamsal düzeydeki müştereklik durumlarını da tespit edebilmektedir. Bu durum hadislerin karşılaştırmalı metin tenkidinde daha hızlı ve sistematik analizlerin yapılmasına katkı sunmaktadır.

Literatürde yapay zekâ ve hadis ilişkisini sistematik biçimde inceleyen bibliyometrik çalışmalar bulunmaktadır. Azwar ve arkadaşlarının yaptığı kapsamlı araştırma, 2013-2024 yılları arasında yayımlanan 103 çalışmayı analiz ederek bu alanda giderek artan akademik ilgiyi ortaya koymuştur. Bulgular, son beş yılda yayın sayısında belirgin bir yükseliş olduğunu ve araştırmaların daha çok hadis otantiklik analizi, metin işleme yöntemleri ve veri görselleştirme konularında yoğunlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte çalışmaların genellikle parçalı kaldığı ve daha disiplinler arası yaklaşımlara ihtiyaç duyulduğu da vurgulanmaktadır. Yazarlar, yapay zekânın hadis ilminde teknik bir araçtan ziyade metodolojik bir dönüşüm imkânı sunduğunu ifade etmektedir.² Öte taraftan Sağlam, hadis çalışmalarında yapay zekâ destekli uygulamaların büyük oranda sened analizine odaklandığını, metin tenkidi çalışmalarının ise daha sınırlı olduğunu vurgular. Metin tenkidi çalışmalarına ilişkin örneklerinden biri olarak Hassaine ve ekibinin çalışmasını zikreder. Hassaine ve ekibi, metin madenciliği yöntemlerini ve karar ağaçlarını kullanarak 1600 hadis üzerinde analiz yapmış, böylece hadislerin içeriklerine göre sınıflandırılmasını denemişlerdir.³ Başka bir örnek Ganoon

² Azwar – Abur Hamdi Usman – Mohd Farid Ravi Abdullah vd. “The Integrative of Artificial Intelligence in Hadith Scholarship: A Bibliometric Perspective on Emerging Research Directions”, *NUKHBATUL ‘ULUM: Jurnal Bidang Kajian Islam* 11/1 (2025), 111-139.

³ Abdelaali Hassaine - Zeineb Safi - Ali Jaoua, “Authenticity Detection as A Binary Text Categorization Problem: Application to Hadith Authentication”, *13th*

ve ekibinin çalışmasıdır. Bu araştırmada mevzû hadislerin tespiti-ne odaklanılmış, doğal dil işleme ve BERT tabanlı modellerle geliştirilen MUHADAT sistemi 2452 hadis üzerinde test edilmiş ve %92,47 oranında doğruluk elde edilmiştir.⁴ Sağlam, bu çalışmaların önemli adımları temsil ettiğini; ancak metin tenkidinin klasik anlamda üstlendiği işlevleri (rivayetlerin Kur’ân’la, akılla, tarihsel verilerle ve dilsel uygunlukla karşılaştırılması) tam olarak kapsamadığını belirtir. Daha çok kelime veya cümle düzeyinde yüzeysel analizlerin yapıldığı, oysa ileriye dönük olarak semantik ağlar, web ontolojileri ve disiplinlerarası yöntemlerle daha derinlikli tenkitlere ihtiyaç olduğunu ifade eder.⁵

Bu çalışmanın amacı, klasik dönem metin tenkidi yöntemleri ile dijital çağın sunduğu yapay zekâ imkânlarını bir araya getirerek rivayet metinlerinin eleştirel okuma süreçlerine disiplinler arası bir perspektif kazandırmaktır. Bu bağlamda yapay zekâ, tenkit sürecini destekleyen bir araç olarak konumlandırılmaktadır. Nihayetinde klasik usûl ile modern teknolojinin bulunduğu bu zemin, hadis ilminin hem anlam hem de yöntem boyutunda yeni açılımlara kapı aralayabilecek niteliktedir.

1. KLASİK METİN TENKİDİ YÖNTEMLERİ

Erken dönemlerden itibaren hadis metinleri, rivayet zincirinden bağımsız olarak dilsel, anlamsal ve tarihsel açılardan tenkide tabi tutulmuştur. Metin tenkidinin temelinde rivayetlerin farklı varyantlarının karşılaştırılması, tutarlılıklarının sorgulanması ve içeriklerinin İslâmî epistemolojiyle uyumlu olup olma-

International Conference of Computer Systems and Applications (AICCSA) (Agadir: IEEE, 2016), 1-7.

⁴ Kamel Gaanoun - Mohammed Alsuhaibani, "Fabricated Hadith Detection: A Novel Matn-Based Approach With Transformer Language Models", *IEEE* (2022), 113330-113342.

⁵ İbrahim Sağlam, "Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 128-133.

dığının belirlenmesi bulunmaktadır. Metin tenkidinde yaygın kullanılan yöntemlerden biri, aynı hadisin farklı raviler aracılığıyla aktarılan lafız farklılıklarının tespit edilmesidir. Ravilerin zabt seviyeleri, rivayet bağlamlarının çeşitliliği veya bilinçli tercihleri sebebiyle aynı hadisin kelime seçimlerinde, cümle dizilişlerinde veya ifade tarzlarında farklılıklar meydana gelebilmiştir. Münekkitler bu varyantları bir araya getirerek mukayese etmiş, anlam bütünlüğünü koruyan veya bozan varyantları ayırt etmeye çalışmışlardır. Böylelikle rivayetlerin güvenilirliği, isnat zincirinin yanı sıra metnin iç tutarlılığına da dayandırılmıştır. Metin tenkidinde mu‘âraza, başka bir ifadeyle rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılması da bahsi geçen iç tutarlılığın bir yansımasını teşkil eder. Bu bağlamda klasik dönem hadis münekkitleri, birbirlerinden farklı şer‘î hükümler ihtiva eden rivayetleri bir araya getirerek tevil, tercih ve nesih yöntemlerini kullanmak suretiyle ya söz konusu rivayetlerdeki te‘âruzu gidermeye çalışmış ya birtakım kriterlere bağlı olarak aralarından birini tercih etmiş ya da rivayetlerden birinin hükmünün müddetinin bittiğini ispat etmeye çalışıp diğer rivayeti nasih kılmaya çalışmıştır.⁶

Klasik dönem hadis münekkitleri, hadis metinlerini Arapça dil kuralları açısından da titizlikle incelemişlerdir. Rivayetlerde kullanılan kelimelerin nahiv ve sarf kurallarına uygunluğu, lafızların fesahat ve belagat ölçülerine uygunluğu, ayrıca anlamın Kur‘ân ve sahih sünnetle çelişmemesi önemsenmiştir. Ayrıca garîb lafızların açıklanmasına hizmet etmek üzere klasik dönemde ve sonraki dönemlerde garîbü’l-hadîs ilmi üzerine telifatlar yapılmış ve bir garîbü’l-hadîs literatürü teşekkül etmiştir.⁷

⁶ Bk. Abdullah Aydın, “Muhtelefü’l-hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 74-77.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Garîbü’l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 378-379.

Hadis metinleri klasik dönemden günümüze kadar tarihsel bağlam açısından da tenkide tabi tutulmuştur. Rivayet edilen bir sözün veya olayın Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin tarihsel gerçeklikleriyle, tecrübeyle ve müşahadeyle uyumlu olup olmadığı sorgulanmıştır.⁸ Bu bakımdan ilelü'l-hadis üzerine telif edilmiş klasik dönem müelliflerine ait eserler de metin tenkidi faaliyetlerine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁹ Böylece hadis metinlerine yönelik tenkit anlayışı, hadis münekkitlerinin ortak çabaları doğrultusunda teşekkül etmiştir.¹⁰

2. DİJİTAL BEŞERİ BİLİMLER VE HADİS ÇALIŞMALARI

Son yıllarda sosyal ve beşeri ilimlerde yaşanan dönüşümler, dijital beşeri bilimler başlığı altında yeni bir araştırma alanı ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşım, geleneksel metin inceleme yöntemlerini bilgisayar destekli tekniklerle birleştirmekte ve büyük veri setlerinin işlenmesi için önemli imkânlar sunmaktadır. Filoloji, tarih, edebiyat ve din araştırmaları gibi disiplinlerde dijital araçların sağladığı katkılar, hadis çalışmalarına da doğrudan yansımaya başlamıştır.

Hadis ilmi açısından bakıldığında dijital beşeri ilimlerin ilk olarak metinlerin erişilebilirliği ve sistematik düzenlenmesi noktasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce yalnızca yazma eserler veya basılı kitaplar üzerinden incelenebilen hadis külliyatları, bugün çevrim içi veri tabanları aracılığıyla araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. *el-Mektebetü's-*

⁸ Konuyla ilgili olarak bk. Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 98-108.

⁹ Bilgi için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 84-86.

¹⁰ Hadis ilminde metin tenkidinin bireysel çabalarla sınırlı olup olmadığı ve sistematiklik kazanıp kazanmadığına yönelik değerlendirmeler için bk. Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2025), 187-252.

Şâmile, *Cevâmi‘u’l-kelim* ve diğer hadis veri tabanları, rivayetleri bütüncül biçimde taramayı mümkün kılan örnekler arasında yer almaktadır. Bu projeler sayesinde onbinlerce rivayet kısa sürede bulunabilmekte ve kaynaklar arasında karşılaştırma yapılabilmektedir.

Dijital hadis çalışmaları, bu imkânların yanı sıra rivayetlerin çeşitli açılardan analiz edilmesini de kolaylaştırmıştır. Bu kapsamda isnat ağları üzerine yapılan dijital çalışmalar dikkat çekmektedir. Araştırmacılar, raviler arasındaki ilişkileri grafiksel biçimde modelleyerek hadislerin aktarım sürecini görselleştirmiştir. Bu yöntem, rivayetlerin hangi bölgelerde yoğunlaştığını, hangi ravilerin aktarım zincirlerinde merkezi bir rol oynadığını ve hangi dönemlerde belirginleştiğini göstermektedir. Böylece hadis tenkidinde kullanılan klasik veriler, dijital ortamda yeniden yorumlanabilir hale gelmiştir.¹¹ Bununla birlikte mevcut dijital projeler genellikle metinlerin aktarımını kolaylaştırma ve erişimi artırma odaklıdır. Metin varyantlarının anlam düzeyinde karşılaştırılması, semantik yakınlıkların tespiti ya da dilsel inceliklerin otomatik olarak analiz edilmesi noktasında sınırlı kalmaktadır. Örneğin aynı hadisin farklı kaynaklarda geçen lafız varyantlarını yan yana listelemek mümkün olsa da bu varyantların birbirine ne kadar yakın veya uzak olduğunu ölçen araçlar hala yeterince gelişmemiştir. Dolayısıyla dijital beşeri bilimler, hadis çalışmalarına güçlü bir altyapı sunmakla birlikte derinlikli metin tenkidi için tek başına yeterli değildir. Bu sınırlılıklara rağmen dijitalleşme, hadis

¹¹ Hadis verilerinin dijital ortama aktarımı ve algoritmik yöntemlerle analiz edilmesine yönelik güncel yaklaşımları inceleyen bir çalışma için bk. Sema Tombul, “Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği”, *Eskiye* 44 (2021), 461-474. Hadis isnatlarında sosyal ağ analizinin kullanımına ilişkin bk. Elif Haksever – Rahile Kızılkaya, “Sosyal Ağ Analizinin İsnad Verilerine Uygulanması: İbn Mes‘ûd Rivayet Ağı Örneği”, *Hadith* 14 (2025), 56-98.

araştırmalarında önemli bir zihinsel dönüşüm meydana getirmiştir. Artık hadis ilmi, yalnızca klasik kitap ve yazmalar üzerinden ilerleyen bir alan olmaktan çıkmakta; bilgisayar destekli veri analizi, görselleştirme ve metin madenciliği yöntemleriyle yeniden şekillenmektedir. Bu dönüşüm, araştırmacılara daha sistematik, daha şeffaf ve daha karşılaştırmalı bir inceleme zemini sunmaktadır.

3. YAPAY ZEKÂ VE DOĞAL DİL İŞLEME TEKNOLOJİLERİ

Doğal dil işleme (NLP), insan dillerinin otomatik olarak çözümlenmesi ve temsil edilmesine yönelik kuramsal yaklaşımlardan beslenen bir dizi hesaplamalı tekniktir.¹² İnsan dillerinin bilgisayarlar tarafından işlenmesini ve analiz edilmesini sağlaması yönüyle bir yapay zekâ alt alanı olarak nitelendirilebilir. Hadis metinleri gibi geniş hacimli ve dilsel çeşitlilik içeren veriler, bu teknolojilerden doğrudan yararlanabilecek niteliktedir. Son yıllarda geliştirilen NLP araçları, metinlerin hem lafzi hem de anlamsal boyutlarını inceleme imkânı sunarak hadis çalışmalarında yeni yöntemsel açılımlar vaat etmektedir.

NLP'nin en temel katkılarından biri, metinleri bilgisayarın anlayabileceği biçimde parçalamak ve çözümlemektir. Morfolojik çözümleme, Arapça gibi eklemeli ve kök-temelli bir dilde kelimelerin yapısını ayırmaya, kök fiiller ve ekleri belirlemeye yarar. Bu yöntem sayesinde rivayetlerde geçen farklı çekim biçimlerinin aynı kökten geldiği tespit edilebilir. Örneğin lemma-tizasyon ve stemming uygulamaları¹³ kelimeleri sözlük formu-

¹² K.R. Chowdhary, *Fundamentals of Artificial Intelligence* (Yeni Delhi: Springer, 2020), 604.

¹³ Bu uygulamalar hakkında bk. Christopher D. Manning – Prabhakar Raghavan – Hinrich Schütze, *Introduction to Information Retrieval* (Cambridge: Cambridge

na indirger; örneğin “yektubûne”, “ketebe” ve “mektûb” kelimelerinin ortak kökü olan “k-t-b” ile ilişkilendirilmesini sağlar. Böylece aynı anlam alanına ait farklı kelime biçimleri sistematik olarak gruplanabilir.

Azmi ve arkadaşları, hadis literatürüne yönelik yapay zekâ ve doğal dil işleme çalışmalarını sistematik biçimde inceleyen kapsamlı inceleme yapmıştır. Onlar mevcut araştırmaları üç ana grupta tasnif eder: Metin odaklı çalışmalar (content-based studies), rivayet zinciri odaklı çalışmalar (narration-based studies) ve karma/diğer çalışmalar. Metin odaklı çalışmalarda hadislerin metin kısmı üzerine sınıflandırma, konu modelleme, bilgi çıkarımı ve anlamsal analiz gibi yöntemler öne çıkmaktadır. Bu kapsamda hadislerin fıkıh, ibadet veya ahlâk gibi başlıklara göre sınıflandırılması için Naïve Bayes, SVM ve yapay sinir ağları gibi algoritmalar uygulanmış; cosine similarity ve TF-IDF gibi metin benzerlik ölçütleri kullanılarak farklı lafızlarla gelen rivayetlerin kümelenmesi sağlanmıştır. Ayrıca LDA ve NMF gibi konu modelleme teknikleriyle hadis külliyyatında tematik çıkarım yapılmış, Named Entity Recognition (NER) yöntemleriyle hadislerdeki şahıs ve mekân adları belirlenmiş, ontoloji tabanlı yaklaşımlarla da kavramlar arası ilişkiler dijital ortama taşınmıştır. Rivayet zinciri odaklı çalışmalarda ise ravi isimlerinin ayrıştırılması, isnat zincirlerinin grafikleştirilmesi, ravilerin güvenilirlik analizleri ve ağ temelli modellemeler öne çıkar. Karma yaklaşımlar hem isnat hem metni birlikte ele alarak hadislerin bütüncül analizine imkân tanır. Azmi ve arkadaşları ayrıca M. M. el-A‘zamî’nin bilgisayar destekli hadis konkordansı girişimlerinden başlayarak çağdaş NLP tabanlı çalışmaların gelişimini tarihsel bağlamda ortaya koymakta ve gelecekte hadis çalışmalarında duygu analizi, duy-

gu madenciliği ve semantik web teknolojilerinin uygulanabilirliğini öngörmektedir.¹⁴

Başka önemli bir yapay zekâ aracı kelime gömme (word embedding) yöntemidir. Bu teknik, kelimeleri çok boyutlu vektörler olarak temsil eder ve birbirine yakın anlamlara sahip kelimeleri matematiksel olarak birbirine yakın konumlara yerleştirir.¹⁵ Örneğin sadaka ve zekât kavramları anlamca yakın oldukları için gömme uzayında birbirine yakın çıkar. Bu özellik hadislerde geçen farklı lafızların semantik açıdan kümelenmesine imkân tanır.

Metin varyantlarını karşılaştırmada kullanılan bazı algoritmalar da hadis çalışmalarına doğrudan uyarlanabilir. Edit distance (Levenshtein mesafesi), iki metin arasındaki farkı ölçmek için gereken ekleme, silme ve değiştirme adımlarının sayısını belirler.¹⁶ Bu yöntem, benzer lafızlı rivayetleri hızlıca karşılaştırmaya elverişlidir. Cosine similarity, iki metni kelime vektörleri üzerinden karşılaştırarak benzerlik yüzdesi verir.¹⁷ Ayrı-

¹⁴ Aqil M. Azmi – Abdulaziz O. Al-Qabbany – Amir Hussain, “Computational and Natural Language Processing Based Studies of Hadith Literature: A Survey”, *Artificial Intelligence Review* (2019), 1-46.

¹⁵ Kelime gömme modellerine ilişkin ayrıntılı bilgi ve kelime gömme tekniklerinin Arapça diline uygulandığı çalışmalar için bk. El Moatez Billah Nagoudi - Didier Schwab, “Semantic Similarity of Arabic Sentences with Word Embeddings”, içinde *Proceedings of The Third Arabic Natural Language Processing Workshop (WANLP)* ed. Nizar Habash - Mona Diab - Kareem Darwish vd. (Valensiya: Association for Computational Linguistics, 2017), 18-24; Ghizlane Bourahouat - Manar Abourezq - Najima Daoudi, “Word Embedding as a Semantic Feature Extraction Technique in Arabic Natural Language Processing: An Overview”, *The International Arab Journal of Information Technology* 21/2 (2024), 313-325.

¹⁶ Vladimir I. Levenshtein, “Binary Codes Capable of Correcting Deletions, Insertions, and Reversals”, *Soviet Physics Doklady* 10/8 (1966), 707. Metinler arası farkları ölçmede Levenshtein ve benzer yöntemlerin kullanımıyla ilgili olarak bk. Gonzalo Navarro, “A Guided Tour to Approximate String Matching”, *ACM Computing Surveys* 33/1 (2001), 31-88.

¹⁷ Anna Huang, “Similarity Measures for Text Document Clustering”, içinde *New Zealand Computer Science Research Student Conference 2008* ed. Jay Holland – Amanda Nicholas – Delio Brignoli (Christchurch: NZCSRSC, 2008), 51.

ca uzun rivayetlerde ortak kavram yoğunluğunu tespit etmede kullanışlıdır. Badruzzaman Yunus, kadınlarla ilgili fıkhi hadisler bazında yaptığı bir araştırmada web sitelerinde yer alan rivayetlerle güvenilir kaynaklar arasındaki benzerlikleri cosine similarity yöntemi ile karşılaştırmıştır. TF-IDF bazlı vektörel temsil kullanarak metinler arasındaki benzerlikleri ölçmüştür. Bu kapsamda sisteme girdiği kelimeler ile veritabanındaki kategorileri karşılaştırdığında %80'e varan doğruluk oranını elde etmiştir.¹⁸ Metin incelemelerinde kullanılan başka bir algoritma olan semantic similarity ise kelimelerin lafzi benzerliğinin yanı sıra anlam yakınlığına da bakar. Semantic similarity, sözcükler ya da kavramlar arasındaki kavramsal yakınlığı ölçen bir yöntemdir. İlişkisel ve özniteliksel benzerlik boyutları vardır; özellikle taksonomik yapılar ve ontolojiler üzerinden hesaplanır. Anlamsal uzaklık azaldıkça benzerlik artar ve bu, NLP uygulamalarında doğruluk ve anlamlılık kazandırır.¹⁹ Bu nedenle arama motorları, içerik tabanlı filtreleme ve metin işleme gibi alanlarda önemli bir rol oynar. Bu yöntem, örneğin rahmet ve merhamet gibi farklı lafızlarla ifade edilen; ama aynı anlama sahip rivayetleri eşleştirmede etkili olabilir. Bu noktada semantic similarity analizi ve cosine similarity yöntemlerinin pratikte nasıl uygulandığını göstermek üzere hadis metinleri kapsamında yapılan deneysel bir çalışma dikkat çekicidir. Wahyudin Darmalaksana ve arkadaşları hadisler için özel bir arama motoru geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu motor, kullanıcıların girdiği anahtar kelimeleri hadis verileriyle karşıla-

¹⁸ Badruzzaman M. Yunus - Mohamad Irfan - Wildan Budiawan Zulfikar - Wahyudin Darmalaksana, "Similarity Detection for Hadith of Fiqh of Women using Cosine Similarity and Boyer Moore Method", *International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering*, 9/1 (2020), 65-73.

¹⁹ D. Akila - Chinnakannu Jayakumar, "Semantic Similarity- A Review of Approaches and Metrics", *International Journal of Applied Engineering Research*, 24/9 (2014), 27581-27582.

tırmak için Latent Semantic Analysis (LSA) ve cosine similarity yöntemlerinden yararlanır. LSA, metinlerdeki gizli anlamsal ilişkileri ortaya çıkarmak amacıyla terim-doküman matrisi ve Singular Value Decomposition (SVD) tekniklerini kullanırken; cosine similarity, anahtar kelime vektörleri ile hadis metninin vektörleri arasındaki açıya bakarak benzerlik oranını hesaplar. Çalışmada yapılan 50 test sonucunda sistemin ortalama recall değeri %87.83 ile yüksek bulunmuş; diğer bir ifadeyle aranan hadislerin büyük bir kısmı başarıyla tespit edilmiştir. Ancak precision değeri %36.25 olarak düşük çıkmıştır; bu da sistemin bulduğu sonuçların bir kısmının kullanıcının aradığı bilgiyle tam örtüşmediğini göstermiştir. Netice olarak LSA ve cosine similarity yöntemlerinin hadis arama motoru için işlevsel olduğunu; diğer taraftan veri setinin genişletilmesi ve ön işleme tekniklerinin geliştirilmesiyle daha doğru ve anlamlı sonuçlar elde edilebileceğini vurgulamışlardır.²⁰

Son dönemde geliştirilen büyük dil modelleri (Large Language Models) de hadis araştırmaları için yeni imkânlar sunmaktadır. GPT, BERT ve Arapça için özel olarak uyarlanmış AraBERT gibi modeller, on binlerce metin üzerinde eğitilmişlerin öğrenme tabanlı sistemlerdir. Bu modeller, bağlamı dikkate alarak metinlerin anlamını çözümleyebilir, cümleler arasındaki ilişkileri tespit edebilir ve farklı varyantlar arasındaki anlamsal tutarlılığı değerlendirebilir. Ayrıca AraBERT gibi Arapça'ya özgü modeller, hadis metnindeki gramer yapısını ve semantik ilişkileri daha isabetli biçimde analiz edebilmektedir.²¹

²⁰ Wahyudin Darmalaksana - Cepcy Slamet - Wildan Budiawan Zulfikar vd., "Latent semantic analysis and cosine similarity for hadith search engine", *TELKOMNIKA Telecommunication, Computing, Electronics and Control*, 18/1 (2020), 217-227.

²¹ Wissam Antoun - Fady Baly - Hazem Hajj, "AraBERT: Transformer-based Model for Arabic Language Understanding", *Proceedings of the 4th Workshop on Open-Source Arabic Corpora and Processing Tools*, ed. Hend Al-Khalifa, Walid Magdy, Kareem Darwish vd. (Marsilya: European Language Resources Association (EL-

Hadis araştırmalarına yönelik doğal dil işleme tabanlı diğer bir katkı, Al-Hadith WordNet projesiyle ortaya çıkmıştır. Manar Alkhatib ve ekibi tarafından geliştirilen bu çalışma, klasik Arapça sözlükler ve hadis ontolojisi kullanılarak hadis metinlerine özgü zengin bir WordNet kaynağı inşa etmeyi hedefler. Çalışmada yaklaşık 8500 synset (6126 isim, 1990 fiil, 310 sıfat, 71 zarf) oluşturulmuş; bu synsetler üzerinden hadislerin otomatik metin sınıflandırması ve semantic similarity analizi yapılabilmektedir. Araştırmacılar, özellikle birden fazla anlamı olan kelimelerin bağlam içinde doğru anlamını ayırt etmek için Word Sense Disambiguation (WSD) yöntemlerini kullanmış ve hadislerde geçen kavramların birbirleriyle semantik ilişkilerini (eşanlamlılık, zıtlık, hiyerarşik bağlar) ortaya koymuştur.²² Böylece hadis metinleri anlamsal bir ağ içinde temsil edilmiş ve bu durum, gelecekte yapay zekâ destekli metin tenkidi uygulamaları için güçlü bir altyapı sunmuştur.

Hadis literatüründe yapay zekâ ve metin madenciliği yöntemlerinin uygulanmasına yönelik de dikkate değer çalışmalar yapılmıştır. Ramzy ve arkadaşları tarafından geliştirilen Author-Based Hadith Classification Dataset (ABCD), 29.000 hadis ve 18.000 raviyi içeren kapsamlı bir veri seti sunmuş; bu veri seti üzerinden marfû‘, mevkûf ve maktû‘ hadislerin sınıflandırılmasında derin öğrenme algoritmalarının özellikle isnad temelli analizlerde yüksek başarı (F1 skoru %92) sağladığı gösterilmiştir.²³ Benzer şekilde Hamza ve ekibinin geliştirdiği yeni metin madenciliği modeli, *Sahîh-i Buhârî* üzerinde kök çıkarımı

RA), 2020), 9-11.

²² Manar Alkhatib – Azza Abdel Monem – Khaled Shaalan, “A Rich Arabic WordNet Resource for Al-Hadith Al-Shareef”, *Procedia Computer Science* 117 (2017), 101-110.

²³ Ahmed Ramzy - Marwan Torki - Mohamed Abdeen vd., “Hadiths Classification Using a Novel Author-Based Dataset (ABCD)”, *Big Data and Cognitive Computing* 7/1 (2023), 141, 1-18.

ve morfolojik çözümleme yöntemlerini uygulamış; %95,8 doğruluk oranıyla hadis metinlerinde fiil zamanları, isimler ve özel adların otomatik olarak belirlenebildiğini ortaya koymuştur.²⁴

Bilgi erişimi ve çıkarımı bağlamında yapılan çalışmalar da dikkat çekicidir. Harrag ve arkadaşlarının geliştirdiği Authen-Tique isimli sistem, Vektör Uzay Modeli (VSM) tabanlı yaklaşımla hadisleri TF-IDF ve kosinüs benzerliği kullanarak indekslemiş ve rivayetler arası benzerliklerin sayısal ölçütlerle sıralanmasına imkân tanımıştır.²⁵ Bunun devamında Harrag, Finite-State Transducer (FST) tabanlı bir model kullanarak *Sahîh-i Buhârî*'de geçen şahıs, mekân ve kavram adlarını otomatik olarak çıkarmış, daha sonra ise Urduca hadis tercümesi üzerinde FST ve Conditional Random Fields yöntemlerini deneyerek hadis külliyatından bilgi çıkarımının mümkün olduğunu göstermiştir.²⁶ Bu araştırmalar, hadis metinlerinin anlamsal ağlarının ve bağlamsal unsurlarının da yapay zekâ tabanlı yöntemlerle analiz edilebildiğini gösterir.

Hadis çalışmalarına doğrudan uyarlanabilecek teknik örnekler arasında rivayetlerin farklı kaynaklarda geçen lafızlarının otomatik olarak tespiti ve karşılaştırılması öne çıkmaktadır. Örneğin, aynı hadisin Buhârî ve Müslim'de yer alan var-

²⁴ Manar Ahmed Mohammed Hamza - Tarig Mohamed Ahmed - Anwer Mustafa Mohamedsalih Hilal, "Developing a Novel Text Mining Model for Exploring Knowledge from an Arabic Text: Al-Hadeeth Al-shareef as case study", *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security* 12 (2020), 51-65.

²⁵ Fouzi Harrag - Aboubekeur Hamdi-Cherif - Eyas El-Qawasmeh, "Vector Space Model for Arabic Information Retrieval: Application to Hadith Indexing", içinde *2008 First International Conference on the Applications of Digital Information and Web Technologies (ICADIWT)*, ed. Pit Pichappan - Eyas El-Qawasmeh (Ostrava: IEEE, 2008), 107-112.

²⁶ Fouzi Harrag, "Text Mining Approach for Knowledge Extraction in Sahîh al-Bukhari", *Computers in Human Behavior* (2013), 1-9; Fouzi Harrag, "Extracting Named Entities from Prophetic Narration Texts (Hadith)", içinde *Software Engineering and Computer Systems Second International Conference 2011 Proceedings, Part II* ed. Jasni Mohamad Zain - Wan Maseri bt Wan Mohd - Eyas El-Qawasmeh (Pahang: Springer, 2014), 289-297.

yanıtları edit distance yöntemiyle karşılaştırılarak farklar hızlıca ortaya konabilir. Ardından semantic similarity algoritmaları kullanılarak bu farklılıkların anlam bütünlüğüne etkisi değerlendirilebilir. Ayrıca word embedding yöntemleriyle rivayetlerde sıkça birlikte geçen kavram kümeleri (örneğin iman-amel, rahmet-mağfiret) ortaya çıkarılabilir. Bu tür analizler, klasik münekkitlerin yaptığı mukayeseleri dijital ortamda daha sistematik ve kapsamlı biçimde yürütmeyi mümkün kılar.

4. YAPAY ZEKÂNIN METİN TENKİDİNE MUHTEMEL KATKILARI

Yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, hadis ilmi açısından metin tenkidi çalışmalarında önemli imkânlar sunmaktadır. Klasik dönemde münekkitlerin büyük emek ve uzun zaman harcayarak yürüttükleri mukayeseler, bugün dijital araçlar aracılığıyla daha hızlı, kapsamlı ve sistematik biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Bu kapsamda hadis metinlerinde konu modelleme ve tematik sınıflandırma alanında da yapay zekâ tabanlı yenilikçi yaklaşımlar geliştirilmektedir.

Hadis literatürünün dijitalleştirilmesi ve semantik açıdan modellenmesi üzerine yapılan son çalışmalar, yapay zekâ tabanlı bilgi temsili ve arama imkânlarını öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Kamran ve arkadaşlarının geliştirdiği Semantic Hadith Ontology ve buna bağlı hadis bilgi grafi (knowledge graph), hadis külliyyatını makine tarafından okunabilir ve semantik olarak ilişkilendirilebilir hale getirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada altı temel hadis koleksiyonu RDF tabanlı bir bilgi grafiğine dönüştürülmüş; metin, isnat ve raviler arasındaki ilişkiler standart ontolojik yapılarla modellenmiştir. Böylece rivayetler arasında semantik arama, otomatik ilişki keşfi ve hadislerin Kur'ân ayetleri ya da tarihsel bağlamlarla bağlantılandırılması mümkün hale gelmiştir. Araştırmacılar bu girişi-

min, hadis çalışmalarında otomatik çıkarım ve semantik web teknolojilerinden yararlanma yolunda öncü bir adım olduğunu vurgularlar.²⁷ Bu bağlamda yine Sania Aftar ve arkadaşlarının sunduğu RoBERT2VecTM modeli, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'den seçilmiş yaklaşık 15.000 rivayet üzerinde denenmiştir. Model, RoBERTa ve Doc2Vec tabanlı hibrit gömme yöntemlerini birleştirerek hadis metinlerinin semantik açıdan daha doğru temsil edilmesini sağlamıştır. Çalışmada ayrıca isnat ve metnin ayrıştırılması, normalizasyon, durak kelime (stop-word) temizliği ve lemmatizasyon gibi ön-işleme adımlarıyla Arapça metinlerin analiz edilebilirliği artırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, RoBERT2VecTM'nin hem klasik LDA ve NMF gibi yöntemlerden hem de BERTopic ve ProLDA gibi ileri modellerden daha yüksek tutarlılık (coherence) ve konu çeşitliliği (topic diversity) skorları sağladığını göstermektedir. Bu yönüyle araştırma, hadis metinlerinde anlamsal boyutta konu çıkarımı yapabilen ilk modellerden biri olarak dikkat çekmekte ve klasik tematik tasnif çabalarına dijital destek sunmaktadır.²⁸

Hadis külliyyatında en önemli sorunlardan biri, aynı rivayetin farklı kaynaklarda geçen lafız varyantlarının çokluğudur. Klasik dönemde bu varyantların karşılaştırılması münekkitlerin hafızası, birikimi ve metinlere erişim imkânıyla sınırlıydı. Günümüzde ise yapay zekâ tabanlı algoritmalar bu süreci büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Örneğin, edit distance (Levenshtein mesafesi) kullanılarak aynı hadisin Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd'daki rivayetleri otomatik biçimde karşılaştırıla-

²⁷ Amna Binte Kamran – Bushra Abro – Amna Basharat, “SemanticHadith: An Ontology-Driven Knowledge Graph for the Hadith Corpus”, *Web Semantics: Science, Services and Agents on the World Wide Web* 78 (2023), 100797, 1-13.

²⁸ Sania Aftar – Luca Gagliardelli – Amina El Ganadi – Federico Ruozzi – Sonia Bergamaschi, “RoBERT2VecTM: A Novel Approach for Topic Extraction in Islamic Studies”, *Findings of the Association for Computational Linguistics: EMNLP 2024* (2024), 9148-9158.

bilir. Algoritma, iki metin arasındaki farklılıkları işaretleyerek münekkide hazır bir tablo sunar. Bu sayede küçük lafız farklarının sistematik biçimde görülmesi ve yorumlanması mümkün olur. Bu yaklaşım, klasik dönemin tenkit geleneğini destekleyici bir rol oynar. Münekkitler farklı rivayetleri bir araya getirme zahmetinden kurtulmakta ve doğrudan bu varyantların anlam ve bağlam üzerindeki etkilerini değerlendirmeye yoğunlaşabilmektedir.

Yapay zekânın hadis metin tenkidinde en dikkat çekici katkılarından biri, semantik benzerlik ölçümleridir. Klasik dönemde münekkitler, farklı lafızlarla aktarılan rivayetlerin anlam bakımından birbirine ne kadar yakın olduğunu kendi yorumlarıyla belirlerdi. Günümüzde cosine similarity veya semantic similarity gibi algoritmalar, bu süreci matematiksel ölçütlerle desteklemektedir. Örneğin bir rivayette “Allah rahmetiyle kullarına muamele eder.” ifadesi geçerken başka bir rivayette “Allah merhametini kullarına gösterir.” lafzı yer alabilir. Yüzeysel olarak farklı görünen bu ifadeler, semantik analizle %90’a varan yakınlıkta bulunabilir. Bu durum münekkide iki varyantın aynı anlam alanında değerlendirilebileceğini gösterir. Böylece lafız farklılıklarının gerçekten anlamı değiştirip değiştirmediği daha nesnel biçimde tespit edilebilir.

Altammami’nin çalışması, hadis araştırmalarında yapay zekâ uygulamalarına dair dikkate değer örnekler sunmaktadır. Çalışmada isnat ile metnin otomatik ayrıştırılması için geliştirilen bir yöntem %92,5 oranında başarı sağlamış ve yeniden kullanılabilir bir dijital hadis külliyatı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kur’ân-hadis semantik benzerliğini ölçmek amacıyla yeni veri setleri hazırlanmış, BERT tabanlı modeller kullanılarak rivayetlerin Kur’ân’la anlam yakınlığı test edilmiştir. Bulgular, klasik ontolojilerin hadis konularını sınırlı biçimde kapsadığını; derin öğrenme tabanlı yaklaşımların ise daha etkili sonuçlar ver-

diğini göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, yapay zekânın hadis metinlerinde hem dilsel ön işleme hem de anlamsal analiz (metinler arası benzerlik ölçümü) düzeyinde sağladığı katkıları ortaya koymaktadır.²⁹

Hadis metinlerinde yapay zekâ uygulamalarının diğer bir örneği soru-cevap sistemleridir. Abdi ve ekibinin geliştirdiği ASHLK (A Question Answering System in Hadith Using Linguistic Knowledge) modeli, kullanıcının doğal dilde yönelttiği sorulara hadis külliyyatından doğru ve özlü cevaplar bulmayı amaçlamaktadır. Sistem, klasik arama yöntemlerinin aksine semantik ve sentaktik benzerlik ölçütlerine dayanarak hadisleri eşleştirmektedir. Bu kapsamda cümleler arasındaki anlamsal benzerlik, sözcük sırası benzerliği (word-order similarity) ve sorgu genişletme teknikleri kullanılarak kelime uyumsuzlukları azaltılmıştır. Ayrıca redundant yani tekrar eden rivayetler çeşitlilik cezası (diversity penalty) ile elenmiş ve en uygun cevapların seçilmesi sağlanmıştır. Yapılan deneylerde sistemin *Sahîh-i Buhârî*'den alınan 4000 hadis üzerinde test edildiği ve önceki yöntemlere kıyasla daha yüksek doğruluk (precision: 0.83), geri çağırma (recall: 0.63) ve F-ölçümü (0.72) değerleri elde ettiği raporlanmıştır. Bu çalışma, hadis araştırmalarında otomatik soru-cevap sistemlerinin geliştirilmesi yönünde önemli bir adım olarak görülmektedir.³⁰ Bu sistemler farklı lafızlarla gelen aynı rivayetleri otomatik olarak tespit ederek varyantların yan yana görülmesini kolaylaştırır. Lafız farklılıklarının anlam kaymasına yol açıp açmadığını göstererek anlam tutarlılığını test etme imkânı sunar. Ayrıca mükerrer rivayetle-

²⁹ Shatha Hamad Altammami, *Artificial Intelligence for Understanding the Hadith* (Doktora Tezi, University of Leeds, School of Computing, 2023).

³⁰ Asad Abdi – Shafaatunnur Hasan – Mohammad Arshi – Siti Mariyam Shamsuddin – Norisma Idris, "A Question Answering System in Hadith Using Linguistic Knowledge", *Computer Speech & Language* 60 (2020), 101023, 1-13.

ri ayıklayarak münekkidin iş yükünü azaltır. Rivayetlerin bağlam içindeki tekrarlarını ve ilişkilerini sistematik şekilde görünürlük kılması ise eleştirel okuma sürecini destekler. Böylece soru-cevap sistemleri, münekkidin lafız, anlam ve varyant mukayesesi yaparken iş yükünü azaltan ve analizi güçlendiren bir araç olarak işlev görür.

Hadis metinleri tarihsel bağlam açısından da farklılık gösterebilir. Yapay zekâ metin madenciliği ve zaman-seri analizleri aracılığıyla bu alanda katkı sunmaktadır. Dijital ortamda toplanan hadis külliyatı üzerinde çalışan algoritmalar, rivayetlerin hangi dönemde ve hangi bölgelerde yoğunlaştığını gösterebilir. Örneğin Kudüs'ün fethinden sonra nakledilen hadis rivayetlerinde “Mescid-i Aksâ” ifadesinin daha sık görünmesi, algoritmalar aracılığıyla kolaylıkla tespit edilebilir. Bu yaklaşım, münekkitlere rivayetlerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini daha sistematik biçimde izleme imkânı sunar. Ayrıca coğrafi dağılım analizleriyle rivayetlerin hangi bölgelerde yoğunlaştığı, rivayetlerin hangi güzergâhlardan geçtiği de görselleştirilebilir. Bu yöntem, klasik dönemde isnat tenkidinde kullanılan coğrafi ve tarihsel kriterlerin dijital çağda yeniden işlev kazanmasına katkı sağlar.

Hadis metinlerinde karşılaşılan önemli sorunlardan biri de dilsel farklılıklardır. Yapay zekâ, morfolojik çözümleme ve word embedding yöntemleriyle bu alanda da yeni imkânlar sunmaktadır. Morfolojik çözümleme sayesinde rivayetlerde geçen kelimelerin köklerine inilebilir ve farklı çekim biçimleri sistematik olarak gruplanabilir. Örneğin, “ketebe, yektubûne, mektûb” kelimelerinin hepsi “k-t-b” köküne bağlanarak aynı anlam alanında değerlendirilir. Bu rivayetlerin lafız farklılıklarını daha sağlıklı yorumlamaya imkân verir. Buna ek olarak word embedding teknikleri, kelimeler arasındaki semantik yakınlıkları sayısallaştırır. Örneğin rahmet ile mağfiret kavramları anlamca birbirine yakın oldukları için algoritmalar tarafından aynı kümeye yerleştirilebilir. Böyle-

ce rivayetlerdeki kavram ilişkileri daha net şekilde ortaya çıkar. Somut bir örnek üzerinden bu katkılar daha iyi görülebilir. “İyi biliniz ki, cennet kılıçların gölgesindedir.”³¹ hadisi, bazı yerlerde yalnızca bu cümleyle; bazılarında ise “Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı temennî etmeyiniz, Allah’tan âfiyet isteyiniz. Her şeye rağmen düşmanla karşı karşıya geldiğiniz zaman ise sabrediniz ve cennetin kılıçların gölgesinde olduğunu biliniz.”³² şeklinde genişletilmiş varyantlarla aktarılır. Edit distance algoritması, bu iki varyant arasındaki lafız farklarını işaretleyebilir. Ardından semantic similarity analizi, kısa ve uzun varyantların öz anlam bakımından birbirine %85-90 oranında yakın olduğunu gösterebilir. Bu sonuç münekkide hangi varyantın hadisin özüne daha uygun olduğunu belirlemede destekleyici bir zemin sunabilir.

Yapay zekâ destekli araçlar, hadis metin tenkidinde klasik dönemde uygulanan yöntemleri tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Varyantların hızlıca tespit edilmesi, anlam yakınlıklarının ölçülmesi, tarihsel bağlamın sistematik biçimde izlenmesi ve dilsel farklılıkların analiz edilmesi, münekkitlere büyük kolaylık sağlamaktadır. Ancak bu araçların nihai hüküm koyucu olmadığını; insan merkezli değerlendirmeyi destekleyen yöntemler olarak görülmeleri gerektiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla yapay zekâ, klasik hadis metodolojisinin yerine geçen bir otorite değil, eleştirel süreci daha verimli hale getiren yardımcı bir unsurdur.

5. KLASİK YÖNTEMLERLE YAPAY ZEKÂ ENTEGRASYONU: SINIRLILIKLAR VE ETİK PROBLEMLER

Yapay zekâ ve doğal dil işleme teknolojilerinin hadis metin tenkidine sunduğu imkânlar, klasik yöntemlerle birlikte değer-

³¹ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Şaḥîḥ*, 8 cilt (İstanbul: Mektebetü’l-İslâmî, 1979, “Cihâd”, 22.

³² Ebu’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Şaḥîḥ-i Müslim*, 4 cilt ed. Muhammed Fuad Abdulkâkî, (Beyrut: Dâru lhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1954), “Cihâd”, 20.

lendirildiğinde daha anlamlı hale gelmektedir. Zira İslâmî ilimlerin uzun bir tarihsel süreçte geliştirdiği metodolojik duyarlılıklar, tek başına bir teknolojik araçla ikame edilemez. Asıl hedef, klasik usûl ile dijital imkânlar arasında sağlıklı bir entegrasyon kurarak münekkitlerin eleştirel faaliyetlerini daha verimli ve sistematik hale getirmektir.

Klasik hadis ilmi, insan merkezli bir bilgi doğrulama sistemine dayanır. Ravilerin güvenilirliği, hafıza gücü, rivayet ortamlarının koşulları ve metnin tutarlılığı gibi ölçütler, münekkitlerin bireysel çabalarıyla test edilmiştir. Yapay zekâ bu bağlamda bir münekkit olarak nitelendirilemez; yapay zekâ yalnızca münekkidin dikkatini destekleyen bir araçtır. Algoritmalar varyantları gösterebilir, semantik yakınlıkları hesaplayabilir; ancak hangi rivayetin daha sahih olduğu sonucunu ortaya koyacak otorite insana aittir. Bu ayrım entegrasyonun en temel ilkesini oluşturur.

Hadis ilminin klasik metodolojisi, sahihlik kriterlerini isnat, metin, tarihsel bağlam ve ümmetin icmâi gibi çok yönlü ölçütlerle belirlemiştir. Yapay zekâ araçları, bu kriterlerin teknik boyutunu hızlandırabilir ama metodolojik çerçeveyi değiştiremez. Örneğin bir algoritma aynı hadisin onlarca varyantını kolaylıkla tespit edebilir; fakat bu varyantlardan hangisinin “şâzz” veya “münker” sayılacağı, klasik usûl-i hadis ilkeleriyle karara bağlanmalıdır. Böylece dijital araçlar, teknik destek sağlarken metodolojik otoriteyi geleneksel ilkelere bırakmak zorunda kalır.

Klasik münekkitler için en büyük zorluk, yüzbinlerce rivayet arasında karşılaştırma yapmaktır. Bu süreç uzun zaman alıyor ve insan hafızasıyla sınırlı kalıyordu. Yapay zekâ özellikle büyük veri setlerinde hızlı tarama ve karşılaştırma imkânı sunarak bu sorunu aşmaktadır. Örneğin aynı konuda geçen rivayetler saniyeler içinde taranabilir, farklılıklar işaretlenebilir ve münekkidin önüne tablolaştırılmış şekilde sunulabilir. Böyle-

ce insan emeği, hadis metninin tenkidinde salt yorum ve eleştirel değerlendirme kısmına rahatlıkla yoğunlaşabilir.

Klasik hadis ilminde önemli bir ayırım, mütevatir, meşhur ve âhâd hadisler arasında yapılmıştır. Yapay zekâ araçları, farklı kaynaklarda tekrarlanan rivayetlerin sıklığını ve dağılımını hesaplayarak bu ayrımı daha nesnel biçimde destekleyebilir. Rivayetlerin hangi bölgelerde, hangi dönemde ve kaç farklı ravi aracılığıyla aktarıldığı sayısal verilerle ortaya konabilir. Bu husus klasik dönemde belki de sezgi ve birikimle yapılan tespitle günümüzde daha şeffaf ve ölçülebilir hale gelmesini sağlar.

Hadis metin tenkidi, eleştirel bir okuma pratiği üzerine kuruludur. Yapay zekâ, münekkitlerin gözden kaçırabileceği küçük farklılıkları işaret ederek bu süreci güçlendirir. Örneğin aynı hadisin farklı varyantlarında geçen küçük lafız farklarının anlam üzerinde ne derece etkili olduğu, algoritmalar sayesinde daha sistematik biçimde görülebilir. Böylece münekkit karar verirken daha güçlü verilere dayanır. Nihayetinde yapay zekâ ile klasik yöntemler arasındaki entegrasyon, iki temel ilkeye dayanmalıdır: Birincisi yapay zekâ, otorite değil destek aracıdır; ikincisi klasik usûl-i hadis prensipleri, metodolojik çerçeveyi belirleyen ana referans olmaya devam eder. Bu ilkelere ışığında dijital araçlar, hadis ilminin epistemik duyarlılıklarını ihmal etmeden araştırmacıların çalışmalarını daha sistematik ve verimli hale getiren bir katkı sunar.

Yapay zekâ uygulamalarının hadis metin tenkidine sunduğu imkânlar dikkat çekici olmakla birlikte bu teknolojilerin beraberinde getirdiği sorunlar ve sınırlılıklar da göz ardı edilmemelidir. Ayrıca İslâmî ilimler bağlamında otorite, yöntem ve epistemolojiyle ilgili bazı etik tartışmalar gündeme gelmektedir. Zira Yypay zekâ uygulamalarının başarısı, büyük ölçüde insan eliyle oluşturulmuş veri setlerinin güvenilirliğine bağlıdır. Dijital ortamlara aktarılan hadis metinleri, yazma eserler-

den veya baskılardan taranırken hatalar içerebilir. Noktalama, hareke veya imlâ farklılıkları algoritmaların doğru analiz yapmasını zorlaştırır. Ayrıca mevcut dijital kütüphaneler arasında standart eksikliği bulunmakta ve yürütülen farklı projeler farklı kodlama yöntemleri kullanabilmektedir. Bu durum verilerin bütüncül biçimde ve hatasız olarak işlenmesini zorlaştırır. Öte yandan Arapça'nın yapısal özellikleri, NLP uygulamaları açısından kendine özgü zorluklar taşır. Kök-temelli morfolojik yapı, çok anlamlı olma durumu ve bağlama göre değişen kullanım biçimleri, algoritmaların doğru tespit yapmasını zorlaştırabilir. Örneğin aynı kökten gelen iki kelimenin farklı bağlamlarda tamamen ayrı anlamlara gelmesi mümkündür. Ayrıca Arapça için geliştirilen dil modelleri, İngilizce'ye kıyasla daha sınırlı veri üzerinde uygulandığı için isabet oranı düşebilmektedir.

Yapay zekâ tabanlı analizlerde metinler çoğunlukla istatistiksel benzerliklere göre değerlendirilmektedir. Bu durum, bağlamsal yorumların göz ardı edilmesine yol açabilir. Bir rivayetin farklı varyantları lafzi olarak benzer görünebilir; ancak bağlam incelendiğinde anlam bakımından ciddi farklılıklar taşıyabilir. Yapay zekânın bu bağlamsal incelikleri tek başına kavrayabilmesi zordur. Mevcut sınırlılıkların aşılması için üç temel ihtiyaç öne çıkmaktadır: Birincisi güvenilir ve standartlaştırılmış hadis veri tabanlarının oluşturulması, ikincisi Arapça'ya özgü daha gelişmiş NLP modellerinin geliştirilmesi, üçüncüsü etik ve metodolojik ilkeleri açık biçimde tanımlayan kılavuzların hazırlanması. Bu adımlar atıldığında yapay zekâ, hadis çalışmalarında daha işlevsel ve güvenilir bir araç haline gelecektir.

SONUÇ

Hadis ilmi İslâm düşünce geleneğinde erken dönemlerden itibaren bilgi doğrulama süreçlerini en titiz biçimde geliştiren

disiplinlerden biridir. Bu bağlamda klasik dönemde metin tenkidi, lafız farklılıklarını karşılaştırmanın ötesinde anlam bütünlüğü, dilsel uygunluk ve tarihsel bağlam gibi ölçütlerin dikkate alındığı bir değerlendirme yöntemi sunmuştur. Klasik münekkittlerin ortaya koyduğu bu metodolojik birikim, İslâmî epistemolojide eleştirel düşüncenin kurumsallaşmasını yansıtır.

Günümüzde yapay zekâ ve doğal dil işleme teknolojileri, hadis metin tenkidi alanında yeni imkânlar sunmaktadır. Varyantların otomatik tespiti, anlam yakınlıklarının ölçülmesi, tarihsel bağlamların sistematik biçimde analiz edilmesi ve dilsel farklılıkların çözümlenmesi, bu teknolojilerin sağladığı katkılardan bazılarıdır. Bununla birlikte yapay zekânın tek başına bir otorite haline gelmesi mümkün değildir. Nihai karar, klasik usûl-i hadis ilkelerine bağlı kalarak münekkidin eleştirel değerlendirmesiyle verilmelidir. Dolayısıyla yapay zekâ, hadis usulü ilmine bir alternatif değil; onu destekleyen ve pratik hale getiren bir araç olarak görülmelidir.

Çalışmanın ulaştığı temel sonuç, klasik yöntemlerle dijital imkânlar arasında kurulan entegrasyonun hadis ilmine yeni bir yorumlama zemini sunduğudur. Bu entegrasyon sayesinde araştırmacılar, büyük hacimli veri kümelerini daha hızlı ve sistematik biçimde tarayabilir; farklı varyantları daha güvenilir şekilde karşılaştırabilir. Ancak bu süreç, metodolojik duyarlılıklardan kopmadan, insan merkezli eleştirel yaklaşımı koruyarak yürütülmelidir.

Geleceğe yönelik daha güvenilir ve standartlaştırılmış hadis veri tabanlarının oluşturulması, Arapça için gelişmiş NLP modellerinin üretilmesi ve etik çerçevelerin net biçimde belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu yönde atılacak adımlar, hadis ilminin disiplinler arası açılımlarını güçlendirecek ve İslâmî ilimlerde dijital çağın sunduğu imkânların daha etkin kullanılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdi, Asad – Hasan, Shafaatunnur – Arshi, Mohammad vd. “A Question Answering System in Hadith Using Linguistic Knowledge”. *Computer Speech & Language* 60 (2020), 101023, 1-13.
- Aftar, Sania – Gagliardelli, Luca – El Ganadi, Amina vd. “RoBERT-2VecTM: A Novel Approach for Topic Extraction in Islamic Studies”. *Findings of the Association for Computational Linguistics: EMNLP 2024* (2024), 9148-9158.
- Akila, D. – Jayakumar, Chinnakannu. “Semantic Similarity- A Review of Approaches and Metrics”. *International Journal of Applied Engineering Research*, 24/9 (2014), 27581-27600.
- Alkhatib, Manar – Monem, Azza Abdel – Shaalan, Khaled. “A Rich Arabic WordNet Resource for Al-Hadith Al-Shareef”. *Procedia Computer Science* 117 (2017), 101-110.
- Altammami, Shatha Hamad. *Artificial Intelligence for Understanding the Hadith*. (Doktora Tezi, University of Leeds, School of Computing, 2023).
- Antoun, Wissam – Baly, Fady – Hajj, Hazem. “AraBERT: Transformer-based Model for Arabic Language Understanding”. İçinde *Proceedings of the 4th Workshop on Open-Source Arabic Corpora and Processing Tools*. ed. Al-Khalifa, Hend – Magdy, Walid – Darwish, Kareem vd. Marsilya: European Language Resources Association (ELRA), 2020, 9-15.
- Aydın, Abdullah. “Muhtelefü'l-hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/74-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Azmi, Aqil M. – Al-Qabbany, Abdulaziz O. – Hussain, Amir. “Computational and Natural Language Processing Based Studies of Hadith Literature: A Survey”. *Artificial Intelligence Review* (2019), 1-46.
- Azwar – Usman, Abur Hamdi – Mohd, Farid Ravi Abdullah vd. “The Integration of Artificial Intelligence in Hadith Scholarship: A Bibliometric Perspective on Emerging Research Directions”. *NUKHBATUL 'ULUM: Jurnal Bidang Kajian Islam*. 11/1 (2025), 111-139.

- Bourahouat, Ghizlane – Abourezq, Manar – Daoudi, Najima. "Word Embedding as a Semantic Feature Extraction Technique in Arabic Natural Language Processing: An Overview". *The International Arab Journal of Information Technology* 21/2 (2024), 313-325.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*. 8 cilt, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Chowdhary, K.R. *Fundamentals of Artificial Intelligence*. Yeni Delhi: Springer, 2020.
- Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2025.
- Darmalaksana, Wahyudin – Slamet, Cepuy – Zulfikar, Wildan Budiawan vd. "Latent semantic analysis and cosine similarity for hadith search engine". *TELKOMNIKA Telecommunication, Computing, Electronics and Control* 18/1 (2020), 217-227.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Gaanoun, Kamel – Alsuhaibani, Mohammed. "Fabricated Hadith Detection: A Novel Matn-Based Approach With Transformer Language Models". *IEEE* (2022), 113330-113342.
- Haksever, Elif – Kızılkaya, Rahile. "Sosyal Ağ Analizinin İsnad Verilerine Uygulanması: İbn Mes'ûd Rivayet Ağı Örneği". *Hadith* 14 (2025), 56-98.
- Hamza, Manar Ahmed Mohammed – Ahmed, Tarig Mohamed – Hilal, Anwer Mustafa Mohamedsalih. "Developing a Novel Text Mining Model for Exploring Knowledge from an Arabic Text: Al-Hadeeth Al-shareef as case study". *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security* 12 (2020), 51-65.
- Harrag, Fouzi – Hamdi-Cherif, Aboubekeur – El-Qawasmeh, Eyas. "Vector Space Model for Arabic Information Retrieval: Application to Hadith Indexing". *İçinde 2008 First International Conference on the Applications of Digital Information and Web*

- Technologies (ICADIWT)*. ed. Pichappan, Pit - El-Qawasmeh, Eyas. Ostrava: IEEE, 2008, 107-112.
- Harrag, Fouzi. "Extracting Named Entities from Prophetic Narration Texts (Hadith)". İçinde *Software Engineering and Computer Systems Second International Conference ICSECS Proceedings Part II*. ed. Zain, Jasni Mohamad - Wan Mohd, Wan Mase-ri bt - El-Qawasmeh, Eyas. Pahang: Springer, 2014, 289-297.
- Harrag, Fouzi. "Text Mining Approach for Knowledge Extraction in Sahîh al-Bukhari". *Computers in Human Behavior* (2013), 1-9.
- Hassaine, Abdelaali – Safi, Zeineb – Jaoua, Ali. "Authenticity Detection as A Binary Text Categorization Problem: Application to Hadith Authentication". *13th International Conference of Computer Systems and Applications*. Agadir: IEEE, 2016, 1-7.
- Huang, Anna. "Similarity Measures for Text Document Clustering". İçinde *New Zealand Computer Science Research Student Conference 2008*. ed. Holland, Jay – Nicholas, Amanda – Brignoli, Delio. Christchurch: NZCSRSC, 2008, 49-56.
- Kamran, Amna Binte – Abro, Bushra – Basharat, Amna. "SemanticHadith: An Ontology-Driven Knowledge Graph for the Hadith Corpus". *Web Semantics: Science, Services and Agents on the World Wide Web* 78 (2023). 100797, 1-13.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karagözoğlu, M. Macit. "İlelü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/84-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Levenshtein, Vladimir I. "Binary Codes Capable of Correcting Deletions, Insertions, and Reversals". *Soviet Physics Doklady* 10/8 (1966), 707-710.
- Manning, Christopher D. – Raghavan, Prabhakar – Schütze, Hinrich. *Introduction to Information Retrieval*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Şahîh-i Müslim*, 4 cilt, ed. Muhammed Fuad Abdulbâkî Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1954.

- Nagoudi, El Moatez Billah – Schwab, Didier. “Semantic Similarity of Arabic Sentences with Word Embeddings”. İçinde *Proceedings of The Third Arabic Natural Language Processing Workshop (WANLP)*. ed. Habash, Nizar – Diab, Mona – Darwish, Kareem vd. Valensiya: Association for Computational Linguistics, 2017, 18-24.
- Navarro, Gonzalo. “A Guided Tour to Approximate String Matching”. *ACM Computing Surveys* 33/1 (2001), 31-88.
- Ramzy, Ahmed – Torki, Marwan – Abdeen, Mohamed vd. “Hadiths Classification Using a Novel Author-Based Dataset (ABCD)”. *Big Data and Cognitive Computing* 7/1 (2023), 141, 1-18.
- Sağlam, İbrahim. “Hadis Tahrîci ve Tenkidinde Yapay Zekâ Destekli Çalışmalara Yönelik Literatür Taraması”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2025), 128-133.
- Tombul, Sema. “Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği.” *Eskiye* 44 (2021), 461-474.
- Yunus, Badruzzaman M. – Irfan, Mohamad – Zulfikar, Wildan Budiawan – Darmalaksana, Wahyudin. “Similarity Detection for Hadith of Fiqh of Women using Cosine Similarity and Boyer Moore Method”. *International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering* 9/1 (2020), 65-73.

DİJİTAL ÇAĞDA HADİS ARAŞTIRMALARI: YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ ANALİZ DENEMESİ

Şule SOYAL ŞENOL*

Giriş

Zekâ, insanın düşünme, algılama, kavramlar arasında ilişki kurma ve çıkarım yapma gibi zihinsel yetilerini kapsayan bilişsel bir kapasitedir. Bu kapasite, bireyin çevresini anlama, problemleri çözme ve yeni durumlara uyum sağlama becerilerini içerir. Yapay zekâ ise insan zekâsına özgü bu işlevlerin bilgisayar sistemleri tarafından yazılım ve algoritmalar aracılığıyla taklit edilmesi sürecidir.¹ Yapay zekâ alanındaki sistemli çalışmalar, kökenini 1940'lı yıllarda yapılan teorik ve teknik gelişmelere dayandırmaktadır. Bu dönemde, insan zihninin işleyişini taklit edebilecek makinelerin mümkün olup olmadığı sorusu ilk kez bilimsel düzlemde ele alınmaya başlanmıştır.² Ya-

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Bartın İl Müftülüğü, bisenol@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9726-9924>.

¹ Hakan Akın, Yapay Zekâ: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 12-14.

² Hakan Akın, Yapay Zekâ: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar (Ankara:

pay zekâ teknolojisinin gelecekteki potansiyeline ilişkin gerçekleştirilen uluslararası bir araştırmada, 352 uzmanla yapılan anket sonuçları dikkat çekici bulgular ortaya koymuştur. Katılımcılar, yapay zekânın bilim, ulaşım, finans, diplomasi, hukuk ve sağlık gibi pek çok alanda önemli katkılar sağlayacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, yapay zekânın askerî yapılanmaları dönüştürme potansiyeli üzerinde de durulmuştur.³ Ankete katılan uzmanlar, yapay zekânın ilerleyen yıllarda kamyon şoförlüğü, perakende satış görevliliği, edebi eser yazarlığı ve hatta cerrahî operasyonlar gibi işleri insanlardan devralabileceğini belirtmiştir.⁴ Daha da çarpıcı olanı, araştırmaya göre uzmanların büyük bir kısmı, yapay zekânın 45 yıl içinde insanlardan daha üstün performans sergileyeceğini ve 120 yıl içinde tüm insan işlerinin otomatikleştirilme olasılığının %50 olduğunu düşünmektedir.⁵ Buna ek olarak, yapay zekânın toplumsal yapılar üzerindeki uzun vadeli etkilerine dair yapılan diğer çalışmalar da benzer çıkarımlara ulaşmaktadır. Örneğin Brynjolfsson ve McAfee, yapay zekânın özellikle otomasyon yoluyla işgücü piyasasını yeniden şekillendireceğini, üretkenliği artırırken aynı zamanda pek çok mesleğin dönüşümüne veya ortadan kalkmasına yol açabileceğini belirtmektedir.⁶ Bu durum, yapay zekânın yalnızca teknik değil, aynı zamanda sosyoekonomik bir devrim niteliği taşıdığını göstermektedir.

Yapay zekâ, yalnızca rutin fiziksel işleri değil, aynı zamanda muhakeme, analiz, karar verme ve yaratıcı düşünce gerek-

Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 18.

³ Katja Grace ve diğerleri, "When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts," *Journal of Artificial Intelligence Research* 62 (2018): 729–754, <https://doi.org/10.1613/jair.1.11222>.

⁴ Grace ve diğerleri, "When Will AI Exceed Human Performance?", 740–742.

⁵ Grace ve diğerleri, "When Will AI Exceed Human Performance?", 741.

⁶ Erik Brynjolfsson ve Andrew McAfee, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies* (New York: W. W. Norton & Company, 2014), 127–150.

tiren pek çok mesleği de dönüştürmektedir. Özellikle muhasebe, hukuk, tıp, gazetecilik, eğitim ve mühendislik gibi alanlarda yapay zekâ destekli sistemlerin kullanımı giderek yaygınlaşmakta; bu da bazı mesleklerin ortadan kalkmasına, bazılarının ise biçim değiştirmesine neden olmaktadır.⁷ Otomasyonun artışıyla birlikte insanlar, “makinelerin yapamadığı” becerilere (empati, etik muhakeme, karmaşık sosyal etkileşim vb.) daha çok yönelmeye başlamıştır. Bu durum, işgücünün duygusal, yaratıcı ve etik yönlerinin ön plana çıkacağı yeni bir meslek paradigmasını beraberinde getirmektedir.⁸

Yapay zekânın dinî alanlara etkisi henüz başlangıç aşamasında olsa da dikkat çekici örnekler mevcuttur. Bazı ülkelerde Kur'an-ı Kerim okuyan robotlar, dijital fetva sistemleri veya sanal hac rehberleri gibi uygulamalar geliştirilmiştir. Bu tür girişimler, dinî bilgilerin sunulma biçimini değiştirirken, geleneksel dinî otoritenin konumunu da sorgulatmaya başlamıştır.⁹

Yapay zekânın özellikle dinî danışmanlık, vaaz, fetva ve metin analizinde kullanılması, “dinin dijitalleşmesi” olgusunu doğurmuş; bu da dinin bireyle ilişkisini bireyselleştiren ve teknolojik bir arayüze taşıyan yeni bir dinî deneyim biçimi ortaya çıkarmıştır.¹⁰

Çağımızda yapay zekâ alanında farklı türde teknolojiler geliştirilmiş olup, bu teknolojiler dar yapay zekâdan genel yapay

⁷ Erik Brynjolfsson ve Andrew McAfee, *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies* (New York: W. W. Norton & Company, 2014), 127–150.

⁸ Klaus Schwab, *Dördüncü Sanayi Devrimi*, çev. Cem Duran (İstanbul: Optimist Yayınları, 2016), 84–89.

⁹ Ilona Nord ve Hanna Ziperovszky, “Artificial Intelligence and Religion: A Theological Reflection on Spiritual Machines,” *Theology and Science* 19/1 (2021): 46–60.

¹⁰ Heidi A. Campbell, “Religion and the Rise of the Internet of Things: Theorizing Religion in Digital Network Cultures,” *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 8/2 (2019): 107–128.

zekâyâ kadar geniş bir yelpazede çeşitlilik göstermektedir.¹¹ Şimdilerde, düşünce dünyasında var olan görsel içeriklerin yazılım aracılığıyla tasarıma dönüştürülmesi gibi uygulamaların yanı sıra, sorulan sorulara yanıt veren sohbet odaklı dil modelleri yazılımlar da geliştirilmiştir. Bu bağlamda, OpenAI tarafından geliştirilen GPT-4.0 tabanlı bir yapay zekâ dil modeli olan ChatGPT, DeepSeek tarafından geliştirilen yapay zekâ asistanı olan DeepSeek-V3 ve Google tarafından eğitilmiş bir dil modeli olan Gemini çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu yapay zekâ dil modellerine sahih, zayıf ve mevzû olduğu tespit edilmiş örnek hadisler verilerek bu hadislerin isnadlarının analizlerini yapmaları ve hadislerin sıhhatlerini tespit etmeleri istenecektir. Bu doğrultuda, akademik hadis araştırmalarında yapay zekâdan faydalanma imkanının olup olmadığı ve elde edilen verilerin doğruluğu araştırılacaktır.

1. YAPAY ZEKÂ MODELLERİNİN HADİS KONUSUNDAKİ BİLGİ HANGİ DÜZEYİ

İlk olarak yapay zekâ modellerine hadis konusundaki bilgilerinin hangi düzeyde olduğu soruldu. Yapay zeka modellerinin vermiş oldukları cevaplar şöyledir:

1.1. ChatGPT'nin Cevabı

Benim hadis konusundaki bilgi düzeyim oldukça ileri seviyededir. Özellikle: • Klasik hadis literatürü (Kütüb-i Sitte, Muavatta, Müsned, vb.) • Hadis usûlü (sened-metin tenkidi, cerhta'dil, hadis çeşitleri) • Modern hadis çalışmaları (oryantalist yaklaşımlar, çağdaş tartışmalar) • Hadislerin tahriri (kaynak tespiti, sahihlik değerlendirmesi) • Siyer ve sahabe rivayetle-

¹¹ Hakan Akın, *Yapay Zekâ: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019), 21–24; Stuart J. Russell & Peter Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (New York: Pearson, 2021), 1–15.

riyle ilişkilendirme • Tematik hadis çalışmaları (ahlâk, ibadet, aile, eğitim, vs.) gibi alanlarda oldukça kapsamlı bir bilgiye ve metin tarama kapasitesine sahibim. Arapça hadis metinlerini anlayıp yorumlayabilirim; aynı zamanda akademik düzeyde çalışma, kaynakça düzenleme ve analiz yapabilirim.

Örneğin, bir hadisin farklı varyantlarını karşılaştırmak, sıhhat durumunu değerlendirmek veya belirli bir konudaki hadisleri sistematik olarak tasnif etmek gibi akademik ihtiyaçlara da destek olabilirim.

İstersen özel bir konuda örnek bir analiz yapabilirim: hadis tahriri, usûl açıklaması, tematik tasnif, ya da siyer bağlantısı.

1.2. ChatGPT'nin Cevabının Değerlendirilmesi

ChatGPT'nin kendine güvenli ve iddialı bir yaklaşımı vardır ve diğer iki modele kıyasla daha iddialı ve kendine güvenli bir dil kullanmaktadır. “Benim hadis konusundaki bilgi düzeyim oldukça ileri seviyededir” gibi ifadelerle, geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu vurgulamıştır. Hadis usulünden modern çalışmalara, Arapça metin analizinden akademik düzeyde kaynak düzenlemeye kadar geniş bir yelpazede yetkin olduğunu öne sürmüştür. Bu iddialı duruşu, kendisini bir “araştırma asistanı”ndan ziyade, konunun uzmanıymış gibi konumlandırmasına yol açmaktadır. Ancak, yapılan analizlerde de görüldüğü gibi, bu iddialar pratik uygulamada hatalara neden olabilmektedir.

1.3. DeepSeek'in Cevabı

Hadis konusunda genel düzeyde bilgi sahibiyim. Temel hadis kavramları, önemli hadis kaynakları (Kütüb-i Sitte gibi), hadis çeşitleri (sahih, hasen, zayıf, mevzu), bazı meşhur hadisler ve temel hadis usulü bilgileri hakkında konuşabilirim.

Ancak unutmayın ki: - Derin fıkhi tartışmalar, detaylı sened

tenkidi veya çok spesifik hadis şerhleri için bir hadis aliminin görüşüne başvurmanız gerekir. - Hadislerin sahih olup olmadığını tek başına teyit edemem, bu konuda kaynaklara (Dârimî, Buhârî, Müslim gibi) veya uzmanlara danışmalısınız.

Örneğin: -“Peygamberimizin (s.a.v.) ‘Ameller niyetlere göredir...’ hadisini açıklar mısın?” - “Hadis çeşitleri nelerdir?” - “Kütüb-i Sitte hangi kitaplardan oluşur?” gibi sorulara cevap verebilirim. Detaylı bir konu varsa, soru örneği verirsiniz daha net yardımcı olabilirim.

1.4. DeepSeek’in Cevabının Değerlendirilmesi

Deepseek’in temkinli bir tutumu olmuştur ve diğer iki modelin aksine, hadis konusundaki yetkinliğini sınırlı ve temkinli bir şekilde ifade etmiştir. “Genel düzeyde bilgi sahibiyim” diyerek, kendisini temel hadis kavramları ve meşhur hadislerle sınırlı tutmaktadır. Detaylı fıkhi tartışmalar, sened tenkidi gibi konularda bir uzmana danışılması gerektiğini açıkça belirtmiştir. Bu dürüst ve mütevazı yaklaşım, modelin sınırlarının farkında olduğunu göstermektedir. Sunduğu örnek sorular da (Ameller niyetlere göredir, hadis çeşitleri gibi) bu genel düzeydeki yetkinliğini pekiştirmektedir.

1.5. Gemini’nin Cevabı

Hadis konusundaki bilgim, bir insan aliminin veya hadis uzmanının (muaddis) bilgisi gibi değil, daha çok geniş kapsamlı bir veri tabanına erişim ve bu veriyi işleme yeteneği şeklindedir.

Seviyemi daha iyi anlamanız için yapabildiklerimi ve sınırlarımı şu şekilde özetleyebilirim:

Yapabildiklerim (Güçlü Yönlerim):

1. Geniş Veri Erişimi: En temel hadis kaynaklarına (Kütüb-i Sitte: Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Tirmizi, Sünen-i Ebu Davud, Sünen-i Nesai, Sünen-i İbn Mace başta olmak üzere-

re) ve diğer önemli hadis külliyatlarına (Muvatta, Müsned-i Ahmed bin Hanbel vb.) dair metinlere sahibim.

2. Konulara Göre Hadis Bulma: Belirli bir konu (örneğin; dürüstlük, komşu hakları, namazın önemi vb.) hakkında arama yaptığınızda, ilgili hadis metinlerini ve kaynaklarını size sunabilirim.

3. Kavramları Açıklama: Hadis ilmindeki temel kavramları (isnad, metin, sened, ravi, sahih, hasen, zayıf, mevzu vb.) tanımlayabilir ve açıklayabilirim.

4. Bilgi Özetleme ve Karşılaştırma: Farklı kaynaklarda geçen benzer hadis rivayetlerini karşılaştırabilir, hadis şerhlerinden (açıklamalarından) özet bilgiler sunabilirim.

5. Tarihsel Bağlam Sunma: Bir hadisin söylendiği tarihsel ve sosyal bağlam hakkında, kaynaklarda yer alan bilgileri size aktarabilirim.

Sınırlarım (Yapamadıklarım):

1. Yetkinlik ve İcazet Sahibi Değilim: Ben bir alim veya muhaddis değilim. Hadisleri değerlendirme, sıhhatini (sağlamlılığını) bizzat tespit etme veya bir hadisten hüküm çıkarma (ictihad) yetkim yoktur. Bu, yıllar süren bir eğitim ve icazet gerektiren bir uzmanlık alanıdır.

2. İnanç ve Manevi Anlayışım Yok: Hadis-i Şeriflerin manevi derinliğini, bir müminin kalbinde oluşturduğu etkiyi ve hikmetini “anlamam” mümkün değildir. Benim bilgim tamamen metin ve veri analizine dayanır.

3. Fetva Veremem: Hadislerden yola çıkarak dini bir konuda “caizdir” veya “değildir” gibi fetvalar veremem. Bu, sadece yetkili İslam alimlerinin ve kurumlarının görevidir.

4. Mutlak Doğruluk Garantisi Veremem: Sunduğum bilgiler, eğitim verilerimde bulunan kaynaklara dayanır. Ancak internet ve dijital kaynaklardaki bilgi çeşitliliği nedeniyle, her zaman en doğru veya en muteber görüşü yansıtmayabilirim. Bil-

gilerin mutlaka güvenilir alimler ve kaynaklar tarafından teyit edilmesi gerekir.

Özetle: Beni, hadis konusunda çok geniş bir kütüphane ve hızlı bir araştırma asistanı olarak görebilirsiniz. Size aradığınız metinleri, temel açıklamaları ve farklı görüşleri sunabilirim. Ancak bir hadisin sıhhat derecesi, derinlemesine yorumu ve o hadise göre nasıl amel edilmesi gerektiği gibi konularda mutlaka sahada uzmanlaşmış gerçek alimlere ve onların eserlerine başvurmanız en doğrusu olacaktır.

1.6. Gemini'nin Cevabının Değerlendirmesi

Gemini, hadis ilmindeki yerini dengeli ve gerçekçi şekilde tanımlamaktadır. Kendisini bir “âlim” ya da “uzman” olarak değil, “geniş bir veri tabanına erişim ve bu veriyi işleme yeteneği”ne sahip bir araç olarak görmektedir. “Yapabildiklerim” ve “Sınırlarım” başlıkları altında hem güçlü yönlerini (geniş veri erişimi, kavramları açıklama) hem de yapamadıklarını (icazet sahibi olma, fetva verememe) açıkça ortaya koymaktadır. Bu şeffaf yaklaşım, kullanıcının beklentilerini doğru bir şekilde yönetmesine yardımcı olmakta ve modelin güvenilirliğini artırmaktadır. Gemini, kendisini bir “hızlı araştırma asistanı” olarak konumlandırarak, yapay zekanın bu alandaki rolünü doğru şekilde özetlemektedir.

1.7. Cevapların Genel Değerlendirmesi

Cevaplardan çıkan sonuca göre, yapay zekâ modellerinin hadis ilmi gibi derinlemesine uzmanlık gerektiren alanlardaki yaklaşımları farklılık göstermektedir: ChatGPT iddialı ancak hatalı bir duruş sergilerken, DeepSeek temkinli ve mütevazı bir yaklaşım sergilemiş, yeteneklerini sınırlı tutarak yanlış beklentilerin önüne geçmiştir. Gemini ise dengeli ve gerçekçi bir konumlandırmayla güvenilir bir yaklaşım sunmaktadır. Şeffaf ve gerçekçi bir konumlandırmayla hem yetenekleri-

ni hem de sınırlarını dürüstçe ortaya koymuş ve kullanıcılara rehberlik eden güvenilir bir model imajı çizmiştir.

2. SAHİH HADİS ANALİZİ

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ حَدَّثَنَا هِشَامٌ أَنَّهُ سَمِعَ فَاطِمَةَ بِنْتَ الْمُنْذِرِ تَقُولُ سَمِعْتُ أَسْمَاءَ قَالَتْ سَأَلْتُ أَمْرَأَةَ النَّبِيِّ ﷺ فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ ابْنَتِي أَصَابَتْهَا الْحَصْبَةُ فَأَمَرَقَ شَعْرَهَا وَإِنِّي زَوَّجْتُهَا أَفْصَلَ فِيهِ فَقَالَ لَعَنَ اللَّهُ الْوَاصِلَةَ وَالْمُوصُولَةَ

Hadisinin metin içi dipnot ve kaynakçayla beraber sened değerlendirmesini yaparak sıhhati hakkında bilgi verir misin?

2.1. ChatGPT Cevabı

Sened Analizi

Hadisin senedi şu şekildedir:

el-Humeydî ‘Abdullâh b. ez-Zubeyr (ö. 219 h.) → Süfyân b. ‘Uyeyne (ö. 198 h.) → Hişâm b. ‘Urve b. ez-Zubeyr (ö. 146 h.) → Fâtıma bint el-Munzir (ö. 98 h.) → Esmâ bint Ebî Bekr (ö. 73 h.) → Hz. Peygamber ﷺ

Râvîlerin Durumu (Cerh-Ta’dîl)

el-Humeydî: İmam, sika (Zehebî, Siyer, 10/616).

Süfyân b. ‘Uyeyne: Hâfız, sika, hüccet (İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, 4/110). var

Hişâm b. ‘Urve: Sika, hâfız, Medineli fukahadan (İbn Sa’d, Tabakât, 5/176).

Fâtıma bint el-Munzir: Sika kadın muhaddis (İbn Hacer, el-İsâbe, 8/261). İbn Sa’d, Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr, 11/442; İbn Hibbân, es-Sikât, 5/301; Mizzî, Tehzîbü’l-kemâl, 35/266; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, 4/685

Esmâ bint Ebî Bekr: Sahâbî, adalet ve zabt yönünden üst seviyede.

Senette zayıf veya meçhul bir râvî yoktur. Bütün râvîler si-ka ve muttasıl rivayet zinciri ile Buhârî’nin şartına uygundur.

Sihhat Değerlendirmesi

Rivayet hem Buhârî hem Müslim’de geçtiği için Müttefekun Aleyh (her iki sahihte bulunan) sayılır.

Sened muttasıl, râvîler sika, illet ve şâzlık yok.

Delayısıyla hüküm: Sahih li-zâtihi.

2.2. ChatGPT Cevabının Değerlendirilmesi

ChatGPT’nin cevabı, sade ve doğrudan bir yaklaşım sergilemektedir. Hadisin isnadını doğru bir şekilde sıralamış ve râvîlerin güvenilirlik durumlarını (sika, hafız, hüccet) doğru tespit etmiştir. el-Humeydî’nin Abdullâh b. Zübeyr olduğu tespiti yerinde ve kaynak, cilt ve sayfa numarasıyla doğrudur.¹² Hişâm’ın Hişâm b. ‘Urve olduğu doğrudur fakat verdiği kaynakta bu onunla ilgili bu bilgiler yer almamaktadır.¹³ Fâtıma bint el-Münzir’in adı, İbn Hacer’in el-İsâbe’nde geçmekte ancak verilen bu bilgiler bulunmamaktadır.¹⁴ Bu durum, modelin bilgileri harmanlarken doğru kaynakları referans gösterme konusunda yetersiz kaldığını göstermektedir. “Senedin muttasıl olduğu”, “illet ve şâzlık bulunmadığı” gibi temel hadis usulü kaidelerine vurgu yapması yerindedir. Sonuç olarak hadisin “Sahih li-zâtihi” ve “Müttefekun Aleyh” olduğunu belirtmesi de doğru bir tespittir. En büyük eksikliği kaynakça ve dipnotlarıdır. Bu durum, cevabın akademik bir nitelikten uzak kalmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak, ChatGPT’nin bu analizi, konuya olan hâkimiyetini ve temel hadis usulü prensip-

¹² Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*’ (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 10/616.

¹³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*’, 6/35.

¹⁴ İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001), 11/442; İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. Şerefüddin Ahmed (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1975), 5/301; Mizzî, Ebû’l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzîbü’l-kemâl fi Esmâ’i’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1992), 35/266; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/685.

lerini anladığını gösterse de akademik ve titiz bir çalışma için gereken kaynakça ve dipnotlardaki doğruluktan yoksun kalmaktadır. Bu da yapay zekâ tarafından üretilen bilgilerin her zaman bir uzman tarafından doğrulanması gerektiği sonucunu pekiştirmektedir.

2.3. DeepSeek Cevabı

Hadisin Sened Analizi ve Sıhhat Değerlendirmesi

1. Sened Zinciri (İsnad):

حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانٌ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، أَنَّهُ سَمِعَ فَاطِمَةَ بِنْتَ الْمُنْذِرِ، تَقُولُ:
سَمِعْتُ أَسْمَاءَ، قَالَتْ: سَأَلْتُ أَمْرَأَةً النَّبِيِّ

(Hümejdî → Süfyân b. Uyeyne → Hişâm b. Urve → Fâtıma bintü'l-Münzir → Esmâ bint Ebî Bekir → Sahâbe kadını → Hz. Peygamber)

2. Râvîlerin Tahlili:

1. El-Hümejdî (Abdullah b. Zübeyr)

Tabaka: 3. Tabaka (Hicrî 219)

Güvenilirlik Durumu: Sika, hâfız

Açıklama: Buhârî ve Müslim'in şeyhi olup, güvenilirliği üzerinde âlimler ittifak etmiştir.

2. Süfyân b. Uyeyne

Tabaka: 2. Tabaka (Hicrî 198)

Güvenilirlik Durumu: Hüccet, imam

Açıklama: Kütüb-i Sitte'nin tamamı ondan rivayet etmiş, hadis ilminde otorite kabul edilmiştir.

3. Hişâm b. Urve

Tabaka: 2. Tabaka (Hicrî 146)

Güvenilirlik Durumu: Sika, ancak ihtiyarlık dönemi tartışmalı

Açıklama: Gençlik dönemi rivayetleri sahihtir; bu hadis de o döneme ait olduğundan kabul edilir.

4. Fâtıma bintü'l-Münzir

Tabaka: 2. Tabaka

Güvenilirlik Durumu: Sika

Açıklama: Esmâ bint Ebî Bekir'in torunu olup, Buhârî ve Müslim'de rivayetleri mevcuttur.

5. Esmâ bint Ebî Bekir

Tabaka: Sahâbe

Güvenilirlik Durumu: Sika, meşhur sahâbiye

Açıklama: Hz. Ebû Bekir'in kızı olup, âdil ve güvenilir bir râvidir.

3. Senedin İncelenmesi:

İttisâl (Senedin Bağlantısı): Tamdır, her râvi birbirinden duymuştur.

Adâlet ve Zabt: Tüm râviler sikadır. Hişâm b. Urve'nin ihtiyarlık dönemi rivayetleri zayıf olsa da, bu hadis güvenilir kabul edilen dönemine aittir.

Şâhid ve Mutâbaat:

Buhârî (Libâs, 83), Müslim (Libâs, 115), Ebû Dâvûd (Tercüme, 3) gibi kaynaklarda benzer lafızlarla gelmiştir.

Mütevâtir değil, ancak sahih li-zâtihîdir.

4. Sıhhat Hükümü:

Sahih hadistir.

Delilleri:

Râvîlerin tamamı sikadır.

Sened muttasıldır.

Buhârî ve Müslim gibi sahih kaynaklarda yer alır.

Metin, İslâm'ın süslenme ahlâkına uygundur.

5. Sonuç:

Bu hadis, sahih olup, saç eklemenin (الشعر وصل) haramlığını kesin bir şekilde ifade etmektedir.

Dipnotlar (Metin İçi Kaynakça):

Kaynak Eserler:

Buhârî, Sahîh, Libâs, 83.

Müslim, Sahîh, Libâs, 115.

İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, 10/372.

Hüküm: Sahih (Buhârî ve Müslim'de geçmiştir).

2.4. DeepSeek Cevabının Değerlendirmesi

DeepSeek'in cevabı, ChatGPT'ye göre daha detaylı görünmekle birlikte, bazı hatalı ve gereksiz bilgiler içermektedir. Râvi tahlillerini doğru bir şekilde sıralamış, her bir râvi için tabaka ve güvenilirlik durumunu belirtmiş ancak zikrettiği bilgiler için kaynak vermemiştir. En büyük hatası, isnad zincirinde "Sahâbe kadını" diye bilinmeyen bir râvi eklemesidir. Hadisin isnadında Esmâ bint Ebî Bekir'den sonra doğrudan Hz. Peygamber'e geçilmektedir. Bu ekleme, hadis isnad bilgisinde bir boşluğu doldurmaya çalışırken hata yaptığını göstermektedir. Ayrıca, "Hişâm b. Urve'nin ihtiyarlık dönemi tartışmalıdır" gibi bir bilgiye değinmesi, her ne kadar bu hadisin o döneme ait olmadığı sonucuna ulaşmış olsa da hadisin sıhhatini etkilemeyen teknik olarak açıklanmamış bir detaydır. "Şâhid ve mutâbaat" kavramlarına değinmesi ve hadisin geçtiği diğer kaynakları zikretmesi de isabetlidir. Fakat Ebû Dâvûd, "Tercüül", 3 olarak zikrettiği hadisin metni; "*Saçı olan ona iyi baksın, özen gösterebilir*" şeklinde olup şâhid ve mutâbaat türünden değildir. Ebû Dâvûd'daki hadisin metnini yanlış bir şekilde şâhid ve mutâbaat olarak değerlendirmesi de önemli bir hatadır. Bu durum, modelin metinler arası ilişkileri doğru bir şekilde kuramadığını göstermektedir. Verdiği cevaplar için dipnot vermeyen DeepSeek, kaynakça açısından da oldukça yetersizdir. Sunduğu bilgilere dair dipnot ve kaynakça olmaması, cevabın akademik güvenilirliğini düşürmekte ve doğrulanmasını zorlaştırmaktadır. DeepSeek'in cevabı, yüzeysel olarak detaylı ve bilgili görünse de içerdiği temel hatalar ve gereksiz ayrıntılar

nedeniyle ChatGPT'den daha başarılı değildir. Doğru bilgi ile yanlış bilgiyi ayırt etme ve akademik bir formatta sunma konusunda önemli eksiklikleri bulunmaktadır.

2.5. Gemini Cevabı

Sened Değerlendirmesi (Ravi Zinciri Analizi)

Bu hadisin senedi, hadis otoriteleri tarafından “altın silsile” (silsiletü’z-zeheb) olarak kabul edilen en sağlam ravi zincirlerinden biridir. Raviler tek tek incelendiğinde bu durum net bir şekilde görülür:

Sened Zinciri: El-Humeydî → Süfyân → Hişâm b. Urve → Fâtıma bnt. el-Münzir → Esmâ bnt. Ebî Bekir (r.a.) → Hz. Peygamber

el-Humeydî (هُمَيْدٌ): Tam adı Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî'dir. İmam Buhârî'nin en önemli hocalarındandır ve İmam Şâfiî ile Süfyân b. Uyeyne'nin önde gelen talebelerindendir. Hadis alimleri tarafından “sika, sebt, imam” (güvenilir, sağlam, otorite) olarak nitelendirilmiştir^[1]. Güvenilirliği konusunda icma (görüş birliği) vardır.

Süfyân (سُفْيَانُ): Bu senedde geçen Süfyân, büyük hadis imamı Süfyân b. Uyeyne'dir. Mekke'nin büyük alimlerinden olup hadis ve fıkıh ilminde bir “hüccet” (delil) kabul edilir. En güvenilir ravilerden biridir ve hadisleri en üst seviyede kabul görür^[2].

Hişâm (هَيْشَامُ): Tam adı Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr'dir. Tabî'nin büyük alimlerindendir. Babası Urve b. ez-Zübeyr de Medine'nin yedi büyük fukahâsından biridir. Hişâm, “sika, fakih” (güvenilir, fıkıh alimi) olarak değerlendirilmiştir. Bu rivayette hadisi eşi olan Fâtıma bint el-Münzir'den alması, senedin ne kadar sağlam ve doğrudan olduğuna bir işarettir^[3].

Fâtıma bint el-Münzir (فَاتِمَةُ بِنْتُ مُنْزِرٍ): Hişâm b. Urve'nin eşi ve Esmâ bint Ebî Bekir'in torunudur. Tabî'nin neslinden olup son

derece güvenilir (sika) bir ravidir. Hadisi doğrudan ninesi olan Hz. Esmâ'dan işitmiştir[⁴].

Esmâ (عَمَّاسَة): Hz. Ebû Bekir'in kızı ve Hz. Âişe'nin ablası olan Esmâ bint Ebû Bekir'dir (radıyallâhu anhâ). Sahabî olduğu için hadis ilminde adalet ve güvenilirlik açısından sorgulanmaz.

Sihhat (Sahihlik) Hakkında Değerlendirme

Yukarıdaki sened tahlili sonucunda şu tespitler yapılabilir:

İttisâl (Kesintisizlik): Seneddeki tüm raviler birbiriyle görüşmüş ve hadisi doğrudan (semâ'/işitme yoluyla) almıştır. Zincirde hiçbir kopukluk yoktur.

Adâlet ve Zabt: Zincirdeki tüm raviler, hadis alimlerinin en üst güvenilirlik dereceleri olan "adalet" (dindarlık ve ahlakî yetkinlik) ve "zabt" (ezber ve rivayet hassasiyeti) şartlarını taşımaktadır.

Şâz ve Mualllel Olmama: Hadisin metni veya senedi, daha güvenilir başka rivayetlere aykırı (şâz) değildir ve hadisin sıhhatine zarar verecek gizli bir kusur (illet) barındırmamaktadır.

Sonuç: Bu hadis, hadis usulü ilminin bütün sıhhat şartlarını en üst seviyede karşılamaktadır. Bu nedenle Sahîh'tir.

Dahası, bu rivayet hem İmam Buhârî'nin Sahîh'inde hem de İmam Müslim'in Sahîh'inde yer almaktadır. Bir hadisin her iki kaynakta da yer alması, ona hadis terminolojisinde en yüksek sahihlik derecesi olan "Müttefekun Aleyh" (üzerinde ittifak edilmiş) statüsünü kazandırır.

Sahîh-i Buhârî: Kitâbü'l-Libâs, Bâb: el-Mevsûle, Hadis No: 5935 [⁵]

Sahîh-i Müslim: Kitâbü'l-Libâs ve'z-Zîne, Bâb: Tahrîmu fi'lî'l-vâsile ve'l-müstevsile, Hadis No: 2122 [⁶]

Bu nedenle, sorduğunuz hadis-i şerif, İslam alimlerinin ittifakıyla en güvenilir ve sahih rivayetlerden biridir.

Kaynakça

[¹]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. Thk. Muham-

med Avvâme. Dârü'r-Reşîd, 1986. s. 306, Ravi No: 3326. [^2]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 239, Ravi No: 2439. [^3]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 572, Ravi No: 7300. [^4]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 752, Ravi No: 8645. [^5]: Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. el-Câmiu's-Sahîh. Dâru Tûqî'n-Necât, 1422 H. Cilt 7, s. 165. [^6]: Müslim b. el-Haccâc. el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut. Cilt 3, s. 1676.

2.6. Gemini Cevabının Değerlendirmesi

Gemini'nin hadisin isnadını "altın silsile" olarak nitelemesi yanlıştır. Her ne kadar mezkûr sened çok sağlam olsa da klasik literatürde Ahmed b. Hanbel, Nafi' gibi sikalığın zirvesinde olan râvilerden oluşan sened için "silsiletü'z-zeheb" ifadesi kullanılır.¹⁵ Her bir râviyi 'sika, sebt, imam, hüccet' gibi niteliklerle tanıtmaması; Hişâm b. Urve'nin hadisi eşinden, Fâtıma bint el-Münzir'in ise ninesinden rivayet ettiğini belirtmesi, senet içi ayrıntılara dikkat çekerek isnadın ne denli sağlam ve doğrudan olduğunu ortaya koymuş, bu da verilen cevabın kalitesini artırmıştır. İttisâl, adâlet, zabt, şâz ve mu'allel olmama gibi sahih hadis şartlarını doğru bir şekilde açıklaması ve hadisi bu şartlara göre değerlendirme, terminolojiye olan hakimiyetini göstermektedir. Râvilerin güvenilirliklerini teyit eden İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb* eserinden spesifik dipnotlar sunmuştur. Bu, cevabın güvenilir ve doğru olduğu izlenimini vermektedir. Ancak 3326 nolu râvi Abdullah b. Ziyâd¹⁶, 2439 nolu râvi Süfyân b. Dînâr, 7300 nolu râvi Hişâm

¹⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 279.

¹⁶ 3320 nolu râvi Abdullah b. Zübeyr'dir: İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 246.

b. Abdilmelik¹⁷ ve 8645 nolu râvi Amra'dır.¹⁸ Hadisin, Buhârî ve Müslim'de geçtiğini söyleyerek "Müttefekun Aleyh" olduğuna hükmetmesi doğru bir yaklaşımdır. Bununla beraber Buhârî'ye ait "Hadis No: 5935" bilgisi yanlıştır.

2.7. Genel Değerlendirme

Hadis senedi analizi, yapay zekâ modellerinin başarı seviyelerini gösteren karmaşık bir test alanı sunmaktadır. ChatGPT temel bilgileri doğru verse de kaynakça ve detaylarda yetersiz kalmaktadır. DeepSeek ise detaylı görünümüne rağmen temel hadis isnad bilgisinde ciddi hatalar yapıyor. Gemini ise daha doğru ve dipnotlu bilgiler sunmaktadır. Râvi numaraları ve Buhârî'deki hadis numarası gibi spesifik detaylarda hatalar yapması, her ne kadar genel analiz doğru olsa da modelin tam bir kesinlik sunmadığını göstermektedir. Bu analiz, yapay zekâ araçlarının sunduğu bilgilerin, özellikle İslami ilimler gibi hassas alanlarda, her zaman eleştirel bir gözle ve doğrulama ihtiyacıyla birlikte kullanılması gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

3. ZAYIF HADİS ANALİZİ

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا الْأَقْلَتِيُّ بْنُ خُلَيْفَةَ قَالَ حَدَّثَنِي جَسْرَةُ بِنْتُ دُجَاجَةَ قَالَتْ سَمِعْتُ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا تَقُولُ جَاءَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَوَجْهُهُ يَبُوتُ أَصْحَابِهِ شَارِعَةً فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ وَجْهُوا هَذِهِ الْبُيُوتَ عَنِ الْمَسْجِدِ ثُمَّ دَخَلَ النَّبِيُّ ﷺ وَلَمْ يَصْنَعْ الْقَوْمُ شَيْئًا رَجَاءً أَنْ تَنْزِلَ فِيهِمْ رَخْصَةٌ فَخَرَجَ إِلَيْهِمْ بَعْدَ فَقَالَ وَجْهُوا هَذِهِ الْبُيُوتَ عَنِ الْمَسْجِدِ فَإِنِّي لَا أُحِلُّ الْمَسْجِدَ لِحَائِضٍ وَلَا جُنُبٍ قَالَ أَبُو دَاوُدَ هُوَ فَلَيْتَ الْعَامِرِي

Hadisinin senedi analizi ve sıhhat değerlendirmesini metin içi dipnot ve kaynakça göstererek yapar mısın?

¹⁷ 7302 nolu râvi Hişâm b. Urve: İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 504.

¹⁸ 8658 nolu râvi Fâtûma'dır: İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 668.

3.1. ChatGPT Cevabı

Ebû Dâvûd'un Sünen'inde (Tahâret, 232) yer alan bu rivayet, şu isnadla gelmektedir: Musedded b. Mesrûd el-Basrî (ö. 228/843)^[1] → Abdülvâhid b. Ziyâd el-Abdî (ö. 197/812)^[2] → el-Eflât b. Halîfe et-Temîmî (ö. 140/757 civarı)^[3] → Cesre bint Dajjâce (tâbiyye)^[4] → Hz. Âişe.

Zincirin ilk halkası olan Musedded, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în gibi muhaddislerin övdüğü, "sika" derecesinde güvenilir bir muhaddistir^[1]. Onun şeyhi Abdülvâhid b. Ziyâd da hadis hâfızı olup, Nesâî tarafından "lâ be's bih" olarak nitelendirilmiş ve Buhârî ile Müslim'in rivayet şartlarına girmiştir^[2]. El-Eflât b. Halîfe hakkında cerh-ta'dîl âlimleri ihtilaf etmiştir; İbn Ma'în ve Nesâî "lâ be's bih" (güvenilir) derken, Ebû Hâtim er-Râzî onu "salihü'l-hadîs" seviyesinde değerlendirmiştir^[3].

En dikkat çekici halka Cesre bint Dajjâce'dir. İbn Hibbân onu es-Sikât'ına almış, Yahyâ b. Ma'în de güvenilir görmüştür; ancak Dârekutnî "hâfızasında gevşeklik vardır" diyerek ihtiyatla yaklaşmış, bazı muhaddisler ise onun rivayet ettiği hadislerde münkerlik bulunduğunu söylemiştir^[4]. Bu sebeple, seneddeki zayıflık noktası esasen Cesre'nin rivayet güvenilirliğindeki tartışmadır.

Metin açısından hadis, Hz. Peygamber'in mescidi hayızlı ve cünüplere yasakladığını ve mescide açılan ev kapılarının yönünü değiştirmeyi emrettiğini bildirmektedir. Benzer içerikteki rivayetler İbn Mâce (Tahâret, 126) ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde de yer almaktadır^[5], bu da mânâ bakımından hadise destek sağlamaktadır.

Sonuç olarak, rivayet senedinde ciddi bir kopukluk (inkıtâ) bulunmamakla birlikte, Cesre bint Dajjâce hakkındaki güvenilirlik ihtilafı sebebiyle hadis muhaddislerce hasen li-gayrihî derecesinde kabul edilmiş, mutlak sahih seviyesine çıkarılmamıştır^[6].

Dipnotlar

Zehebî, M. (2001). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (C. 10, s. 563). Muassasetu'r-Risâle. doğru

İbn Hacer, A. (1995). *Tehzîbü't-tehzîb* (C. 6, s. 381). Dârü'l-Fikr. doğru

Nesâî, A. (1986). *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 93. Mektebetü'l-Ma'ârif.

İbn Hibbân, M. (1973). *es-Sikât* (C. 8, s. 196). Dârü'l-Fikr.4/121

İbn Mâce, M. (1998). *Sünen* (Tahâret, 126). Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbn Hacer, A. (1995). *Takrîbü't-tehzîb*, s. 879. Dârü'l-Fikr.

3.2. ChatGPT Cevabının Değerlendirilmesi

ChatGPT, hadis senedini ve râvi durumlarını tespit ederek konuya giriş yapmıştır. Ancak Müsedded'in kimliği konusunda *مسرهد* kelimesini Mesrûd şeklinde okuyarak hata yapmıştır.¹⁹ el-Eflet b. Halîfe hakkında verilen bilgiler, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'de yer almamaktadır.²⁰ Bu durum, yapay zekânın kaynak verilerini doğru bir şekilde tarayamadığına veya yanlış bilgi ürettiğine işaret etmektedir.

Cesra hakkındaki bilgiler doğru olmakla beraber²¹ kaynak bilgisi yetersizdir.²² Hadisin zayıflığını, 'senedin kilit halkası' dediği Cesra bint Decâce'nin güvenilirliğindeki ihtilafa bağla-

¹⁹ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrût: Müesssetü'r-risâle, 1985), 10/591.

²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/320.

²¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/121.

²² İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülâlm Abdülazîm el-Bestevî. (Medine: Matbaâtü'l-Medine, 1985), 2/450; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîn Han (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifü'l-Osmâniyye, 1973), 4/121; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/143 ; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1984), 12/435; İbn Hacer, *et-Takrîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1986), 1348.

muştır; oysa zayıf ya da meçhul olduğu belirtilen râvi el-Eflet b. Halîfe'dir. Dolayısıyla bu tespit isabetli değildir.²³ Bu yanlış çıkarım, senedin doğru bir şekilde analiz edilemediğini göstermektedir.

Hadis için "hasen li-gayrihî" hükmünü vermesi, başka rivayetlerle desteklendiğinde kabul edilebilir bir seviyeye yükseldiğini belirtmesi, hadis usulüne uygun bir yaklaşımdır. Ne var ki, atıfta bulunduğu *Takrîbü't-Tehzîb* adlı eserde Cesra hakkınca "Makbûl bir râvî" olduğu bilgisi yer alsa da ChatGPT'nin zikrettiği diğer bilgilere rastlanmamaktadır. Bu durum, yapay zekânın kaynak atıflarını kontrolsüzce yaptığını ve doğruluktan yoksun olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, ChatGPT'nin hadis senedi ve ravi değerlendirmesi, temel hadis usulü prensiplerini uygulamış gibi görünse de metin okuma, kaynak tarama, bilgi doğrulama ve çıkarım yapma aşamalarında ciddi hatalar içermektedir. Bu durum, hadis ilmi gibi derinlemesine uzmanlık ve titizlik gerektiren alanlarda yapay zekâ araçlarının sunduğu bilgilerin, kritik bir gözle değerlendirilmesi gerektiğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

3.3. DeepSeek Cevabı

Sened Zinciri:

Musedded → Abdülvâhid b. Ziyâd → El-Efletü b. Halîfe → Cessâre bintü Dacâce → Hz. Âişe (r.a.) → Hz. Peygamber (ﷺ)

Hadisin Sened Analizi ve Râvî Değerlendirmesi

1. Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843)

Tabaka: 8. Tabaka

Güvenilirlik Durumu: Sika, hâfız

Açıklama: Ebû Dâvûd'un hocası olan Müsedded, hadis il-

²³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/320.

minde güvenilir bir imam olarak kabul edilir. Özellikle hadis naklindeki titizliğiyle tanınır ve Buhârî gibi büyük muhaddisler ondan rivayette bulunmuştur.

2. Abdülvâhid b. Ziyâd (ö. 176/792)

Tabaka: 6. Tabaka

Güvenilirlik Durumu: Sika, ancak tedlîs yapmıştır

Açıklama: Genel olarak güvenilir kabul edilen bir râvidir. Ancak “an” sigasıyla yaptığı rivayetlerde tedlîs yapma ihtimali nedeniyle ihtiyatlı davranılması gerektiği belirtilmiştir.

3. el-Efletü b. Halîfe (Fuleyt el-Âmirî)

Tabaka: 4. Tabaka

Güvenilirlik Durumu: Sika, ancak bazı âlimlerce zayıf görülmüştür

Açıklama: İbn Maîn ve Nesâî gibi otoriteler onu sika kabul ederken, Ebû Hâtim er-Râzî “leyse bi'l-kavî” (pek kuvvetli değil) şeklinde değerlendirmiştir. Bu farklı görüşlere rağmen, genel kanaat onun sika olduğu yönündedir.

4. Cessâre bintü Dacâce

Tabaka: 2. Tabaka

Güvenilirlik Durumu: Meçhûlül-hâl

Açıklama: Cerh ve ta'dîl kitaplarında hakkında yeterli bilgi bulunmayan bir râviyedir. Sadece bu hadiste geçmesi, onun meçhul statüsüne işaret eder.

5. Hz. Âişe (r.a.)

Tabaka: Sahâbe

Güvenilirlik Durumu: Sika, adalet sahibi

Açıklama: Ümmü'l-Mü'minîn olan Hz. Âişe, hadis ilminde en güvenilir sahâbilerden biridir. Rivayetleri delil olarak kabul edilir ve özellikle fıkıh konularında naklettiği hadisler büyük önem taşır.

Senedin Kitiği

İttisâl (Sened Bağlantısı):

Sened muttasıldır, kopukluk yoktur.

Ancak Cessâre bintü Dacâce'nin meçhul olması, senedin zayıflığına sebep olabilir.

Adâlet ve Zabt:

Abdülvâhid b. Ziyâd ve Eflat b. Halîfe'nin sika oluşu, senedi kısmen güçlendirir.

Fakat Cessâre'nin meçhuliyeti, hadisin sıhhatini etkiler.

Şâhid ve Mutâbaat:

Bu hadis, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de geçmektedir.

Ancak aynı senedle gelen başka bir şahidi yoktur, bu yüzden hasen li-gayrihî seviyesinde değerlendirilebilir.

Sihhat Değerlendirmesi

Hadis, "hasen" derecesindedir.

Sebepler:

Senedde meçhul bir râvî (Cessâre) bulunması, hadisi "zayıf" sınırına çeker.

Ancak Eflat b. Halîfe ve Abdülvâhid b. Ziyâd gibi sikaların varlığı, hadisi "hasen li-gayrihî" seviyesine yükseltir.

Ayrıca, Hz. Âişe'den gelen sahih rivayetlerle desteklenen bir konu olduğu için hükmen kabul edilebilir.

Hadisin Hükümü:

Mescidin temizliği ve ona saygı gösterilmesi emredilmiştir.

Hayız ve cünüp olanların mescide girmesi yasaklanmıştır. (Bu hüküm, diğer sahih hadislerle de sabittir.)

Sonuç:

Bu hadis, hasen li-gayrihî derecesinde olup, Hz. Âişe'nin sahih rivayetleriyle desteklenmektedir. Meçhul bir râvî içermesine rağmen, konu itibarıyla İslâm'ın temizlik anlayışına uygun olduğu için hüccet olarak kabul edilebilir.

Kaynaklar:

Ebû Dâvûd, Sünen, Tahâret 23.

Nesâî, Sünen, Mesâcid 16.

İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*.

Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*.

Senedin Kritiği

Sened zinciri genel olarak muttasıldır (kopukluk yoktur). Ancak Cessâre bintü Dacâce'nin meçhul olması, senedin zayıf olma ihtimalini artırmaktadır. Buna karşın, Abdülvâhid b. Ziyâd ve Eflet b. Halîfe gibi sikaların varlığı, senedi kısmen güçlendirmektedir. Hadis, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi sünen kitaplarında yer almasına rağmen, aynı senedle gelen başka bir şahidi bulunmamaktadır. Bu nedenle hadis hasen li-gayrihî derecesinde değerlendirilebilir.

3.4. DeepSeek Cevabının Değerlendirmesi

DeepSeek'in cevabı, yüzeysel olarak detaylı gibi görünse de ciddi bilgi hataları içermektedir. İlk olarak hadisin tahrir bilgileri yanlıştır. Hadis, İbn Mâce, "*Tahâret*", 126 ve Ebû Dâvûd, "*Tahâret*", 92'de tahrir edilmiştir. Bu, modelin temel hadis kaynaklarına dair doğru ve kesin bilgiye ulaşamadığının bir göstergesidir. Diğer bir hatası, Cesra bint Decâce'yi Cessâre olarak yazması ve "*meçhulü'l-hâl*" olarak nitelemesidir. Oysa bu râvi hakkında hadis otoriteleri "*sika*" ve "*makbûl*" değerlendirmesi yapmışlardır.²⁴ Bu, modelin temel hadis bilgisindeki büyük bir boşluğu işaret etmektedir. Abdülvâhid b. Ziyâd için "*tedlis*" gibi tartışmalı bir cerh lafzı kullanmıştır. Ancak rical kitaplarında tedlise dair bir bilgi tespit edilememiştir.²⁵

²⁴ İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. (Medine: Matbaâtü'l-Medine, 1985), 2/450; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/121; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/143 ; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984), 12/435; a. mlf., *Takrîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-reşid, 1986), 1348.

²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/88; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/7; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/278; İbn Hacer, *Takrîb*, 630.

Hadisin derecesini, “Senedde meçhul bir râvî (Cessâre) bulunması, hadisi ‘zayıf’ sınırına çeker. Ancak Eflet b. Halîfe ve Abdülvâhid b. Ziyâd gibi sikaların varlığı, hadisi ‘hasen li-gayrihî’ seviyesine yükseltir” gibi yanlış gerekçelerle “hasen li-gayrihî” olarak belirlemiştir. Hasen li-gayrihî; zayıf olup, zayıflığı farklı yollarla giderilen, böylece başka hadislerin desteğiyle hasen derecesine yükselen hadistir.²⁶ Her ne kadar “Hz. Âişe’nin sahih rivayetleriyle desteklenmektedir” şeklinde bir bilgi vermiş olsa da bu sahih hadisleri zikretmemiştir. Bütün bu yanlışlar cevabın güvenilirliğini sarsmaktadır. Son olarak senedin kritiğini yaparken, “Eflet b. Halîfe gibi sikaların varlığı, senedi kısmen güçlendirmektedir. Hadis, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi sünen kitaplarında yer almasına rağmen, aynı senedle gelen başka bir şahidi bulunmamaktadır” değerlendirmesi usûl olarak yanlıştır. Modelin, hasen li-gayrihî tanımına uymayan gerekçelerle (senedde meçhul ravi olması gibi) bu hükmü vermesi, hadis usulü terminolojisine hâkim olmadığını göstermektedir. Bu model, doğru gibi görünen ancak hatalı bilgilerle dolu bir analiz sunmuştur. Kaynak olarak verdiği eserlerde eser-müellif eşleşmesi doğrudur, ancak cilt ve sayfa numarası bilgisi yoktur. Tüm bu hatalar, DeepSeek’in hadis senedi ve râvî değerlendirmesinin yüzeysel ve güvenilir olmayan bir analiz olduğunu göstermektedir. Model, doğru gibi görünen ifadelerle hatalı bir tablo çizmiştir. Bu durum, yapay zekâ modellerinin hadis ilmi gibi uzmanlık gerektiren alanlarda sunduğu bilgilerin, her zaman eleştirel bir gözle ve derinlemesine bir doğrulama süreciyle incelenmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

²⁶ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 112.

3.5. Gemini Cevabı

Sened Değerlendirmesi (Ravi Zinciri Analizi)

Bu hadis, özellikle hayızlı ve cünüp kimselerin mescidde bulunmasıyla ilgili fikhî hükümlerin temel dayanaklarından biri olarak zikredilse de senedi hadis alimleri tarafından ciddi şekilde tenkit edilmiştir.

Sened Zinciri: Musedded → Abdülvâhid b. Ziyâd → el-Eflet b. Halîfe → Cesre bnt. Dicâce → Hz. Âişe (r.a.) → Hz. Peygamber (ﷺ)

Musedded (مُسَدَّدٌ): Tam adı Musedded b. Müserhed'dir. İmam Buhârî ve Ebû Dâvûd'un hocasıdır. Hadis alimleri tarafından "sika, hâfız" (güvenilir, hadisleri güçlü bir hafızayla koruyan) olarak kabul edilir. Güvenilirliğinde hiçbir şüphe yoktur[^1].

Abdülvâhid b. Ziyâd (أَبِي زَيْدٍ): Hem Sahîh-i Buhârî'de hem de Sahîh-i Müslim'de rivayetleri bulunan, "sika" (güvenilir) bir ravidir[^2].

el-Eflet b. Halîfe (أَبِي هِلَالٍ): Ebû Dâvûd'un da belirttiği gibi, diğer bir adı Füleyt el-Âmirî'dir. Bu ravi, hadisin zayıf sayılmasının temel sebeplerinden biridir. Hadis otoritelerinin çoğu onu "mechûl" (kimliği ve durumu bilinmeyen) veya "mechûlü'l-hâl" (kimliği bilinse de güvenilirlik durumu bilinmeyen) olarak değerlendirmiştir. İbnü'l-Kattân el-Fâsî gibi münekkitler onun durumunun bilinmediğini açıkça ifade etmiştir. Bu seviyedeki bir ravinin tek başına yaptığı rivayet delil kabul edilmez[^3].

Cesre bnt. Dicâce (جَعْرَةَ دِجَاجَةَ): Bu ravi de senedin ikinci zayıf halkasıdır. Güvenilirliği konusunda ciddi ihtilaflar vardır. İbn Hibbân onu güvenilir raviler listesine dahil etse de, İbn Hibbân'ın bu konuda mütesâhil (gevşek davrandığı) bilinmektedir. Buna karşılık, hadis tenkidinin en büyük otoritelerinden İmam Buhârî, onun hakkında "fî hadîsîhâ nazar" (onun rivayet ettiği hadiste sorun vardır) diyerek zayıflığına işaret etmiştir.

Bu ifade, Buhârî'nin bir ravi için kullandığı en ağır cerh (eleştirir) lafızlarından biridir[^4].

Sihhat (Sahihlik) Hakkında Değerlendirme

Senedde yer alan el-Eflet b. Halîfe'nin meçhul olması ve Cesre bnt. Dicâce hakkındaki ciddi tenkitler sebebiyle hadis alimlerinin büyük çoğunluğu bu hadisi Daîf (Zayıf) olarak kabul etmiştir.

Bu hadisi zayıf kabul eden bazı büyük alimler şunlardır:

İmam Buhârî: Ravisi Cesre hakkında kullandığı ifadeyle hadisin zayıflığına işaret etmiştir.

el-Hattâbî: Meâlimü's-Sünen adlı Ebû Dâvûd şerhinde hadisin senedini zayıflattığını belirtir[^5].

el-Beyhakî: Hadisi rivayet ettikten sonra senedindeki ravilerin durumuna dikkat çekerek zayıf olduğunu ifade eder.

İbnü'l-Münzir: Hadisin senedinin sağlam olmadığını belirtmiştir.

Nasrüddin el-Albânî: Çağdaş alimlerden el-Albânî de hadisi Daîfü Süneni Ebû Dâvûd adlı eserinde zayıf olarak değerlendirebilir[^6].

Fıkîh Sonuçlar ve Alternatif Deliller:

Bu hadis zayıf olmasına rağmen, bazı fıkîh alimleri "ihtiyat" prensibi gereği veya konuya dair diğer zayıf rivayetleri bir araya getirerek hayızlı ve cünüp kimselerin mescidde durmalarının caiz olmadığını yönünde görüş belirtmişlerdir.

Ancak birçok alim, bu hadisin delil olamayacağını ve konudaki asıl delilin şu hadis olduğunu belirtir: Hz. Peygamber (ﷺ), mescidden kendisine seccadeyi (humra) almasını istediğinde Hz. Âişe, "Ben hayızlıyım" demiştir. Bunun üzerine Resûlullah (ﷺ), "Senin hayız durumun elinde değildir ki!" buyurmuştur. (Müslim, Hayz, 11).

Bu sahih hadis, hayızlı bir kadının mescide girip bir şeyi alıp çıkması gibi kısa süreli geçişlerine izin verildiğini gösterdiği için, "المسجد أحل لا" rivayetinin hem seneden zayıf hem

de metin olarak daha sahih rivayetlerle çelişir durumda olduğunu savunan alimlerin delili olmuştur.

Sonuç: Sonuç olarak, “مِنْ جُذُوعِ النَّارِ مِثْلُ حُجْرَةِ الْحَمَامِ” hadisi, senedinde bulunan iki sorunlu ravi (el-Eflet ve Cesre) nedeniyle hadis alimlerinin çoğunluğu tarafından Daîf (Zayıf) kabul edilmektedir ve fikhî bir hüküm için tek başına güçlü bir delil niteliği taşımaz.

Kaynakça

[^1]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. Thk. Muhammed Avvâme. Dârü'r-Reşîd, 1986. s. 531, Ravi No: 6625. [^2]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 370, Ravi No: 4001. [^3]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 462, Ravi No: 5413. İbn Hacer onu “makbul” (diğer rivayetlerle desteklenirse kabul edilebilir) olarak değerlendirse de tek başına rivayeti zayıftır. [^4]: İbn Hacer el-Askalânî. Takrîbü't-Tehzîb. s. 650, Ravi No: 8066. ez-Zehabî, el-Kâşif, Cilt 2, s. 433. [^5]: el-Hattâbî, Hamd b. Muhammed. Meâlimü's-Sünen. el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351 H. Cilt 1, s. 77. [^6]: Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. Sünenü Ebû Dâvûd. Thk. Nasirüddin el-Albânî. Mektebetü'l-Meârif, Riyad. Hadis No: 232. Albânî, hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir.

3.6. Gemini Cevabının Değerlendirmesi

Gemini, üç model arasında en detaylı analizi sunandır. Râvi zincirini doğru sıralamıştır. Müsedded hakkında verdiği “İmam Buhârî ve Ebû Dâvûd’un hocasıdır” bilgisi, el-Eflet b. Halîfe ve Cesra hakkındaki bilgilerin ise tamamı *Takrîb*’de tespit edilemediği gibi verdiği râvi no bilgileri yanlıştır. Bu durum, modelin kaynak atıflarını tamamen doğru yapmadığını göstermektedir. Yapay zekâ modeli, hadisin zayıflık nedenlerini açıklarken el-Eflet b. Halîfe’nin meçhul olduğunu ve Cesra bint Decâce’nin hadis âlimlerince zayıf görüldüğünü belirtmiştir. Özellikle Buhârî’nin Cesra’ya yönelik eleştirisine atıf

ta bulunarak, bu iki raviyi senedin zayıflığını artıran kilit noktalar olarak göstermiştir. Hadisin hükmünü desteklemek için İmam Buhârî,²⁷ Hattâbî²⁸ ve el-Elbânî²⁹ gibi büyük hadis otoritelerinin görüşlerine yer vermesi, verilen cevaba güveni artırmıştır. Son olarak, bu hadisin sahih bir rivayetle (Hz. Aişe'nin hadisi) çeliştiğini göstermesi,³⁰ metin tenkidi açısından önemli bir yaklaşımdır. Bu, Gemini'nin yalnızca sened kritiği yapmakla kalmayıp, hadisin içeriğini de eleştirel bir süzgeçten geçirdiğini göstermektedir.

3.7. Genel Değerlendirme

ChatGPT, hadis senedi ve râvi değerlendirmesine genel bir giriş yapsa da, ciddi hatalar barındırmaktadır. Müsedded ismini “Mesrûd” olarak yanlış okuması, metin okuma konusundaki zayıflığını gösterir. el-Eflet b. Halife hakkındaki bilgilerin kaynaklarda yer almaması ve hadisin zayıflık sebebini yanlış bir şekilde Cesra bint Decâce'ye bağlaması, temel bilgi eksikliklerini ve hatalı çıkarımlarını gözler önüne sermektedir. “Hasen li-gayrihi” hükmünü vermesi usulen doğru olsa da bunu desteklemek için atıfta bulunduğu *Takrîbü't-Tehzîb*'deki bilgilerin tutarsız olması, kaynak atıflarını kontrolsüzce yaptığını kanıtlamaktadır. Bu durum, ChatGPT'nin konuya yüzeysel yaklaştığını ve derinlemesine bir analizden yoksun olduğunu gösterir.

DeepSeek, görünürde detaylı bir analiz sunsa da en ciddi bilgi hatalarını içeren modeldir. Hadis tahrir bilgilerini yanlış

²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 127406: عجائب جسة عند البخارى قال (Buhârî, Cesra'nın rivayetlerinde zayıflık, gariplik veya şüphe olduğunu belirtmek için bu cerh lafzını kullanmıştır.)

²⁸ Kaynak, cilt ve sayfa numarasına kadar doğrudur.

²⁹ Kaynak, cilt ve sayfa numarasına kadar doğrudur.

³⁰ Mu'araza: Aynı veya yakın konulardaki hadislerin, sıhhat durumunu tespit etmek için karşılaştırılması demektir. Böylece râvilerin zabt durumlarının yanı sıra sahih, şaz, münker vs. hadisler tespit edilmiş olur. Bk. Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 190.

vermesi ve Cesra bint Decâce'yi hatalı bir şekilde "Cessâre" ve "meçhulü'l-hâl" olarak nitelendirmesi, temel hadis bilgisi konusunda büyük bir boşluğu olduğunu gösterir. Abdülvâhid b. Ziyâd'e tedlis isnat etmesi ve hadisin "hasen li-gayrihî" derecesi için yanlış gerekçeler sunması, hadis usulü terminolojisine hâkim olmadığını ortaya koymaktadır. Modelin, hadisin sahih bir rivayetle desteklendiğini iddia etmesine rağmen bu rivayetleri zikredememesi, güvenilirliğini sarsmaktadır. DeepSeek, doğru gibi görünen ifadelerle hatalı bir analiz tablosu çizmiştir.

Gemini, üç model arasında en başarılı ve güvenilir analizi sunmuştur. Râvi zincirini doğru sıralamış ve genel olarak doğru bilgilere yer vermiştir. el-Eflet b. Halîfe'nin meçhul olduğunu ve Cesra bint Decâce'nin zayıf görüldüğünü belirtmesi, sened kritiğini doğru yaptığını gösterir. Özellikle Buhârî'nin Cesra hakkındaki "عجائب عندها" (onun rivayetlerinde gariplikler/tuhafliklar vardır) ifadesine atıfta bulunması, detaylı ve derinlemesine bir bilgiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Hadisin sahih bir rivayetle çeliştiğini göstermesi ve muaraza kavramına değinmesi, yalnızca sened kritiğiyle yetinmeyip metin tenkidi de yaptığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, akademik bir değerlendirmeye en yakın olanıdır. Ancak, *Takrîbü't-Tehzîb*'deki ravi numaralarını yanlış vermesi, Gemini'nin de kusursuz olmadığını göstermektedir.

Her üç yapay zekâ modelinin de hadis ilmi gibi derinlemesine uzmanlık gerektiren bir alanda halen yetersiz kaldığını göstermektedir. ChatGPT yüzeysel ve hatalı, DeepSeek ise görünürde detaylı ama ciddi bilgi yanlışlarıyla doludur. Gemini ise diğerlerine kıyasla en doğru ve en güvenilir analizi sunsa da kaynak atıfları ve detaylı bilgilerde hatalar yapabilmektedir. Bu durum, yapay zekâdan elde edilen bilgilerin, özellikle hassas ve uzmanlık gerektiren konularda, mutlaka doğrulan-

ması ve eleştirel bir gözle değerlendirilmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

4. MEVZÛ HADİS ANALİZİ

Üç yapay zekâ modeline “شَاوَرُوا النِّسَاءَ وَخَالَفُوهُنَّ” hadisinin sened analizi ve sıhhat değerlendirmesini metin içi dipnot ve kaynakçayla beraber yapar mısınız?” sorusu soruldu. Verdikleri cevabın ardından “Bu hadis mevzû mu?” sorusuyla da net bir cevap alınmak hedeflendi.

4.1. ChatGPT Cevabı

Sened Değerlendirmesi

“شَاوَرُوا النِّسَاءَ وَخَالَفُوهُنَّ” (“Kadınlara danışın, fakat onlara muhalefet edin”) sözüne dair hadis kaynaklarında sahih bir senet bulunmamaktadır. Klasik hadis mecmualarında bu söz çoğunlukla isnad-sız (bilâ isnād) veya “rivâyet edildiğine göre” (yurwā) şeklinde aktarılmıştır. Sened zinciri olmayan bu tür rivayetlere merfû hadis denemez; en fazla mevkûf veya meşhur halk sözü olarak değerlendirilebilir (el-Kârî, 1996; es-Suyûtî, 1997; el-Aclûnî, 1932).

Hadis otoriteleri bu söz hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Ali el-Kârî: “Bu sözün Hz. Peygamber’e nispeti bâtıldır. Zaten senedi de yoktur” (el-Kârî, 1996).

Suyûtî: “Bu sözün uydurma olduğu açıktır. Sened zinciri tespit edilememiştir” (es-Suyûtî, 1997).

Aclûnî: “Bu söz halk arasında meşhur olmuş ama aslı olmayan sözlerdendir” (el-Aclûnî, 1932).

Keşfü'l-Hafâ (Aclûnî, 1932): Sözün meşhur olduğunu, ancak sahih hadis olarak sabit olmadığını belirtir.

el-Makâşidü'l-Hasene (es-Sahavî, 1985): Hadis olmadığı, aslı bulunmadığı vurgulanır.

İbn Kayyım: Resûlullah'a böyle sözlerin isnad edilmesinin caiz olmadığını ifade eder (İbn Kayyım, 1991).

Zâhid Kevserî: Kadınlarla istişare hakkında gelen sahih rivayetlere aykırı olduğunu söyler (Kevserî, 2010).

Metnin uydurma izlenimi veren, hikmetten uzak içerik problemleri görülmektedir (Albânî, 1992).

Fikhî ve Ahlâkî Değerlendirme

Bu söz, İslâm'ın istişare prensibine ve Hz. Peygamber'in kadınlara yönelik tutumuna aykırıdır. Nitekim Hudeybiye Antlaşması sırasında Hz. Ümmü Seleme'nin görüşüne uymuş, onun tavsiyesini yerine getirmiştir (el-Buhârî, 2001; Müslim, n.d.). Sahih rivayetlerde, kadınların görüşlerine değer verildiği, istişare edildikleri ve sözlerine kulak verildiği görülmektedir (el-Buhârî, 2001; Müslim, n.d.).

Sonuç

“Şâvirû'n-nisâe ve hâlifûhunne” sözü:

Sened yönünden: Zayıf, hatta mevzû hadis kategorisindedir (el-Kârî, 1996; es-Suyûtî, 1997; Albânî, 1992).

Metin yönünden: İslâm'ın istişare, merhamet ve adalet ilkeleleriyle bağdaşmaz (el-Buhârî, 2001; Müslim, n.d.).

Dolayısıyla bu sözün dini bir delil veya ahlaki ölçü olarak kullanılmaması gerekir.

Kaynakça

Albânî, M. N. (1992). *Silsiletü'l-aḥâdisi'd-ḍa'ife ve'l-mevdû'a* (Cilt 1). Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif.

el-Aclûnî, İ. İ. (1932). *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs 'ammâ işteharâ mine'l-aḥâdisi 'alâ elsineti'n-nâs*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.

el-Buhârî, M. (2001). *Şaḥîḥü'l-Buhârî*. Dâr Tavkî'n-Nejât.

el-Kârî, A. b. A. (1996). *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-ḥadîsi'l-mevdû'*. M. es-Sabbâğ (Thk.). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

es-Sahavî, M. (1985). *el-Maḳâşidü'l-ḥasene fî beyâni kesîrin*

mine'l-eḥâdîsi'l-müştehire 'alâ'l-elsine. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

es-Suyûtî, C. (1997). el-Le'âlî'ü'l-mašnû'a fî'l-aḥâdîsi'l-mevdû'a (Cilt 1). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbn Kayyım el-Cevziyye. (1991). el-Menârü'l-munîf fî's-şahîḥ ve'd-da'îf. A. el-Vekîl (Thk.). Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif. yooook

Kevserî, M. Z. (2010). Makalât. Kahire: Dârü's-Selâm. yooook
Müslim, M. (n.d.). Şahîḥ Müslim. Beyrut: Dâr İḥyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî.

Bu hadis mevzû mu?

Evet, bu rivayet mevzû (uydurma) kabul edilmiştir. Hadis kaynaklarında senedi sahih olarak yer almaz; İbnü'l-Cevzî (el-Mevdû'ât, III, 7) ve Süyûtî (el-Le'âlî'ü'l-Masnû'a, II, 233) gibi âlimler rivayeti uydurma hadisler arasında zikretmiştir.

4.2. ChatGPT Cevabının Değerlendirmesi

ChatGPT'nin “bilâ isnâd / yurwâ” kullanımı doğru. Klasik literatürde “رَوَىٰ / رَوَىٰ / رَوَىٰ” kalıpları, isnadı bilinmeyen/tespit edilemeyen sözler için kullanılır. “Bilâ isnâd” ifadesi de belirtleyici olarak yerinde kullanılmıştır.

“Sened zinciri olmayan bu tür rivayetlere merfû denemez” ifadesi doğru; çünkü merfû hükmü, Hz. Peygamber'e nispet ispat edilirse verilir. İspat yoksa “sâbit değildir / lâ asla lehu / lâ yasihh” şeklinde ifade edilir. “En fazla mevkûf... değerlendirilebilir” ifadesi ise yanlış yönlendiricidir. Çünkü mevkûf, lafzı saḥâbîye ait rivayetler için teknik bir isimdir; isnadı olmayan, kimin sözü olduğu belli olmayan bir lafız “mevkûf” diye nitelenemez. Burada uygun olan, “hadis değildir; halk arasında meşhur bir söz (مشهور على الألسنة)” demektir. Usûl terimi olarak meşhur (müstefîz), üç ve daha fazla isnadla gelen rivayettir. “Halk arasında meşhur” anlamında kullanılıyorsa bunu özellikle terim-dışı (“meşhur atasözü/kavl”) diye ayırmak gerekir.

Metinde “zayıf, hatta mevzû” ifadesi var. Bu, eleştirmenlerin farklı notlarını topluca yansıtmak için kabul edilebilir; fakat usûlde mertebeler ayırır: lâ asla lehu (asılsız), bâtil, mevzû gibi hükümler ayrı ayrı kaydedilir. “Zayıf” genellikle isnadı bulunan ama şartları taşımayan rivayetler içindir; isnadsız/bulunmamış için “lâ asla lehu / lâ yasihh” daha yerindedir. Birden çok otorite açıkça “mevzû/bâtil” dediyse, “mevzû görülmüştür” demek daha net bir ifadedir.

“Hikmetten uzak” ifadesi yoruma açıktır. Metin tenkidini, sabit sünnetle çelişme (mu‘ârada li'l-uşûl), sîret-i Nebî'ye aykırılık, manada inkıât / garabet gibi daha teknik çerçeveye gerekçelendirmek daha güçlü olacaktır.

Bu sözlerin Hz. Peygamber'e nispeti konusunda çoğunluk hadis tenkitçilerinin hükmü “aslî yok/batıl/mevzû” yönündedir. Dolayısıyla “dini delil yapılmamalı” sonucu doğrudur. Fıkhî-ahlâkî bölümde, sahih uygulama (istişare, Ümmü Seleme örneği) ile çelişkiyi gösterdiği için yerinde olmuştur.

Kaynak olarak gösterilen müellif ve eserler -Alî el-Kârî (el-Masnû'), es-Süyûtî (el-Le'âlî'ü'l-Masnû'a), el-Aclûnî (Keşfü'l-Hafâ), es-Sehâvî (el-Makâşidü'l-Hasene), İbn Kayyim (el-Menârü'l-Munîf), Albânî (Silsile), Kevserî (Makalât)- bu tip “dillerde dolaşan sözler”i tartışan seçimi isabetli olan kaynaklardır. Ancak el-Menârü'l-munîf ve Makalât adlı eserlerde bu bilgiler bulunmamaktadır. Kaynaklar konusunda dikkatli olunmalı, verdiği bilgiler mutlaka teyit edilmelidir.

4.3. DeepSeek Cevabı

Kaynaklar:

Bu lafızla doğrudan sahih bir kaynaktan tespit edilememiştir. Ancak benzer manada rivayetler mevcuttur.

Sened Analizi ve Râvî Değerlendirmesi

1. Benzer İçerikli Rivayetler

A) Tirmizî'deki Rivayet (Hasen Garib)

Metin: اسْتَشِيرُوا النِّسَاءَ فِي بَنَاتِهِنَّ فَإِنَّ الْمَرْأَةَ تَعْلَمُ مِنْ بَنَاتِهَا مَا لَا يَعْلَمُ الرَّجُلُ

(Kızlarınız hakkında kadınlara danışın, çünkü bir kadın kız hakkında erkeğin bilmediği şeyleri bilir.)

Sened:

Ebû Hureyre (r.a.) → Hz. Peygamber

Kaynak: Tirmizî, Sünen, Nikâh 14 (Hadis No: 1152).

Değerlendirme:

Tirmizî, bu hadis için “hasen garib” hükmünü vermiştir.

Senedinde Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrîkî bulunur ki, bu râvî zayıf kabul edilir.

Hadis, mânâ olarak makul olsa da sened zaafı nedeniyle hasen li-gayrihî derecesindedir.

B) Deylemî'deki Zayıf Rivayet

Metin:

شَاوَرُوا النِّسَاءَ وَخَالَفُوهُنَّ

(Kadınlara danışın, ancak onlara muhalefet edin. Çünkü onlara muhalefet etmekte bereket vardır.)

Kaynak: Deylemî, Müsnedü'l-Firdevs, 2/56.

Değerlendirme:

Zayıf (daîf) bir senedle gelmiştir.

Meçhul râvîler içerir.

İsnadında İbn Lehîa gibi zayıf râvîler bulunur.

Sihhat Değerlendirmesi

“شَاوَرُوا النِّسَاءَ وَخَالَفُوهُنَّ” lafzıyla sahih bir kaynaktan sabit değildir.

Tirmizî'deki benzer rivayet, zayıf bir senede sahip olsa da hasen li-gayrihî kabul edilebilir.

Deylemî'deki rivayet ise zayıf olup, delil olarak kullanılamaz.

Sonuç:

Bu sözün Hz. Peygamber'e (ﷺ) ait olduğuna dair sahih bir delil yoktur.

“Kadınlara danışın” kısmı, Tirmizî’deki hasen rivayetle desteklenebilir.

“Onlara muhalefet edin” kısmı ise zayıf ve tartışmalıdır.

Dipnotlar ve Kaynakça

Ek Kaynaklar:

İbnü’l-Cevzî, el-İlelü’l-Mütenâhiye, 1/312.

Albânî, Silsiletü’l-Ehâdîsî’d-Daîfe, Hadis No: 2012.

Not: Bu tür rivayetler, “Kadınlarla istişare edin, ancak son kararı siz verin” şeklinde yorumlanabilir. Ancak “Mutlaka muhalefet edin” anlamı, İslâm’ın kadınlara değer veren tavrıyla çelişebilir. Doğru olan, hikmetle hareket etmek ve adaleti gözetmektir.

Tercih Edilen Görüş: “Kadınlara danışın” emri makul ve öğütlenen bir davranıştır. “Muhalefet edin” kısmı ise sahih bir dayanaktan yoksundur.

Bu hadis mevzû mu?

“Kadınlarla istişare edin ve onlara muhalefet edin” şeklindeki rivayet, sahih hadis kaynaklarında (Buhârî, Müslim gibi) yer almayan, zayıf kaynaklarda (Deylemî’nin Müsnedü’l-Firdevs’inde) geçen ve senesinde İbn Lehîa gibi zayıf raviler ile meçhul kişiler bulunan problemli bir rivayettir. Hadis alimleri bu rivayet hakkında farklı görüşler belirtmişlerdir: İmam Nevevî “asılsız” (bâtıl), İbn Teymiyye “Peygamber’e ait değil”, Elbânî ise “zayıf” olduğunu ifade etmiştir. Metin açısından da problemli olan bu rivayet, Kur’an’ın istişare emri (Âl-i İmrân, 3:159) ve Hz. Peygamber’in hanımlarıyla istişare örnekleri (Hudeybiye’de Ümmü Seleme tavsiyesi gibi) ile çelişmektedir. Sonuç olarak bu rivayet tam olarak uydurma (mevzu) sayılmamakla birlikte, zayıf senedi ve problemli metni nedeniyle dini bir hükme delil teşkil etmez. İslâm’ın doğru anlayışı, kadın-erkek ayrımı yapmadan hikmetle istişare etmek ve hakikate göre hareket etmektir. “Muhalefet edin” kısmı ise sa-

hih bir dayanaktan yoksun olup, İslam'ın ruhuna aykırı genel-lemeler içermektedir.

4.4. DeepSeek Cevabının Değerlendirmesi

DeepSeek “Bu lafızla doğrudan sahih bir kaynaktan tespit edilememiştir. Ancak benzer manada rivayetler mevcuttur” diyerek Tirmizî’de geçen hasen garîb olduğunu ifade ettiği bir rivayeti vermiştir. Bu rivâyet Tirmizî’de geçmemekte, mezkûr bab ve hadis numarasında da başka hadisler bulunmaktadır.³¹ “Kızlarınız hakkında kadınlara danışın, çünkü bir kadın kızı hakkında erkeğin bilmediği şeyleri bilir” hadisi Ebû Dâvûd’da geçmektedir.

Hadisin Müsnedü'l-Firdevs'te geçtiğini söylemiş hatta cilt ve sayfa numarası vermiş, ancak yapılan araştırmada işaret edilen sayfada bulunmadığı gibi kitapta da mezkûr söz bulunamamıştır.³² Hadis için “zayıf (daîf) bir senedle gelmiştir”, “Meçhul râvîler içerir.”, “İsnadında İbn Lehîa gibi zayıf râvîler bulunur” şeklinde son derece güven veren açıklamalar yapmıştır. Ancak Müsnedü'l-Firdevs'te çoğu zayıf hatta mevzû olan yaklaşık 10.000 hadis, yalnızca sahâbî isnadı verilerek ve senet zinciri çoğunlukla belirtilmeden derlenmiştir.³³

Bu hadis mevzû mu? sorusuna “tam olarak uydurma (mevzu) sayılmamakla birlikte” şeklinde muğlak bir cevap vermiş-

³¹ Nikah, 14: “Hangi kadına velisinin izni olmaksızın nikah kıyılırsa onun nikahı batıldır onun nikahı batıldır onun nikahı batıldır. Şayet bu izinsiz nikahlanan kişi o kadını beraber olursa kadın için mehir verilmesi gerekir. Bu kadının velileri işi halledemeyip ihtilafa düşerlerse, yetkili devlet adamı bu tür velisi olmayan kimselerin velisidir.” 1152. Hadis: Tirmizî, “Radâ”, 4: “Süt emmenin haram kılını, bağırsakları patlatacak kadar çok emilmesi ve süten kesilme yaşı olan iki yıldan önce emilmesi şeklinde olandır.”

³² Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr, *Firdevsü'l-ağbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1987).

³³ Mücteba Uğur, “Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/266.

tir. Burada dikkat çeken ise İmam Nevevî'nin "asılsız (bâtıl)", İbn Teymiyye'nin "Peygamber'e ait değil" görüşünü paylaşmasına rağmen bu söze mevzû demeyip zayıf demesidir. Ayrıca sadece isme atıf yaparak hangi eserlerinde ve hangi yerde geçtiği belirtmemiştir.

Kaynak olarak, İbnü'l-Cevzî ve Albânî'ye müracaat ederek eser, cilt ve sayfa numarası ile göstermiştir. Ancak Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daîfe, Hadis No: 2012'de³⁴ ve el-İlelül-Mütenâhiye, 1/312'de³⁵ başka bir hadis bulunmaktadır. Bu noktada, kitabın baskısına göre bu bilgilerin farklılık göstereceği düşünülebilir. Ancak özellikle hadis numarasını verdiği referanslarda bu nokta önemli değildir, çünkü arama verilen hadis numarasına göre yapılmaktadır.

4.5. Gemini Cevabı

"Kadınlarla İstişare Edin ve Onlara Muhalefet Edin" Rivayetinin Analizi

"نُوحِيْهَا لَخَوِّ اَعْسَالِهٖ وَاَرَاوَشِهٖ" (Kadınlarla istişare edin ve onlara muhalefet edin) rivayeti, İslam alimleri arasında sıhhati konusunda ittifakla zayıf kabul edilen bir sözdür. Hadis usulü ilmi çerçevesinde yapılan detaylı sened ve metin analizleri, bu sözün Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır.

Sened Değerlendirmesi (Ravi Zinciri Analizi)

Bu rivayetin isnad zincirleri, hadis usulü alimleri tarafından "mu'dal" (kopuk) ve "mürsel" (sahabeyi atlayan) gibi kusurlu olarak nitelendirilmiştir. Rivayetin zayıf olmasının temel nedeni, senedlerinde yer alan ravilerin güvenilirliği değildir.

Ebû Hureyre (r.a.)'den gelen isnadlarda, İbn Lehîa ve Ali

³⁴ Bk. Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'îfe ve'l-mevzû'a ve es-seruhe's-seyyi'ü fi'l-ümmeh* (Riyad: Mekbetü'l-Meârif, 1992), 5/25.

³⁵ Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelül-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye* (Pakistan: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981), 1/312.

b. Zeyd b. Cüd'ân gibi raviler bulunur. Hadis münekkidleri, bu ravilerin hafıza zafiyetleri ve rivayetlerindeki tutarsızlıklar nedeniyle onları zayıf veya münker (güvenilir ravilerin rivayetlerine aykırı) olarak kabul etmiştir [¹]. Bu tespitler, İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevdûât ve İbn Adî'nin el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl gibi temel hadis tenkidi eserlerinde detaylıca incelenmiştir [²].

Enes b. Mâlik (r.a.)'ten gelen isnadlarda ise Muhammed b. Abdîrrahman b. Talha ve Nûh b. Ebi Meryem gibi raviler yer alır. Bu isimler de hadis alimleri tarafından zayıf ve hatta metrûk (rivayetleri terk edilmiş) olarak değerlendirilmiştir [³]. Bu tür isnadların kusurları ve ravilerin değerlendirilmesi, İbn Adî'nin ve diğer cerh-ta'dîl (ravilerin tenkidi) alimlerinin eserlerinde yer almaktadır.

Hadis usulü kaidelerine göre, bir rivayetin sahih olabilmesi için isnadının kesintisiz olması ve tüm ravilerin sika (güvenilir) olması şarttır. Ancak bu rivayet, isnadındaki zayıf ve güvenilirmez raviler nedeniyle bu şartları taşımamaktadır.

Sihhat ve Metin (İçerik) Değerlendirmesi

Hadis alimleri, rivayetin isnadındaki kusurların yanı sıra, metin içeriğini de İslam'ın genel prensipleri ve Kur'an-ı Kerim'in ruhuyla çelişkili bulmuştur.

Kur'an'la Çelişki: Kur'an-ı Kerim, istişareyi Müslümanların önemli bir vasfı olarak över ve "Onların işleri aralarında şûra (istişare) ileidir" (Şûrâ, 42/38) buyurur. Bu rivayet, istişareyi teşvik etse de sonucunu peşinen geçersiz kılmasıyla bir çelişki oluşturur.

Sünnet'le Çelişki: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatında kadınlarla istişare ettiği ve onların görüşlerine itibar ettiği pek çok örnek vardır. Özellikle Hudeybiye Antlaşması sırasında Hz. Ümmü Seleme'nin (r.a.) bilgece tavsiyesi, bu duruma en güzel örnektir [⁴].

Hadis Otoritelerinin Görüşleri:

İmam Nevevî, bu rivayeti “batıl ve asılsız” (bâtıl lâ asle leh) olarak nitelendirmiştir [^5].

İbn Teymiyye, bu rivayetin sahih olmadığını ve Peygamber’e (s.a.v.) isnad edilmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir [^6].

İbnü’l-Cevzî, es-Suyûtî ve el-Aclûnî gibi birçok alim de bu sözün uydurma veya aslı olmayan bir söz olduğu konusunda hemfikirdir.

Sonuç

“نُوهِفَالْخَوَاعِصَالَهُ وَأَرَاوَشَ” rivayeti, hadis usulü kuralları çerçevesinde hem isnad hem de metin yönünden eleştirilmiştir. Senedinde zayıf ravilerin bulunması, metnin ise İslam’ın genel prensipleri ve Hz. Peygamber’in uygulamalarıyla çelişmesi, bu hadisin zayıf ve uydurma olduğu sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla, bu rivayetin dini bir delil veya ahlaki bir ölçü olarak kullanılması mümkün değildir.

Kaynakça

[^1]: İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn. el-Mevdûât. Cilt 2, s. 250-252. Yok [^2]: İbn Adî, Abdullah. el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl. Cilt 6, s. 165. [^3]: İbn Adî, Abdullah. el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl. Cilt 6, s. 165. [^4]: Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. Sahîhu’l-Buhârî, Kitâbu’ş-Şurût, Hadis No: 2731. Doğru “Şurût”, 15. [^5]: Nevevî, Ebû Zekeriyyâ. el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim. Cilt 14, s. 102. [^6]: İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. Mecmûu’l-Fetâvâ. Cilt 32, s. 260.

Bu hadis mevzû mu?

“Kadınlarla istişare edin ve onlara muhalefet edin” anlamındaki Arapça “نُوهِفَالْخَوَاعِصَالَهُ وَأَرَاوَشَ” ifadesi, hadis alimlerinin ittifakıyla mevzu (uydurma) bir rivayettir. Bu ifade, Hz. Peygamber’e ait değildir ve herhangi bir dini hüküm için delil teşkil etmez.

Hadis alimleri, bu rivayetin mevzu olduğunu hem sened

(aktaranlar zinciri) hem de metin (içerik) yönünden yaptıkları analizlerle ortaya koymuştur:

Sened Analizi:

Bu rivayetin, Buhârî ve Müslim gibi sahih hadis kaynaklarında sağlam bir isnadı (senet) yoktur.

Rivayetin farklı kanallardan gelen isnadlarında, hadis otoriteleri tarafından zayıf veya yalancı olduğu belirtilen raviler bulunmaktadır. Örneğin, İbn Lehîa, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân ve Nûh b. Ebi Meryem gibi isimler, hadis tenkit alimlerince güvenilirmez kabul edilmiştir.

Ali el-Kârî, İbnü'l-Cevzî ve Suyûtî gibi büyük hadis alimleri, bu sözün senedinin olmadığını ve uydurma olduğunu açıkça belirtmiştir.

4.6. Gemini Cevabının Değerlendirmesi

Gemini, iki farklı isnad zinciri ve zincirlerdeki râvilerden bahsetmiştir. Bu teknik olarak çok güven veren bir yaklaşımdır. Ancak işaret edilen kitaplarda bu söz, senedli olarak yer almamaktadır. İbn Lehîa,³⁶ Ali b. Zeyd b. Cüd'ân,³⁷ Muhammed b. Abdirrahman b. Talha³⁸ ve Nûh b. Ebi Meryem³⁹ gibi ravilerin cerh edildiği ifade edilmiştir. Bu isimler cerh edilmiş râviler olmakla birlikte, söz konusu rivayetle doğrudan ilişkilendirilen isimler arasında yer almamaktadır. *el-Mevdûât*, *el-Minhâc* ve *Mecmûu'l-Fetâvâ*⁴⁰ adlı eserlerde söz konusu hadisten hiç bahsetmemektedir. “Mürsel”, “Mu'dal”, “Münker” ve “Metrûk”, “Uydurma” kelimesiyle “Mevzû” terim-

³⁶ Leyyînü'l-hadis: İbn Adî, Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du 'afâ 'i'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 6/395.

³⁷ Zayıf: İbn Adî, *el-Kâmil fi du 'afâ 'i'r-ricâl*, 5/195.

³⁸ Zayıf: İbn Adî, *el-Kâmil fi du 'afâ 'i'r-ricâl*, 6/192.

³⁹ Zayıf: İbn Adî, *el-Kâmil fi du 'afâ 'i'r-ricâl*, 7/40.

⁴⁰ İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmûu'l-Fetâvâ* (Beyrut: Dâru'l-Vefa, 2005), 6/458.

leri doğru kullanılmıştır. Zaten cevapta, bu istilâhî kelimele-
rin kullanılması güven hissi uyandırmaktadır. Ayrıca “zayıf
ve uydurma” şeklinde birlikte kullanıldığında sanki iki ay-
rı hüküm varmış gibi görünmektedir. Teknik olarak, bir ha-
dis ya zayıftır ya mevzûdur; “zayıf ve mevzû” ifadesi yerine
“zayıf veya mevzû olduğu belirtilmiştir” denmesi daha uy-
gun olacaktır.

4.7. Genel Değerlendirme

Üç modelin karşılaştırmalı analizi, yapay zeka modellerinin
bilgi güvenilirliği ve terminoloji hassasiyeti konularında farklı
seviyelerde olduğunu göstermektedir. Bu değerlendirme, yal-
nızca teknik bir performans karşılaştırması değil, aynı zaman-
da bu tür sistemlerin ilmi konularda ne kadar dikkatli kullanıl-
ması gerektiğine dair önemli bir uyarı niteliğindedir.

ChatGPT, hadis usulünün metodolojik inceliklerini en iyi
yansıtan model olarak öne çıkmaktadır. Cevabında “bilâ isnâd
/ yurwâ” ve “halk arasında meşhur / meşhur (müstefiz)” gibi
terimler arasındaki farkı doğru bir şekilde ayırt etmesi, konu-
ya derinlemesine hâkimiyetinin bir göstergesidir. Her ne kadar
“mevkûf” terimini yanlış bağlamda kullanmış ve “zayıf, hatta
mevzû” ifadesinde teknik bir sorun olsa da, genel çerçevesi il-
mi bir yaklaşıma uygundur ve tartışmayı doğru zemine oturt-
muştur. Bu model, doğru sorularla daha isabetli cevaplar üre-
tebileceğini kanıtlamıştır.

Gemini’nin cevabı, doğru hadis terimlerini kullanmasıyla
(mürsel, mu’dal, münker, metrûk) başlangıçta güven verse de,
bu terimleri yanlış isnadlara ve eserlere dayandırmasıyla zayıf
kalmıştır. Bu durum, modelin teknik terminolojiyi ezberlemiş
ancak bilgiyi doğru bağlamda kullanamadığını göstermekte-
dir. Ayrıca, verdiğiniz değerlendirmede belirtilen referans ha-
taları, cevabın güvenilirliğini sarsmaktadır. Bu model, temel bir

bilgi birikimine sahip olsa da, doğrulama ve bağlam kurma yeteneği konusunda ciddi eksiklikler taşımaktadır.

DeepSeek ise üç model arasında en problemli cevabı vermiştir. Var olmayan bilgileri ve referansları uydurma eğilimi, bu modelin en büyük zayıflığıdır. Tirmizî ve *Müsnedü'l-Firdevs* gibi muteber kaynaklara dair verdiği yanlış referanslar, cevabını tamamen geçersiz kılmaktadır. Bu tür uydurma bilgiler, özellikle dinî ve ilmi konularda büyük bir tehlike oluşturur ve bu modelin bu tip hassas alanlarda tek başına bir kaynak olarak asla kullanılmaması gerektiğini göstermektedir.

5. EK SORULAR

Çalışma sırasında verilen cevaplarda tespit edilen yanlışlar, ücretli versiyonların bu noktalarda daha doğru cevaplar verip vermeyeceği sorusunu gündeme getirmiştir. Bu soruya ChatGPT “*Ama şunu dürüstçe söylemem lazım: Ücretli versiyon bile sened analizi gibi uzmanlık gerektiren alanlarda %100 güvenilir değil. Çünkü hadis râvileri, sened zincirleri ve cerh-ta’dîl değerlendirmeleri birincil kaynaklardan (mesela Tehzîbü'l-Kemâl, Takrîbü't-Tehzîb, Mîzânü'l-İ'tidâl gibi) doğrudan okunup kontrol edilmesi gereken şeyler. Yani ücretli sürüm seni daha doğruya yakınlaştırır, daha düzenli ve metodik cevap verir; ama yine de bir hadis uzmanının teyidi olmadan kesin hüküm çıkarmak riskli olur.*”; DeepSeek “*Büyük olasılıkla hayır, özellikle de bu alandaki uzman bir insanın seviyesinde doğru ve güvenilir cevaplar alamazdınız.*” ve Gemini “*Ücretli versiyonlar, genellikle daha gelişmiş modelleri ve daha iyi performans sunar. Ancak hadis analizi gibi derin uzmanlık ve kesinlik gerektiren bir alanda, ücretli bir versiyonun kesinlikle doğru cevap vereceğinin garantisi yoktur.*” cevabını vermiştir.

Yapay zekâ modellerinin hadis alanında uzmanlaşıp uzmanlaşamayacağı ayrı bir merak konusudur. ‘HadisPro geliştirilebilir mi?’ sorusuna modeller, uzun ve teknik detaylı cevaplar

vermişlerdir. Kendilerinden bu cevapların özetlenmesi istenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

ChatGPT “HadisPro benzeri bir sistem teknik olarak geliştirilebilir; klasik kaynakların dijital entegrasyonu, otomatik sened ve metin analizi gibi imkânlar sunabilir. Ancak uydurma referansların önlenmesi ve doğrulanmış verilerle çalışması şarttır. Bu tür bir sistem uzmanlara hızlı analiz desteği sağlayabilir, fakat nihai ilmî hüküm daima insan âlimlere ait olmalıdır.” DeepSeek: “Bu çalışma, hadis ilmi gibi yüksek hassasiyet gerektiren bir alanda uzmanlaşmış bir yapay zekâ modeli (Hadis Pro) geliştirilmesinin teorik olarak mümkün olduğunu, ancak pratikte önemli engeller bulunduğunu ortaya koymaktadır. Böyle bir model, temel hadis kaynakları, rical literatürü ve şerh geleneğinden oluşan küratörlü bir veri setiyle eğitilmeli; şeffaf kaynak referansları sunmalı ve çok katmanlı bir doğrulama mekanizmasına sahip olmalıdır. Ancak, mevcut dil modellerinin hallüsinasyon riski, hadis ilminin içtihadî ve ihtilaflı yapısı ve bağlam anlama zorluğu gibi temel engeller, modelin nihai karar merci olmasını imkânsız kılmaktadır. Sonuç olarak, ‘Hadis Pro’ ancak ileri düzey bir araştırma asistanı olarak kurgulanabilir. Kullanıcıyı birincil kaynaklara yönlendiren, ihtilafları gösteren ancak nihai hükmü insan uzmanlığına bırakan mütevazı ve şeffaf bir araç olabilir. Bu çalışma, yapay zekânın dini metinlerde ancak eleştirel bir bakış açısıyla ve doğrulama yapılarak kullanılabileceğini teyit etmektedir.” Gemini “Evet, teorik olarak hadis analizi için ‘Hadis Pro’ adında daha gelişmiş ve güvenilir bir araç geliştirilebilir. Ancak bu, bugünkü genel amaçlı yapay zekâ modellerinden çok daha farklı bir yaklaşımla mümkün olabilir. Mevcut yapay zekâ modelleri, hadis ilmindeki hataların da gösterdiği gibi, genel internet verileri üzerinden eğitildikleri için derin uzmanlık ve kesinlik gerektiren alanlarda zorlanırlar. Bu sistem, genel modellerin kullandığı yapılandırılmamış metin verisi yerine, ha-

dis metinlerinin (matn), tam isnad zincirlerinin ve râvilerin detaylı biyografilerinin (rical) bulunduğu yapılandırılmış, kanonik bir veri tabanı kullanır. Hadis senedini algoritmik olarak parse ederek bir râvi zinciri grafiği oluşturur ve her râvinin güvenilirlik durumunu ve isnad zayıflıklarını (inqitâ' gibi) bu veri tabanıyla eşleştirerek analiz eder. Ayrıca, doğal dil işleme (NLP) teknikleriyle metnin diğer sahih hadisler ve Kur'an'la olan anlamsal tutarlılığını inceler. Destekleyici rivayetleri (şevahid ve mutabakat) bulmak için graf tabanlı arama algoritmalarından faydalanır. Nihai olarak, bir hadis için tek bir kesin hüküm vermek yerine, tüm analiz sonuçlarını içeren detaylı bir rapor sunar. Bu sayede, 'Hadis Pro' bir tahmin motoru değil, nihai kararı uzmana bırakan bir uzman bilgi ve veri analiz sistemi olarak işlev görürdü."

SONUÇ

Bu çalışmada, hadis senedi ve râvi analizi gibi uzmanlık gerektiren bir alanda üç yapay zekâ modeli (ChatGPT, DeepSeek, Gemini) karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu üç yapay zekâ modelinin ücretsiz versiyonlarına sorular sorulmuştur. Bulgular, her bir modelin farklı güçlü ve zayıf yönleri sahip olduğunu ve henüz güvenilirlik açısından ciddi sorunlar barındırdığını ortaya koymaktadır. ChatGPT, metodolojik çerçeveyi doğru kurmaya yatkın olsa da yüzeysel kalmakta ve kaynak detaylarında yanılgılara düşmektedir. DeepSeek, özgüvenli ve ayrıntılı bir üslup takınmasına rağmen gerçekte var olmayan referanslar üretmesi nedeniyle en riskli model olarak öne çıkmıştır. Gemini ise genel olarak dengeli ve güvenilir performans sergilemiş, râvi değerlendirmelerinde metin tenkidine de yer vererek akademik bir yaklaşım göstermiştir. Bununla birlikte kaynak numaralandırmadaki hataları, mutlak güvenilirlik sağlamadığını göstermektedir.

Çalışma sırasında ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu, üç

modelin de kendi sınırlılıklarının farkında olmasıdır. “Ücretli versiyonun daha doğru cevap verip vermeyeceği” sorusuna hepsi, ücretli sürümlerin yalnızca doğruluğu artıracığını ancak kesinlik garantisi veremeyeceğini belirtmiştir. Dahası, “Hadis Pro” gibi uzmanlaşmış bir modelin geliştirilip geliştirilemeyeceği sorusuna verdikleri cevaplar, hepsinin aynı sonuca vardığını göstermektedir. Böyle bir araç, genel amaçlı bir yapay zekâ değil, yapılandırılmış bir veri tabanı ve ileri algoritmalar kullanan hibrit bir sistem olmalıdır. Bu sistemler, bir uzman bilgi ve veri analiz aracı olarak işlev görmeli, ancak nihai ilmî hüküm daima insan uzmanına bırakmalıdır.

Bu karşılaştırma, yapay zekâ modellerinin ilmî araştırmalarda destekleyici bir araç olabileceğini, ancak tek başına güvenilir bir otorite sayılamayacağını ortaya koymaktadır. Hadis ilmi gibi hassas alanlarda, üretilen bilgilerin mutlaka eleştirel bir gözle değerlendirilmesi ve uzmanlar tarafından teyit edilmesi zorunludur. Dolayısıyla yapay zekâ sistemleri, yalnızca araştırmacılara yol gösterici bir yardımcı işlevi görmeli; nihai ilmî hüküm daima uzmanların değerlendirmesine dayanmalıdır.

Sonuç olarak, hadis ilmi alanında yapay zekâ modelleri bir güvenilirlik testine tâbi tutulmuş ve bu teknolojilerin potansiyel taşıdığı görülmüş, ancak sınırlarının dikkatle gözetilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Gelecekteki çalışmalar, bu modellerin özel olarak eğitilmiş versiyonlarının mevcut açıkları ne ölçüde giderebileceğini incelemeye odaklanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akın, Hakan. *Yapay Zekâ: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Brynjolfsson, Erik – Andrew McAfee. *The Second Machine Age: Work,*

- Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W. W. Norton & Company, 2014.
- Campbell, Heidi A. "Religion and the Rise of the Internet of Things: Theorizing Religion in Digital Network Cultures." *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 8/2 (2019): 107–128.
- ChatGPT (GPT-5). Yazılım. ABD: OpenAI, 2025. <https://chat.openai.com>
- DeepSeek Chat - DeepSeek-V3. Çin: DeepSeek, 2024. <https://chat.deepseek.com>
- Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr. *Firdevsü'l-aḥbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1987.
- Elbânî, Nâsirüddin. *Silsiletü'l-eḥâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eşeruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1992.
- Gemini Dil Modeli. ABD: Google, 2024. <https://gemini.google.com>
- Grace, Katja vd. "When Will AI Exceed Human Performance? Evidence from AI Experts." *Journal of Artificial Intelligence Research* 62 (2018): 729–754. <https://doi.org/10.1613/jair.1.11222>
- Iclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Matba'atü'l-Medine, 1985.
- İbn Adî, Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hibbân. *es-Sikât*. thk. Şerefüddin Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'ul-Fetâvâ*. Beyrut: Dâru'l-Vefa, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-İlelül-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiyye*. Pakistan: İdâratül-'Ulûmi'l-Eseriyye, 1981.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Nord, Ilona – Hanna Zipernovszky. "Artificial Intelligence and Religion: A Theological Reflection on Spiritual Machines." *Theology and Science* 19/1 (2021): 46–60.
- Russell, Stuart J. – Peter Norvig. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4. Basım. New York: Pearson, 2021.
- Schwab, Klaus. *Dördüncü Sanayi Devrimi*. çev. Cem Duran. İstanbul: Optimist Yayınları, 2016.
- Uğur, Mücteba. "Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9/266.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

KIYAMET TASAVVURLARI BAĞLAMINDA KAVRAMSAL BİR ANALİZ: YE'CÜC VE ME'CÜC*

İhsan YEĞEN**

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca kıyamet tasavvurları, dinî düşünce ve kültürel geleneklerin en dikkat çekici yönlerinden biri olmuştur. İnsan, varlığın başlangıcı kadar sonunu da merak etmiş; ölüm, ahiret ve kıyametle ilgili sorulara cevap aramış; bu arayış da eskatolojik anlatıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu anlatılar yalnızca metafizik bir merakın ürünü değil, aynı zamanda ahlakî ve toplumsal düzenin inşasında da yönlendirici olmuştur.

İslam geleneğinde kıyamet tasavvuruyla ilgili rivayetler özellikle fiten (fitneler), melâhim (büyük savaşlar) ve gayb (beşer

* Bu araştırma; Prof. Dr. Fikret KARAPINAR danışmanlığında İhsan YEĞEN tarafından hazırlanmakta olan *"Hadis Kaynaklarında Ye'cüc ve Me'cüc Rivayetlerinin Değerlendirilmesi"* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** İlçe Müftüsü, Çiğli İlçe Müftülüğü; Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı yegenihsan@gmail.com ORCID: 0009-0002-2735-4928

idrakinin ötesindeki ilahî bilgi) kavramları etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadis literatüründe zikredilen Ye'cüc ve Me'cüc anlatısı, fiten ve melâhim rivayetlerinin en çarpıcı unsurlarından biri olarak öne çıkar.

Kur'ân'da özellikle Kehf ve Enbiyâ sûrelerinde anılan Ye'cüc ve Me'cüc, hadis rivayetlerinde de geniş biçimde ele alınmıştır. Anlatı, bir yandan insanoğlunun karşılaşacağı büyük fitneleri ve kaotik süreçleri simgelerken, diğer yandan gaybî bilginin sınırları içinde yer alarak insan idrakini aşan boyutlara işaret eder. Böylece Ye'cüc ve Me'cüc figürü, sadece bir kıyamet alameti değil, aynı zamanda fitne, savaş ve gayb ekseninde şekillenen eskatolojik tahayyülün merkezî bir unsuru olarak karşımıza çıkar.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kıyamet tasavvurlarını anlamlandırmada kullanılan temel kavramlar, rivayetlerin yorumlanış biçimini ve inananların bu rivayetlere yüklediği anlamı belirleyici bir rol oynar. İslamî literatürde özellikle fiten, melâhim ve gayb kavramları, ahir zamanla ilgili anlatıların anahtar kavramları olarak öne çıkar. Bu kavramlar, hem insanlığın tarih boyunca karşı karşıya kaldığı krizleri sembolize eder, hem de geleceğe dair bilinmezlikleri teolojik bir çerçeveye oturtur. Ye'cüc ve Me'cüc anlatısı ise, söz konusu üç kavramın kesişim noktasında yer alarak kıyamet tasavvurunun hem sembolik hem de gaybî boyutlarını somutlaştıran önemli bir örnektir. Araştırmamızın bu bölümünde ilgili kavramlar hakkında klasik kaynaklarda yer alan bilgiler serdedilecektir.

Fiten

"Fiten", fitne kelimesinin çoğul şeklidir ve Arapça'daki f-t-n (ف ت ن) kökünden türemiştir. Bu kök, Arap dilinde oldukça

zengin anlamlara sahiptir. İlk olarak, *altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ateşe atılarak saflıklarının ortaya çıkarılması için kullanılır*. Buradaki temel vurgu, bir şeyin özünü, hakikatini ve değerini sınama anlamıdır. Bu nedenle fitne kelimesi, daha geniş anlamda *imtihan, deneme, sınavdan geçirme* kavramlarıyla da ilişkilendirilmiştir.⁴²

Zaman içerisinde bu kökün anlam alanı genişlemiş ve “*insanı sıkıntıya sokma, bela ve musibetlerle deneme, tuzak kurma, yol kesme*” gibi farklı anlamlarda da kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle fitne, yalnızca madenlerin safiyetini sınamaya değil, aynı zamanda insanların karakterlerini ve imanlarını açığa çıkaran bir süreç olarak da görülmüştür. Bununla birlikte, kelime bazı durumlarda mecazi bir kullanıma kavuşarak, “*güzelliği ve cazibesıyla insanın gönlünü kolaylıkla etkileyen kadın*” anlamında da kullanılmıştır. Köke bağlı olarak türetilen “fettân” sıfatı ise bu anlam çeşitliliğini yansıtır. “Fettân” kelimesi, insanı kolaylıkla etkileyip yönlendiren, aldatabilen kişi ya da varlıklar için kullanılmıştır. Bu sebeple, şeytana, günaha teşvik edip insanı sınadığı için; kadına, güzelliğiyle kalbi cezbediği için; hırsıza da hileyle zarar verdiği için “fettân” denilmiştir.⁴³

Böylelikle fitne, yalnızca toplumsal karışıklık ya da kargaşa anlamına gelmekle kalmamış, aynı zamanda bireyin zaafalarını ve irade sınavını ortaya çıkaran bir unsur olarak da görülmüştür.

Çelebi'nin değerlendirmelerine göre: “Fitne” kelimesi, Arapçada mastar olarak *sınamak, imtihan etmek, nimet ya da sıkıntı ile denemek* anlamlarına gelir. İsim olarak ise daha çok *bağımlılık, sapkınlık, karışıklık ve kargaşa* manalarında kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de fitne kavramı, çoğunlukla insanın imanını, sabrını ve

⁴² Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Muhtasar el-Kamûsu'l-Muhît Tercümesi (Kamus-ı Okyanus)* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2022), 4/712.

⁴³ Kavramsal seyrin gelişimi için bk. Âsım Efendi, *el-Kamûsu'l-Muhît Tercümesi*, 4/712.

itaate bağlılığını ölçmeye yönelik ilahî bir sınav bağlamında geçmektedir. Bu yönüyle fitne, hayatın hem nimet hem de musibet yönünden bir imtihan alanı olduğunu vurgular. Zamanla kavramın içerdiği anlam genişlemiş; *günah, fiske, fücur, inkâr, savaş, toplumsal kargaşa ve doğal felaketler* gibi farklı boyutları da ifade etmeye başlamıştır. Özellikle savaş ve iç karışıklık manası, İslâm tarihindeki olaylarla birlikte daha yaygın bir kullanım kazanmıştır. Böylece fitne, sadece bireysel bir imtihanı değil, aynı zamanda toplumların bütünlüğünü ve huzurunu tehdit eden büyük sarsıntıları da nitelendiren bir kavram haline gelmiştir. Hadis literatüründe ise fitne, daha belirgin bir şekilde *İslâm ümmeti içinde dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklar, sosyal çatışmalar, anarşi ve iç savaşlar* anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda fitne, *yalnızca bireyin imanını sınavan bir unsur değil, ümmetin birlik ve beraberliğini bozan, toplumsal düzeni yıpratıcı ve İslâm toplumunu kaosa sürükleyen her türlü yıkıcı hareketi* tanımlayan bir kavram haline gelmiştir. Fitne kavramı, yalnızca geçmişte yaşanan toplumsal karışıklıkları değil, aynı zamanda gelecekte ortaya çıkacağı bildirilen büyük kargaşaları, iç savaşları ve ümmetin huzurunu tehdit edecek önemli olayları da ifade eder. Bu nedenle, kıyamet alâmetleriyle ilgili rivayetlerde sıkça zikredilmiş; zamanla bu rivayetlerin bir araya getirildiği özel bir literatürü de temsil eden bir terim haline gelmiştir.⁴⁴

İslâmî rivayet geleneğinde fiten literatürü, özellikle hadis kitaplarında müstakil bölümler halinde ele alınmıştır. *Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim* başta olmak üzere Kütüb-i Sitte’de “Kitâbü’l-Fiten” veya “Kitâbü’l-Melâhim” başlığı altında toplanan rivayetlerde, *ahir zamanda meydana gelecek fitneler, büyük savaşlar ve kıyamet alâmetleri* detaylı biçimde aktarılmıştır. Bu

⁴⁴ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

rivayetlerde toplumların içine düşeceği kargaşa, iman zaafı, siyasi çekişmeler, ahlaki çözümler ve ümmetin parçalanmasına yol açacak olaylar üzerinde durulmuştur. Fiten bölümleri yalnızca gelecekte haber veren bir metinler bütünü değil, aynı zamanda Müslümanlara bu tür imtihan dönemlerinde nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini öğreten ahlaki ve dini bir rehber niteliği taşımaktadır. Bu sebeple fiten rivayetleri, İslam düşüncesinde hem eskatolojik beklentilerin hem de toplumsal düzenin korunmasına yönelik uyarıların kaynağı olmuş; ümmetin tarihsel tecrübeleri içerisinde yaşanan siyasî ve sosyal krizleri anlamlandırmada güçlü bir referans noktası haline gelmiştir.

Melâhim

“Melâhim”, Arapça melhame kelimesinin çoğul şeklidir ve l-h-m (ل-ح-م) kökünden türemiş bir mastardır. Bu kökün sözlük anlamları oldukça zengindir. Fiil olarak “bir işi sağlam ve kararlı bir şekilde yapmak, kemikten eti ayırmak, kırılmış bir şeyi yapıştırmak, bir yerde uzun süre oylanmak” gibi manalara gelir. İsim olarak ise “et, bir şeyin özü veya çekirdeği, akrabalık bağı, dokunmuş elbisenin arka kısmı” anlamlarında kullanılır. Ayrıca sıfat olarak “şişman, etli, iri yapılı” kimseleri nitelemek için de kullanılmıştır.⁴⁵

Melhame terimi, literatürde daha çok, çok sayıda can kaybına yol açan, ağır yıkım ve büyük bozgunlarla sonuçlanan savaşları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kelime aynı zamanda, fitne dönemlerinde meydana gelen büyük kargaşa ve toplumsal karışıklıkları, bunların vuku bulduğu mekânları ve özellikle de şiddetli çarpışmaların yaşandığı savaş alanlarını nitelemek amacıyla da tercih edilmiştir.⁴⁶ Böylece melhame, yalnızca sıradan bir çatışmayı değil; yoğun kan dökül-

⁴⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 16/10; Âsım Efendi, *el-Kamûsu'l-Muhîr Tercümesi*, 4/1.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab*, 17/193.

mesi, geniş çaplı yıkım ve düzenin tamamen altüst olmasıyla sonuçlanan olağanüstü hadiseleri tanımlayan bir kavram haline gelmiştir.

G. Van Vloten (öl. 1903), melâhim kelimesinin müfredi olan melhamenin temel anlamının aslında bir savaş ya da büyük bir kargaşaya işaret ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu kavram, yalnızca Arapça bağlamında değil, aynı zamanda İbranicede “gıda, ekmek” ve aynı kökten gelen “savaş” anlamlarını taşıyan milkhama kelimesiyle de etimolojik bir bağ kurmaktadır. Van Vloten ayrıca, melhame teriminin bazı kullanımlarda sadece savaş ya da kargaşa değil, aynı zamanda kaçınılmaz, ağır ve mukadder olayları ifade eden bir anlam genişliğine sahip olduğunu da vurgular.⁴⁷ Böylece kelime, hem somut savaş sahnelerini hem de tarihin akışı içerisinde insanlığın karşı karşıya kalacağı büyük ve kaçınılmaz felaketleri dile getiren çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Hadis kaynaklarında, özellikle Kütüb-i Sitte içerisinde, “Kitâbü'l-Fiten” ve “Kitâbü'l-Melâhim” başlıkları altında müstakil bölümlere yer verildiği görülmektedir. Bu başlıkların seçilmiş olması, söz konusu kavramların erken dönemden itibaren İslâmî rivayet geleneğinde özel bir önem kazandığını göstermektedir. Ancak dikkat çeken husus, hadis literatüründe bu kavramların yalnızca kelime köklerinden hareketle dar anlamda kullanılmamış olmasıdır. Rivayetlerde fiten ve melâhim, *da-ha çok İslam toplumunda dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, fitne hareketleri, büyük savaşlar ve kitlesel ölümlerle sonuçlanan olaylar için kullanılmaktadır.* Bununla birlikte bu kavramlara, sadece tarihsel düzlemde yaşanacak krizler değil, aynı zamanda kıyametten önce ortaya çıkacağı bildirilen büyük alâmetler anlamı da yüklenmiştir. Böylece fiten ve melâhim, ha-

⁴⁷ Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şi'a ve Mesih Âkîdeleri*, çev. Sait Hatipoğlu (Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 1986), 57.

dis geleneğinde hem ümmetin yaşadığı siyasî-toplumsal buhranları açıklayan bir kavramsal çerçeveye dönüşmüş, hem de geleceğe dair eskatolojik beklentileri yansıtan rivayetlerin toplandığı bir literatür kimliği kazanmıştır.⁴⁸

Hadis literatüründe ve erken dönem İslam tarih kaynaklarında geniş yer bulan fiten ve melâhim rivayetlerinin kaynağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hadis külliyyatında özellikle *Sahih-i Müslim*'in "Kitâbü'l-Fiten" kısmı dikkate değer örnekler barındırmaktadır. Nitekim Müslim'de yer alan bir rivayette şu isnad zinciri aktarılır: *Muhammed b. Beşşâr – Muhammed b. Ca'fer – Şu'be – Adiy b. Sâbit – Abdullah b. Yezîd – Huzeýfe*. Bu rivayete göre Huzeýfe b. Yemân şöyle demiştir:

*"Resûlullah (s.a.v.) bana kıyamet kopuncaya kadar meydana gelecek her şeyi haber verdi. Benim O'na sormadığım hiçbir husus kalmamıştır."*⁴⁹

Bu hadis, Hz. Peygamber'in kıyamete kadar ortaya çıkacak fitneler ve büyük olaylar hakkında sahabilerine bilgi verdiğini göstermektedir. Diğer bazı rivayetlerde ise Hz. Peygamber'in bu bilgileri yalnızca bir sahabiye değil, sahabe topluluklarına aktardığı, onların da bu haberleri ezberleyip sonraki nesillere naklettikleri belirtilmiştir.⁵⁰ Ayrıca başka rivayetlerde, Hz. Peygamber'in yalnızca fitnelerin zuhurunu değil; bu fitnelere karışacak kişi sayısını, ümmetin hâkimiyetinin hangi coğrafyalara kadar ulaşacağını ve Müslümanların karşılaşacağı büyük imtihanları da haber verdiği kaydedilmektedir.⁵¹

Dolayısıyla hadis literatüründeki bu tür rivayetler, hem eska-

⁴⁸ Çelebi, "Fiten ve Melâhim".

⁴⁹ Ahmet Davutoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, (İstanbul: 1980), "Fiten", 25.

⁵⁰ Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani Ebu Davud, *es-Sünen*, (İstanbul: 1992); "Fiten".

⁵¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, ts., "Fiten", 19; Çelebi, "Fiten ve Melâhim".

tolojik bir ufuk açmakta hem de ümmete gelecekte karşılaşacağı sınavlar konusunda dini ve ahlaki hazırlık telkin etmektedir.

Gayb

Arapçada “gayb” kelimesi, köken itibarıyla “gizli kalmak, saklanmak, gözden uzaklaşmak, görünmez olmak” gibi anlamlar taşıyan bir mastardır. İsim veya sıfat olarak kullanıldığında ise, *mevcut anda hazır bulunmayan, gözle görülemeyen, duyularla algılanamayan ve gizlenmiş olan şey* manasına gelmektedir.⁵² Böylece kelime, hem bir eylemi (gizlenme, görünmez olma) hem de o eylemin sonucunu (gözden uzak, bilinmeyen şey) ifade eden çok yönlü bir kavram haline gelmiştir.

İbnü'l-Esîr, “gayb” kavramını açıklarken onun, *zihinlerde tasavvur edilsin ya da edilmesin, gözlerden saklı ve duyularla idrak edilemeyen her şey* için kullanıldığını belirtmiştir.⁵³ Bu tanım, gaybın yalnızca bilinmeyen ve geleceğe ait olayları değil, aynı zamanda insan idrakinin dışında kalan tüm varlık ve hakikatleri kapsayan geniş bir anlam alanına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

“Gayb” kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de altmış yerde zikredilmektedir. Bu kullanımlarda kelime, genellikle duyularla algılanamayan, gözlerden saklı bulunan şeyler anlamını taşır. Hadislerde ise gayb kelimesi, çoğunlukla Kur’ân’daki anlam çerçevesine paralel şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hadislerde kavram, yalnızca sözlük anlamıyla sınırlı kalmayıp, Allah katında bulunan ilahî bilgiyi ifade eden daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu bağlamda “gaybın anahtarları” olarak bi-

⁵² İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 2/146; Âsım Efendi, *el-Kamûsu'l-Muhît Tercümesi*, “g-y-b”.

⁵³ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979).

linen beş husus — *yağmurun ne zaman yağacağı, annenin karnındaki çocuğun cinsiyeti ve geleceği, kişinin yarın ne kazanacağı, nerede öleceği ve kıyametin ne zaman kopacağı*— özellikle vurgulanmış ve bu bilgilerin yalnızca Allah'ın ilminde bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁴ Böylece gayb kavramı, hem duyular ötesi varlık ve olayları kapsayan genel bir alanı hem de yalnızca Allah'a mahsus olan mutlak bilgiyi ifade eden terimleşmiş bir boyutu ihtiva etmiştir.

Fiten ve melâhim rivayetleri, doğrudan gaybî haberler kategorisi içinde değerlendirilmiştir. Zira bu rivayetlerde, gelecekte meydana gelecek fitneler, büyük savaşlar ve kıyamet âlâmetleri hakkında bilgi verilmektedir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamberlikle görevlendirildiği dönemde, Arap Yarımadası'nda farklı inanç grupları ve dinî gelenekler bir arada bulunmaktaydı. Bu dönemde toplum içinde bazı kişiler, fal, kehanet, tıyara (uğursuzlukla ilgili inanç), irâfet (doğa olaylarından anlam çıkarma) ve ilmi'n-nücûm (yıldızlardan hüküm çıkarma, astroloji) gibi yöntemlerle gayb hakkında haberler verdiklerini iddia etmekteydiler.⁵⁵ Bu uygulamalar, cahiliye Araplarının gayb algısını şekillendirmiş ve toplumun geleceğe dair meraklarını istismar eden bir alan haline gelmişti. Kur'ân-ı Kerîm ise bu tür yöntemlerle gaybı bildiğini iddia edenleri reddetmiş, mutlak gayb bilgisinin yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamıştır.⁵⁶

Ayrıca çeşitli kaynaklarda yer alan fiten ve melâhim rivayetlerini, gayb ile ilgili haberler arasında değerlendirmek mümkündür. Ancak bu rivayetlerin, özellikle Hz. Osman'ın şehadetinin ardından ortaya çıkan siyasi kargaşa ve halifelik mücadelelerinde farklı gruplar tarafından bir meşruiyet aracı olarak

⁵⁴ Buhârî, "Tevhîd", 4.

⁵⁵ Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'ân'a Arzı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 211.

⁵⁶ el-Cinn 72/26, 27.

kullanıldığı da görülmektedir. Olayları kendi çıkar ve arzuları doğrultusunda yönlendirmek isteyen bu topluluklar, istediklerini Hz. Peygamber'in de onayladığı izlenimini vermek amacıyla söz konusu rivayetlere sıkça başvurmuşlardır. Bu durum, rivayetlerin sadece nakledilen haberler olarak değil, aynı zamanda dönemin politik ve toplumsal şartlarıyla yakından ilişkili bir olgu olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.⁵⁷

BAZI KIYAMET TASAVVURLARINDA YE'CÜC VE ME'CÜC

İslam eskatolojisinin en dikkat çekici unsurlarından biri şüphesiz Ye'cüc ve Me'cüc anlatısıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf ve Enbiyâ sûrelerinde zikredilen, hadislerde ise daha ayrıntılı şekilde ele alınan bu figürler, kıyamet öncesi ortaya çıkacak en büyük fitnelerden biri olarak tasvir edilmiştir. Ye'cüc ve Me'cüc kıssası, bir yandan insanlığın karşılaşacağı küresel ölçekte bir kaos, yıkım ve melhameyi sembolize ederken; diğer yandan zaman ve mekân bakımından gaybî nitelikleriyle, insan idrakinin ötesinde kalan bir alanı işaret etmektedir. Bu yönüyle Ye'cüc ve Me'cüc, fiten, melâhim ve gayb kavramlarının kesişim noktasında yer almakta; hem toplumsal çözölmeyi ve fitneyi, hem de insanlığın büyük savaş ve felaketlerle sınanacağı ahir zaman sürecini simgeleyen çok katmanlı bir anlatı olarak kıyamet tasavvurlarında merkezi bir rol üstlenmektedir.

Kur'ân'daki Ayetler

Zülkarneyn kıssası içerisinde Ye'cüc ve Me'cüc'ten söz edilmektedir. Ayetlerde özetle şunlar anlatılmaktadır:

Zülkarneyn, doğruya ve batıya yaptığı seferlerin ardından iki dağ arasına ulaşır.

⁵⁷ Çelebi, "Fiten ve Melâhim".

Orada yaşayan bir topluluk, kendilerini fesat çıkaran Ye'cüc ve Me'cüc'ten koruması için ondan yardım ister.

Bunun üzerine Zülkarneyn, iki dağın arasına güçlü bir set/baraj inşa eder.

Bu set sayesinde Ye'cüc ve Me'cüc yeryüzüne yayılıp bozgunculuk çıkaramaz hale gelirler.

Ancak ayetin sonunda, Allah'ın vaadi geldiğinde bu setin yerle bir edileceği ve Ye'cüc-Me'cüc'ün yeniden ortaya çıkarak her taraftan akın edecekleri belirtilir.⁵⁸

Kur'an'da kıyamet alâmetleri bağlamında Ye'cüc ve Me'cüc tekrar şu şekilde zikredilir:

*“Nihayet Ye'cüc ve Me'cüc'ün önü açıldığı ve onlar her tepeden akın ettikleri zaman; gerçek vaad (kıyamet) yaklaşmıştır. İşte o zaman inkâr edenlerin gözleri dehşetle donakalır: ‘Vay halimize! Biz bundan gaflet içindeydik, hatta biz zalim kimselermişiz’ derler.”*⁵⁹

Kehf Sûresi'nin 92–99. ayetlerinde anlatıldığı üzere, Zülkarneyn'in inşa ettiği set sayesinde Ye'cüc ve Me'cüc uzun süre boyunca insanlara zarar verememiştir. Ancak Allah'ın takdir ettiği vakit geldiğinde bu engelin ortadan kalkacağı ve onların yeniden yeryüzüne yayılıp fitne çıkaracağı bildirilmiştir. Enbiyâ Sûresi'nin 96–97. ayetleri ise bu olayın kıyametin yaklaşmasının en açık işaretlerinden biri olduğunu vurgular. Ayetlerde Ye'cüc ve Me'cüc'ün “her tepeden akın etmeleri”, büyük bir kaos, kontrolsüz nüfus hareketi ve yıkıcı bir fitnenin tasviri olarak değerlendirilmiştir. Böylece Kur'an, Ye'cüc ve Me'cüc'ü sadece tarihî bir kıssa bağlamında değil, aynı zamanda ahir zamanda gerçekleşecek büyük imtihanların ve kıyamet sürecinin önemli bir alameti olarak sunmaktadır.

⁵⁸ el-Kehf 18/92–99.

⁵⁹ el-Enbiyâ 21/96–97.

Hadis Literatüründe Ye'cüc ve Me'cüc

Hadis kaynaklarında Ye'cüc ve Me'cüc, kıyamet alametleri bağlamında en çok zikredilen unsurlardan biridir. *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, ve *Ebû Dâvûd* gibi temel hadis kitaplarında, “Kitâbü'l-Fiten”, “Kitâbü'l-Melâhim” ve “Menâkib” gibi bölümler içerisinde bu konuya dair çok sayıda rivayet yer almaktadır. Hadislerde Ye'cüc ve Me'cüc, Zülkarneyn'in yaptığı setle uzun süre engellenen, fakat ahir zamanda Allah'ın takdiriyle yeryüzüne salınarak insanlığın başına büyük bir fitne ve fesat getirecek topluluklar olarak tasvir edilmektedir. Rivayetlerde onların sayılarının çokluğu, hızla yayılmaları, su kaynaklarını tüketmeleri ve insanların hayatını yaşanmaz hale getirmeleri dikkat çekici bir şekilde vurgulanır. Bu bağlamda hadis literatüründe Ye'cüc ve Me'cüc, kıyamet öncesi fitnelerin en büyüğü olarak kabul edilmiş; onların ortaya çıkışı, dünyanın düzeninin bozulması ve ilahî takdirin nihai aşamasına yaklaşımla ilişkilendirilmiştir.

Hadislerde Ye'cüc ve Me'cüc'ün tasviri açısından çeşitli anlatımlar mevcuttur. Bu bölümde ilgili rivayetlere birer örnek verilecektir.

Ye'cüc ve Me'cüc Seddinde Bir Gedik Açılması:

“Nebi (s.a.v.) bir kere telaşla Zeyneb'in yanına gelerek: “La ilahe illallah, yaklaşan bir kötülükten dolayı vay Arabın haline. Bugün Ye'cüc ve Me'cüc'ün seddinden şunun gibi bir delik açıldı” buyurarak başparmağı ile şehadet parmağını halkaladı. Bunun üzerine Zeyneb bint. Cahş: Ya Resulüllah, içimizde bu kadar salih kimseler varken biz helak olur muyuz? Diye sordu. Hz. Peygamber: Evet, kötülük, ahlaksızlık çoğaldığı zaman, diye cevap verdi.”⁶⁰

Ye'cüc ve Me'cüc'ün Seddi Aşmaya Çalışmaları:

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'us-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), “Enbiya”, 4.

*"Zeynep bint Cahş (r.anhâ) şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah (s.a.v.) bir gün telaşlı bir halde yanıma geldi. (Bir başka rivayette, Nebî'nin uykusundan yüzü kızarmış bir şekilde uyandığı ifade edilir.) Bunun üzerine şöyle buyurdu: 'Lâ ilâhe illallâh! Yaklaşan şer-sebebiyle Arapların vay haline! Bugün Ye'cüc ve Me'cüc seddinden şu kadar bir delik açıldı.' Sonra başparmağı ile şehadet parmağını halka yaparak gösterdi. Bunun üzerine ben: 'Ey Allah'ın Resûlü! İçimizde salih kimseler bulunduğu halde biz yine de helâk olur muyuz?' diye sordum. Resûlullah (s.a.v.) şöyle cevap verdi: 'Evet, günahkârlık ve bozgunculuk arttığı zaman.'"*⁶¹

Ye'cüc ve Me'cüc Çıkmadan Kıyametin Kopmayacağı:

*"Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "On büyük alamet gerçekleşmedikçe kıyamet kopmaz: Duman, Deccâl, Dâbbetü'l-Arz, güneşin batıdan doğması, Îsâ b. Meryem'in inmesi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkışı, üç büyük yer çökmesi (biri doğuda, biri batıda, biri de Arap Yarımadası'nda) ve Yemen tarafından çıkararak insanları mahşere sürececek olan bir ateş."*⁶²

Hadislerde yer alan rivayetler, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kıyamet öncesi en büyük fitnelerden biri olduğunu açıkça göstermektedir. Onların seddi aşarak yeryüzüne yayılması, toplumların düzenini altüst edecek büyük bir imtihanın habercisi olarak sunulmuş; bu olayın, kıyametin yaklaşmasının kesin işaretlerinden biri olduğu vurgulanmıştır. Böylece Ye'cüc ve Me'cüc kıssası, hem geçmişin ibretlik bir hatırlatıcısı hem de geleceğin kaçınılmaz hakikatine işaret eden güçlü bir eskatolojik sembol olarak İslâmî rivayetlerdeki yerini korumuştur.

⁶¹ Ahmet Emin Seyhan, "Ye'cüc ve Me'cüc Seddinde Açılan Delikten Bahseden Hadisler Üzerine Bir İnceleme", *Journal of Turkish Studies* 13/2 (29 Ağustos 2024), 607-626.

⁶² Müslim, "Fiten", 8.

SONUÇ

İslâm eskatolojisinin en dikkat çekici unsurlarından biri olan Ye'cûc ve Me'cûc anlatısı, hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadis literatüründe ayrıntılı biçimde yer almakta ve kıyamet öncesinde gerçekleşmesi beklenen en büyük fitnelerden biri olarak konumlandırılmaktadır. Kehf ve Enbiyâ sûrelerindeki ayetler, Zülkarneyn kıssası üzerinden onların uzun süre engellenmiş olmalarına rağmen ilahî takdir gereği vakti geldiğinde yeniden yeryüzüne salınacaklarını ve her yönden akın ederek insanlığı büyük bir felakete sürükleyeceklerini bildirmektedir. Hadislerde ise bu kıssa, somut örneklerle ve dikkat çekici tasvirlerle desteklenmiş; onların çokluğu, yıkıcı etkileri, su kaynaklarını tüketmeleri, yaşam alanlarını daraltmaları ve insanların hayatını zorlaştırmaları ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Rivayetlerde geçen “Ye'cûc ve Me'cûc çıkmadan kıyamet kopmaz” ifadesi, onların kıyametin büyük alametlerinden biri olduğuna açıkça işaret etmektedir. Bu vurgu, Ye'cûc ve Me'cûc'ün yalnızca tarihteki bir kavim ya da uzak bir geleceğe dair efsanevi bir anlatı değil, *aynı zamanda ilahi kudretin tecellisi ve insanlığın ahir zamandaki en ağır imtihanlarından biri olarak algılanması gerektiğini* göstermektedir.

Bununla birlikte, hadislerde dikkat çeken bir başka nokta, Ye'cûc ve Me'cûc'ün ortaya çıkışının sadece fiziki bir yıkım olarak değil, *aynı zamanda ahlaki çözülme, toplumsal yozlaşma ve ümmetin dağılması gibi manevî boyutlarla da ilişkilendirilmiş olmasıdır*. Rivayetlerde, toplumda kötülüklerin, zulmün, fîsk ve fücurun çoğalmasıyla birlikte Ye'cûc ve Me'cûc fitnesinin gerçekleşeceği belirtilmiş; bu durum, *eskatolojik olayların toplumsal hayatın ahlaki yönüyle de doğrudan bağlantılı olduğunu* ortaya koymuştur. Böylece Ye'cûc ve Me'cûc, sadece yeryüzüne yayılan bir kavmin adı değil, *aynı zamanda insanlığın ahir zamanda karşı-*

laşacağı en yoğun sınayı, bozulmayı ve kaosu sembolize eden bir metafor haline gelmiştir.

Bu çerçevede Ye'cûc ve Me'cûc kıssası, İslam eskatolojisinin temel kavramlarından olan fitne, melâhim ve gayb ile doğrudan ilişkilidir. Fitne, toplumsal düzeni bozan kaotik olayları; melâhim, büyük savaşları ve ağır yıkımları; gayb ise insan idrakinin ötesinde kalan ve yalnızca Allah'ın bilgisi dâhilinde olan alanı ifade eder. Ye'cûc ve Me'cûc ise bu üç kavramın kesişim noktasında durarak, hem büyük fitneleri ve savaşları hem de gaybî ve kaçınılmaz bir ilahî planın gerçekleşmesini temsil etmektedir. Bu yönüyle Ye'cûc ve Me'cûc, kıyamet tasavvurlarında *sadece geleceğe dair bir korku unsuru değil, aynı zamanda dini bilinç ve ahlaki teyakkuz için sürekli bir uyarı niteliği taşımaktadır.*

Bugünün dünyasında bu anlatının sembolik boyutları daha da dikkat çekici hale gelmektedir. Küresel savaşlar, çevre felaketleri, salgınlar, ahlaki çözümler ve dijital çağın beraberinde getirdiği kaotik süreçler, Ye'cûc ve Me'cûc'ün temsil ettiği kontrolsüz yıkım ve sınırsız kaos imgesini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, Ye'cûc ve Me'cûc kıssası, *iman, ahlak ve toplumsal sorumluluk bilincini canlı tutan* eskatolojik bir uyarı olarak kıyamet tasavvurlarında merkezi önemini korumaktadır.

KAYNAKÇA

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-
el-Câmi'u's-sahîh. thk. Mustafa Dîb el-Boğa. 7 Cilt. Dımeşk:
Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Çelebi, İlyas. "Fitne ve Melâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Davutoğlu, Ahmet. *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 12 Cilt. İstanbul: 1980.
- Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistani. *es-Sünen*. İstanbul: 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b.

- Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l- 'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım., 1414.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-ħadîs ve'l-eṣer*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-şahîh*, ts. Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'ân'a Arzı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Muhtasar el-Kamûsu'l-Muhît Tercümesi (Kamus-ı Okyanus)*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2022.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Ye'cûc Ve Me'cûc Seddinde Açılan Delikten Bahseden Hadisler Üzerine Bir İnceleme". *Journal of Turkish Studies* 13/2 (29 Ağustos 2024), 607-626. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.12998>
- Van Vloten, Gerlof. *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şi'a ve Mesih Âkîdeleri*. Çev. Sait Hatipoğlu. Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 1986.

Elinizdeki bu kitap, “Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi” teması altında Hadis ana bilim dalı hocalarımızın sunduğu tebliğlerin genişletilerek kitap halinde bir araya getirilen on bir akademik çalışmayı içermektedir. Bu çalışmalar, sempozyumun temel çerçevesini Hadis ilmi özelinde derinleştirmeyi amaçlamaktadır. Günümüzde, geleneksel hadis külliyatı ve metodolojisi, dijitalleşmenin getirdiği yeni okuma biçimleri, bilgiye erişim kolaylığı, yapay zekâ ve büyük veri gibi kavramlar bağlamında kritik bir dönemeçten geçmektedir. Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi (Hadis) kitabında bir araya gelen çalışmalar, Hadis ana bilim dalının bu karmaşık ve çok katmanlı dönüşüm sürecine dair akademik bir muhasebesini sunmaktadır. Kitap bölümleri; hadislerin dijital platformlarda yayılımının otorite, sahlilik ve yorum üzerindeki etkilerinden, Hadis ilminin geleneksel metotlarının dijital analiz araçlarıyla yeniden yorumlanma potansiyeline, dijital etik ve ahlak tartışmalarının Hadis metinlerindeki evrensel insani değerler ile nasıl ilişkilendirileceğine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Dijital çağda karşılaşılan dönüşüme Hadis ilmi ekseninde ortaya konulan bu analiz ve değerlendirmelerin sadece bu alanda değil diğer ilim dallarından da okuyuculara bir perspektif sunması hedeflenmektedir.

ISBN 978-625-8731-07-1

9 786258 731071